

PUBLISHINGS
of Kostanay State
Pedagogical Institute

Қостанай мемлекеттік
педагогикалық
институтының

ЖАҒЫЫСЫ

ВЕСТНИК
Қостанайского
государственного
педагогического
института

2020 ж. сәуір, №2 (58)
Журнал 2005 ж. қаңтардан бастап шығады
Жылына төрт рет шығады

Құрылтайшы: *Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті*

Бас редактор: *Мусабекова Г.А.*, педагогика ғылымдарының кандидаты, Ө. Сұлтанғазина атын. ҚМПУ, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: *Амандықова А.Б.*, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, Ө. Сұлтанғазина атын. ҚМПУ, Қазақстан

РЕЦЕНЗЕНТТЕР

Бережнова Е.В., педагогика ғылымдарының докторы, ММХҚИ СИМ, Мәскеу қ., Ресей

Жаксылықова К.Б., педагогика ғылымдарының докторы, Қ. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің профессоры, Қазақстан

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Амирова Б.А., психология ғылымдарының докторы, Е.А. Букетов атын. ҚарМУ, Қазақстан

Благодарумная О.Н., экономика ғылымдарының кандидаты, Молдова Халықаралық Тәуелсіз Университетінің доценті, Молдова

Доман Э., лингвистикалық ғылымдар докторы, Макао университеті, Сидней, Австралия

Елагина В.С., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ООМГПУ, Ресей

Жилбаев Ж.О., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы президенті, Қазақстан

Кайе Ж., философия ғылымдарының докторы, Виа Домисия Университетінің профессоры, Перпиньян қ., Франция

Катцнер Т., Батыс Вирджиния Университетінің профессоры, PhD докторы, АҚШ, Батыс Вирджиния

Кульгильдинова Т.А., педагогика ғылымдарының докторы, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ-нің профессоры, Қазақстан

Марилена Сантана дос Сантос Гарсия, лингвистикалық ғылымдар докторы, Сан-Паулу Папа католик университеті, Бразилия

Монова-Желева М., PhD докторы, Бургас еркін университетінің профессоры, Болгария

Чаба Толгизи, Венгрияның Сегед Университеті экология кафедрасының ғылыми қызметкері, Венгрия

Тіркеу туралы куәлік №8786-Ж
Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен
19.11.2007 берілген.
Жазылу бойынша индексі 74081

Редакцияның мекен-жайы:

110000, Қостанай қ., Тәуелсіздік к., 118
(ғылым және халықаралық байланыстар басқармасы)
Тел. (7142) 54-85-56 (135)

№2 (58), апрель 2020 г.
Издается с января 2005 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: *Костанайский государственный педагогический университет*

Главный редактор: *Мусабекова Г.А.*, кандидат педагогических наук, КГПУ им. У. Султангазина, Казахстан

Заместитель главного редактора: *Амандыкова А.Б.*, кандидат сельскохозяйственных наук, КГПУ им. У. Султангазина, Казахстан

РЕЦЕНЗЕНТЫ

Бережнова Е.В., доктор педагогических наук, профессор МГИМО МИД, г. Москва, Россия

Жаксылыкова К.Б., доктор педагогических наук, профессор Казахского национального исследовательского университета им. К. Сатпаева, Казахстан

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Амирова Б.А., доктор психологических наук, КарГУ им. Е.А. Букетова, Казахстан

Благодарная О.Н., кандидат экономических наук, доцент Международного Независимого Университета Молдовы

Доман Э., доктор лингвистических наук, университет Макао, Сидней, Австралия

Елагина В.С., доктор педагогических наук, профессор, ЮУГГПУ, Россия

Жилбаев Ж.О., кандидат педагогических наук, доцент, президент Национальной академии образования им. И. Алтынсарина, Казахстан

Кайе Ж., доктор философских наук, профессор, Университет Виа Домисия, г. Перпиньян, Франция

Катицер Т., доктор PhD, профессор Университета Западной Вирджинии, США

Кульгильдинова Т.А., доктор педагогических наук, профессор КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Казахстан

Марилена Сантана дос Сантос Гарсия, доктор лингвистических наук, Папский католический университет Сан-Паулу, Бразилия

Монова-Желева М., доктор PhD, профессор Бургасского свободного университета, Болгария

Чаба Толгизи, научный сотрудник кафедры экологии, Университет Сегеда, Венгрия

Свидетельство о регистрации № 8786-Ж
выдано Министерством культуры и информации Республики Казахстан
19 ноября 2007 года.
Подписной индекс 74081

Адрес редакции:

110000, г. Костанай, ул. Тәуелсіздік, 118
(управление науки и международных связей)
Тел. (7142) 54-85-56 (135)

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАНДАР!

Сіздердің назарларыңызға «ҚМПИ Жаршысы» ғылыми-әдістемелік журналының 2020 жылғы екінші басылымы ұсынылып отыр. Абай Құнанбаевтың 175 жылдығына, Әл-Фарабидің 1150 жылдығына және Ұлы Жеңістің 75 жылдығына арналғандықтан, бұл шығарылымның мәні ерекше. Қалыптасқан дәстүр бойынша, маңызды тарихи оқиғаларды қамту үшін біз бұл шығарылымға «Тарих толқынында» арнайы бөлімін енгіземіз. Бұл бөлімде Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылым тарихына қосқан үлесі, музыкалық мұрасы және оның рухани, ғылыми және философиялық дүниетанымының қалыптасуы туралы мақалалар бар. Сонымен қатар, арнайы бөлімде сіздер қазақ халқының ұлы қоғам қайраткерлері – Абай Құнанбаевтың, Ыбырай Алтынсарин мен Ахмет Байтұрсыновтың құқықтық сауаттылығы туралы, сондай-ақ Ұлы Отан соғысы кезіндегі өнер туралы қызықты материалдарды таба аласыздар.

«Теориялық және сараптамалық-шолу зерттеулер» бөлімінде профессорлық-оқытушылық құрамының шет тілдерін оқыту барысындағы лингвомәдениеттің орны мен рөлі; инклюзивті білім беру барысындағы мұғалімдер мен әр түрлі мамандардың функционалдық жауапкершілігі; заманауи жетекшінің команда таңдау процесінің психологиялық аспектілері; Сәкен Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» шығармасындағы теңеудің этнолингвистикалық сипаты; Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесіндегі синонимдердің қолданыс ерекшелігі туралы материалдары ұсынылған.

«Эмпирикалық зерттеулер» бөлімі университет ғалымдарының зерттеулерінің нәтижелерін, оның ішінде шетелдік серіктестермен бірлесіп жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін қамтиды, атап айтқанда: Федоров ауданындағы мал шаруашылығының заманауи дамуы; жәндіктердің түрлік тиістілігін анықтау үшін молекулалық-генетикалық әдістерді қолдану тәжірибесі – ДНК секвенирлеуге үлгілерді дайындау; студент жастардың жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастырудың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері; Қостанай облысы аумағындағы флористикалық жаңалықтар; когнитивті стильдерді ескере отырып, ересектердің шет тілін меңгеруінің психологиялық шарттары; болашақ мұғалімдердің уақытша құзыреттілігін қалыптастыру моделін әзірлеу.

«Пәндерді оқыту әдістемесі мен технологиясы» бөлімінде жарияланған мақалаларда мынадай материалдар келтірілген: жарыс кезеңінде шорт-тректен біліктілігі жоғары спортшыларды даярлау ерекшеліктері; педагогикалық білім беруде «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәнін оқыту әдістері; химиялық технологияларды оқыту кезінде ТЖБ білім алушыларының білімін критериялды бағалау әдісін қолдану.

«Жас ғалымдардың ғылыми зерттеулері» бөлімінің мақалалары инклюзивті білім беру жүйесіндегі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі; спорттық іс-әрекеттегі мотивацияның көрінісі және оны қалыптастыру; алтыаяқты өрмекші-робот үшін қозғалыс алгоритмінің бөліктерін есептеу сияқты мәселелерді баяндайды.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру» бөлімінде қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында осы бағдарламаның бағыттарын іске асыру туралы ақпарат беріледі.

Бұл нөмірге отандық авторлардың жұмыстары, соның ішінде шетелдік ғалымдармен бірлесіп жасалған жұмыстар енгізілген. Журналымыздың жариялану аясы кеңейіп, ол өз кезегінде ғылыми қорымыздың жаңартылуы мен толықтырылуына септігін тигізеді және оқырман тарапынан аса үлкен ғылыми қызығушылық пайда болады деп үміттеміз. Материалдар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған.

Енді біздің журналымызды eLIBRARY.ru электрондық ғылыми кітапханасынан табу мүмкін екендігін қуана хабарлаймыз.

Сіздердің тараптарыңыздан ұсыныстар мен жасампаз пікірлер күтеміз.

Мусабекова Г.А.,
«ҚМПИ Жаршысының» бас редакторы,
педагогикалық ғылымдар кандидаты

УВАЖАЕМЫЕ ЧИТАТЕЛИ!

Вашему вниманию представлен второй номер научно-методического журнала «ҚМПИ Жаршысы» за 2020 год. Выпуск этого номера особенный, так как посвящен 175-летию юбилею Абая Кунанбаева, 1150-летию Аль-Фараби и 75-летию Великой Победы. По уже сложившейся традиции для освещения важных исторических событий мы включаем в номер специальный раздел «*В потоке истории*». В данном разделе опубликованы статьи о вкладе Абу Насыр аль-Фараби в историю науки, о музыкальном наследии и о становлении его духовного, научного и философского мировоззрения. Помимо этого, в специальном разделе вы можете найти интересные материалы о правовой грамотности великих общественных деятелей казахского народа – Абая Кунанбаева, Ибрая Алтынсарина и Ахмета Байтурсынова, а также об искусстве в годы Великой Отечественной Войны.

В разделе «*Теоретические и обзорно-аналитические исследования*» представлены материалы профессорско-преподавательского состава о таких проблемах, как место и роль лингвокультурологии в преподавании иностранных языков; функциональная ответственность учителей и различных специалистов в инклюзивном образовании; психологические аспекты процесса подбора команды современным руководителем; этнолингвистический характер сравнения в произведении Сакена Жунусова «Жапандағы жалғыз үй»; особенности использования синонимов в повести Бауыржана Момышулы «Ұшқан ұя».

Раздел «*Эмпирические исследования*» включает в себя результаты исследований ученых университета, в том числе, проведенных в коллаборации с зарубежными партнерами, а именно: современное развитие животноводства Федоровского района; опыт применения молекулярно-генетических методов для определения видовой принадлежности насекомых – подготовка образцов к секвенированию ДНК; социально-психологические особенности формирования антикоррупционной культуры студенческой молодежи; флористические находки на территории Костанайской области; психологические условия успешности обучения взрослых иностранному языку с учетом когнитивных стилей; разработка модели формирования временной компетентности будущих учителей.

В статьях, что опубликованы в разделе «*Методика и технология преподавания дисциплин*», представлены такие материалы, как: особенности подготовки спортсменов высокой квалификации по шорт-треку на соревновательном этапе; методы преподавания дисциплины «Информационные и коммуникационные технологии» в педагогическом образовании; применение критериального оценивания знаний обучающихся ТиПО при изучении химических технологий.

Статьи раздела «*Научные работы молодых исследователей*» освещают такие вопросы, как профессиональная компетентность учителя в системе инклюзивного образования; проявление и формирование мотивации в спортивной деятельности; расчет параметров алгоритма движения ног для шестиногого робота-паука.

В разделе «*Реализация программы «Рухани жаңғыру»*» приводится информация о реализации направлений данной программы на уроках казахского языка и литературы.

Этот номер включает в себя работы отечественных авторов, в том числе в соавторстве с зарубежными учеными. Надеемся, что расширится география публикаций журнала, способствуя пополнению и обновлению научной базы, а также появится научный интерес со стороны читателя. Статьи написаны как на казахском, так и на русском и английском языках.

Рады сообщить, что теперь наш журнал вы также можете найти в научной электронной библиотеке eLIBRARY.ru.

Ждем от вас предложений и оригинальных идей.

Мусабекова Г.А.,
главный редактор «ҚМПИ Жаршысы»,
кандидат педагогических наук

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА В ПОТОКЕ ИСТОРИИ

УДК 94

Балгабаева, Г.З.*кандидат исторических наук,
профессор кафедры истории Казахстана***Анасова, А.Б.***магистр истории, старший преподаватель
кафедры истории Казахстана,
КГПУ им. У.Султангазина,
Костанай, Казахстан*

ВКЛАД АБУ НАСЫР АЛЬ-ФАРАБИ В ИСТОРИЮ НАУКИ

Аннотация

В статье рассматриваются научные взгляды великого восточного ученого, его вклад в развитие науки астрономии, математики, логики, музыки, медицины, естествознания, философии, поэзии и изучения языков разных народов.

Науку того времени аль-Фараби разделил на 5 крупных отраслей: языкознание, логика, математика, физика, наука о гражданстве. Труды аль-Фараби сыграли огромную роль в создании основ философской теории.

Ключевые слова: трактат, рационализм, каллиграфия, риторика, правительство, человеческое правление, политика, филантропия, счастье, мудрость, социальная справедливость, свобода.

1 Введение

Н.А. Назарбаев в статье «Семь граней Великой степи» сказал: «Великая степь также породила целую плеяду выдающихся деятелей. Среди них такие масштабные фигуры, как аль-Фараби и Яссауи, Кюль-Тегин и Бейбарс, Тауке и Абылай, Кенесары и Абай и многие другие», – для возрождения исторического сознания, в первую очередь, необходимо широко пропагандировать достойную жизнь и наследие героев нации в нашей стране, особенно молодому поколению [1].

Абу Наср Мухаммед ибн Мухаммед аль-Фараби – один из великих мыслителей средневековья. Он был многогранным ученым-энциклопедистом и одним из основоположников восточного рационализма. По этой причине ему было присвоено почетное звание «второй учитель» после «первого учителя – Аристотеля».

Аль-Фараби, разносторонний и выдающийся ученый с казахской земли, является владельцем ценного наследия. Он в своих трудах подчеркнул важность образования, развития человеческого интеллекта.

Аль-Фараби также глубоко изучил проблемы педагогики, психологии, эстетики и акустики, астрономии и внес плодотворный вклад в культуру и науку. Он также великий гуманист, который защищает разум и просвещение. Науку того времени аль-Фараби разделил на 5 крупных отраслей: языкознание, логика, математика, физика, наука о гражданстве.

Он написал много трактатов и комментариев к работам таких великих древних интеллектуалов, как Платон, Аристотель и Гален. Таким образом, Фараби сыграл ключевую роль в ознакомлении восточных и западных научных сообществ с греческой философией, наукой логики и древней культурой [2].

2 Материалы и методы

Фараби, помимо своего родного тюркского языка, также знал арабский, персидский, греческий, латинский и санскрит. Он писал свои стихи на арабском языке, который считался духовным и научным языком его эпохи.

Не существует такой области науки, в которой Аль-Фараби не участвовал или не занимался исследованиями. Он занимался философией, логикой, математикой, лингвистикой, теорией литературы и т. д. Он опубликовал много научных работ. Однако многие его работы были распространены в рукописной форме и постепенно исчезли. Сохранились только некоторые списки произведений Фараби. Тем не менее, точное количество научных работ неизвестно.

Ряд работ Фараби были опубликованы: около 117 немецким ученым Ш. Штейнштейном, турецким ученым А. Атес – 160 и таджикский ученый Б. Гафуров показывает 200 трактатов. И эти сохранившиеся научные труды доказывают, что аль-Фараби был энциклопедистом, талантливым литературным критиком и поэтом [3].

Аль-Фараби в своих трудах рассматривает ряд социальных и этических проблем. Ученый делится своими взглядами на возникновение государства, рождение неравенства, моральный облик идеального города, моральные качества, необходимые городским губернаторам, необходимость сосуществовать в обществе, чтобы каждый человек мог наслаждаться счастьем, и многое другое. Хороший губернатор должен быть человеком справедливым, добрым, знающим, увлеченным добром, ненавидящим зло, смелым, щедрым, любящим искусство и литературу. Фараби устанавливает такие высокие стандарты для правительства [4].

В работе были использованы следующие методы исследования: системный анализ научной литературы по изучаемой проблеме, сравнительно-исторический метод в рамках одной культурно-исторической общности, историко-биографический метод.

3, 4 Результаты и обсуждение

С древнейших времен существует порядок сортировки и упорядочения накопленных в истории развития науки ресурсов знаний. Трактат «Энциклопедия наук», один из самых известных его произведений. Этот труд имеет особое значение в истории науки. Эта книга состоит из пяти глав. Этот труд полностью или в виде отрывка переведен на старый еврейский, немецкий, английский, французский, турецкий и другие языки.

В трудах Абу Насра аль-Фараби подробно исследованы идеи политики, государства, власти и права в средневековой арабской философии. Арабские философы, которые не обращали внимания на различия между политикой, государством и властью, оценивали эти понятия как синонимы и предлагали другие варианты политики и политического образования. В решении политических вопросов арабо-мусульманская философия часто основывается на древнегреческой философии, в частности на взглядах Платона и Аристотеля. Для многих политика была наукой о хорошем государстве, которую они называли «добродетельный город» [4]. Тема исключительного совершенства главы государства, «главного члена городского объединения», являющегося «сердцем» в механизме общественного организма, – излюбленная и часто повторяющаяся тема в творчестве аль-Фараби. Высокий идеал правителя, подобно другим нравственно-эстетическим нормам, выдвинутым им [4].

Одним из важных аспектов творчества аль-Фараби является его историко-философский анализ античного наследия. Особый интерес представляет сопоставление учений Платона и Аристотеля, которым он хотел подчеркнуть не их различие, а скорее сходство, общность стремления к истине, познаваемой с разных сторон.

Средневековые тексты трактатов аль-Фараби не только стилистически доступны современному читателю, но и отличаются некоторой изысканностью и деликатностью. К примеру, в трактатах на религиозную тему не применит выражение «религиозный фанатик», а напишет «одержимый верой». Кстати, сам аль-Фараби был далек от какого-либо фанатизма, поэтому в некоторых «одержимых» кругах духовенства его считали чуть ли не еретиком-

диссидентом. Настолько, видимо, легка и свободна была его крылатая и независимая мысль...

В истории человечества среди выдающихся ученых Средневековья именно аль-Фараби внес наиболее значительный вклад в развитие науки – главного двигателя технического и духовного развития мировой цивилизации. Его имя стало олицетворением высочайшего интеллекта, фундаментальных энциклопедических знаний, примером беззаветного служения идеалам гуманизма и справедливости.

5 Выводы

В своих взглядах аль-Фараби отразил общечеловеческие ценности, одинаково близкие представителям разных культур. Многие мысли аль-Фараби прочитываются сегодня по-новому. Они заставляют, погружаясь в глубину его философских рассуждений, не только заново переосмыслить прошлое с позиций настоящего, но и настоящее осмыслить вновь с позиций всеобщего опыта человечества. Несомненно, изучение наследия Абу Наср аль-Фараби приближает нас к тому идеальному обществу, о котором мечтал мыслитель и другие философы исламского мира. Великое учение Фараби было признано не только востоком, но и западом. Он был признан всеми великими людьми западных стран. По мнению европейских востоковедов и историков, аль-Фараби также является основателем восточной философии.

Сегодня, политические инициативы «*Мәңгілік Ел*» в форме национальной идеи, очевидно, связаны с идеями великого мыслителя. Национальная идея Вечной Земли – это послание всему народу Казахстана, которое аль-Фараби также освещал в своих научных трудах.

Наследие великого мыслителя, внесло неоценимый вклад в золотой фонд мировой науки и культуры.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан, 21-қараша, 2018.
- 2 Бейсенбай Б. Әбу Насыр әл-Фараби өмірбаянына жаңа қисын // Ана тілі. – № 25 (1073). – Б. 6-7.
- 3 Лосев А.Ф., Шестаков В.П. История эстетических категорий. – М., 1965.
- 4 Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города // Философские трактаты. – Алма-Ата, 1970.
- 5 Аль-Фараби. Указание пути к счастью // Социально-этические трактаты. – Алма-Ата, 1973.

Материал поступил в редакцию: 26.02.2020

БАЛГАБАЕВА, Г.З., АНАСОВА, А.Б.

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Мақалада Ұлы Шығыс ғалымының ғылыми, әсіресе тарихи және географиялық көзқарастары, оның астрономия, математика, логика, музыка, медицина, жаратылыстану, философия, поэзия және әр түрлі халықтардың тілдерін үйренудегі қосқан үлесі қарастырылады.

Кілт сөздер: *трактат, рационализм, каллиграфия, риторика, билік, ізгілікті мемлекет, саясат, қайырымды басқару, бақыт, даналық, әлеуметтік әділеттілік, еркіндік.*

BALGABAYEVA, G.Z., ANASOVA, A.B.

CONTRIBUTION OF ABU NASR AL-FARABI TO THE HISTORY OF SCIENCE

The article discusses the scientific, especially historical and geographical views of the great oriental scientist, his contribution to the development of astronomy, mathematics, logic, music, medicine, science, philosophy, poetry and the study of languages of different nations.

Key words: *treatise, rationalism, calligraphy, rhetoric, government, human rule, politics, philanthropy, happiness, wisdom, social justice, freedom.*

Балгабаева, Г.З.

кандидат исторических наук,
профессор кафедры истории Казахстана

Байгенжина, У.М.

магистрант 1 курса ОП «7М01601 – История»,
КГПУ имени У. Султангазина,
Костанай, Казахстан

СТАНОВЛЕНИЕ НАУЧНОГО И ФИЛОСОФСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ АБУ НАСР АЛЬ-ФАРАБИ

Аннотация

Наследие Великого мыслителя аль-Фараби трудно переоценить. Феномен аль-Фараби в универсальности его научных знаний. «Второй учитель», толкователь Аристотеля и Платона, одновременно прекрасно разбирался и в математике, и в музыке. Статья предлагает рассмотреть факторы, повлиявшие на формирование мировоззрения и научного развития аль-Фараби. Важную роль в жизни ученого сыграло происхождение, вероисповедание, жизнь и деятельность в городах Отрар и Багдад. Показана специфика разнообразных аспектов становления личности аль-Фараби.

Ключевые слова: наследие, мировоззрение, культура, поиск истины, духовное формирование, происхождение.

*«Знание истины и достоверное знание – это, безусловно, прекрасно»
аль-Фараби*

1 Введение

В 2020 году по предложению Президента Казахстана К.-Ж. Токаева инициировано празднование 1150-летия со дня рождения Великого мыслителя аль-Фараби. Тысячи исследовательских, философских, научных трудов написано учеными всего мира на основании наследия аль-Фараби. Биография Великого ученого и спустя века остается полна загадок, легенд. Это дает почву для разночтений, ведь именно биографические данные открывают завесу формирования личности, становления мировоззрения ученого.

Благодаря публикации переводов наследия выдающегося средневекового мыслителя и непрекращающейся исследовательской деятельности ученых страны, имя аль-Фараби стало неотъемлемой частью казахстанской культуры и философии.

2 Материалы и методы

Проблема формирования мировоззрения аль-Фараби рассматривается казахстанскими и зарубежными учеными в основном в контексте вклада наследия ученого в философию и науку своего времени и последующих поколений. Для данной работы были использованы монографии и статьи изданные в последние десять лет, обладающие новизной исследования.

В своей работе «Мировоззрение аль-Фараби (учебное пособие): для студентов с углублённым изучением истории и культуры ислама», доктора философских наук Хазиев В.С. и Хазиева Е.В. делают подробный, доступный обзор философского мировоззрения Великого мыслителя. В данном труде во второй главе авторы подробно рассматривают «Генезис формирования мировоззрения аль-Фараби», относя к основным факторам данного процесса: происхождение ученого, его взросление в городе Отрар и научный путь в Багдаде. В качестве основания для анализа генезиса мировоззрения аль-Фараби ученые используют сведения средневековых авторов.

Многогранным трудом по исследованию философии аль-Фараби является коллективная монография «Наследие аль-Фараби и формирование нового интегрального мировоззрения» под общей редакцией З.К. Шаукеновой. В данной работе авторы исследования попыта-

лись проанализировать влияние духовно-интеллектуального наследия аль-Фараби на формирование интегрального мировоззрения новой мировой эпохи. Ключевой мыслью монографии является концепция идеи объединения культур Запада и Востока, представление диалектической связи прошлого, настоящего и будущего.

Безусловно, множество работ по наследию и мировоззрению Великого мыслителя написано учеными из Казахстанского Национального Университета, были изучены статьи Байтаковой Д. «Роль аль-Фараби в истории науки», Надирова Г.Е., Атыхан Р. «Из истории изучения аль-Фараби за рубежом» и другие.

В современности духовное наследие Абу Насыра аль-Фараби, олицетворяет богатую культуру нашего прошлого, являясь символом глубокого уважения к культурному наследию прошлого в современном Казахстане. Впитав в себя духовно-нравственную культуру родных мест, аль-Фараби сумел доказать – талантом ученого-энциклопедиста, глубиной философских прозрений мыслителя и жизнью добродетельного человека – способностью ответить на вызовы времени и ответственно решать жизненные проблемы человечества [1].

«Второй Учитель» – общепризнанный титул великого мыслителя средневековой арабо-мусульманской философии. В этом почётном имени ясно просматривается связь веков: от Аристотеля до аль-Фараби, вставшего в один ряд с величайшими мыслителями античности не только как достойный комментатор и последователь, но и равный им по творческой силе. Отметим и то, что универсализм аль-Фараби, энциклопедичность его знаний также вровень с уровнем энциклопедичности философов прошлого [2].

Философское мировоззрение выдающегося средневекового мыслителя Абу Насыра аль-Фараби признается современными исследователями связующим звеном между античным миром и средневековым исламским миром, с одной стороны, и исламским средневековьем и западноевропейским – с другой.

В работе были использованы следующие методы исследования: системный анализ научной литературы по изучаемой проблеме, сравнительно-исторический метод в рамках одной культурно-исторической общности, историко-биографический метод.

3, 4 Результаты и обсуждение

Абу Наср аль-Фараби родился в 870 году на берегу Сырдарьи, в южной части древнего Казахстана. Город, откуда был родом аль-Фараби, имел свою историю. Фарабом на средневековых картах арабов обозначался древний Отрар. Этот город сыграл важную роль в формировании стиля и образа мысли будущего ученого. Несомненно, наследие аль-Фараби является общим для всего Востока, но и сегодня идут споры об этнической принадлежности ученого. Ответ на вопрос происхождения Великого мыслителя заключается в самом имени, которое звучит следующим образом-Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад ибн Тархан ибн Узлаг аль-Фараби ат-Турки. Это означает следующее: ученого звали Мухаммад, как и его отца. Он выходец из привилегированных слоев тюрков, о чем свидетельствует слово «Тархан». Имя Узлаг принадлежало его прадеду, аль-Фараби указывает на то, что ученый выходец из Фараба, ат-Турки, подчеркивает тюркское происхождение [3].

Неоспоримо влияние многообразия городской и культурной жизни Отрара на становление мировоззрения аль-Фараби. Отрар, представляется своеобразным центром объединения многообразной оседло-городской культуры и кочевой цивилизации средневековья. Становление личности на границе различных культур формирует взгляды ученого, накладывает отпечаток на мировосприятие и миропонимание будущего философа. Аль-Фараби наблюдал не просто сходство жизни представителей различных культур, а возможность и необходимость мирных отношений между людьми вне зависимости от происхождения, вероисповедания или других факторов.

Потребность в расширении предметных знаний, поиск научного призвания, приводит аль-Фараби в Багдад. В X веке Багдад был одним из восточных центров науки и культуры, здесь пересекались различные культурные традиции и взаимообогащались науки.

В становлении духовного мировоззрения и научных взглядов аль-Фараби Багдад сыграл важную роль. Смешение различных верований и культуры разных народов создавали благодатную почву для «спора мысли», и поиска истины, возвышения науки над географической или этнической принадлежностью.

Аль-Фараби описывает впечатление о городе следующими словами: «этот город является самым восхитительным и счастливым из невежественных городов и своим внешним видом напоминает цветастое и красочное одеяние и в силу этого оказывается любимым кровом каждого, ибо любой человек в этом городе может удовлетворить свои желания и устремления. Почему-то народ стекается [в этот город] и оседает там. Его размеры безмерно увеличиваются. В нем рождаются люди разных родов, имеют место браки и половые связи разного вида, здесь рождаются дети самого разного рода, воспитания и происхождения. Этот город состоит из многообразных, входящих в друг друга объединений с отличными друг от друга частями, в которых чужеземец не выделяется из местного населения и в которых объединяются все желания и все действия. Поэтому очень возможно, что с течением времени в нем могут вырасти самые достойные [люди], там могут сосуществовать мудрецы, ораторы, поэты всех видов» [5].

По сведениям Ибн-Халликана, до приезда в Багдад аль-Фараби не знал арабского языка, но в скором времени овладел им в совершенстве. В этом городе он стал изучать различные науки и прежде всего логику у Абу-Бишр Мата бен-Юнуса, который был к этому времени уже прославленным на весь Халифат и признанным комментатором наследия Аристотеля. Именно здесь аль-Фараби научился простому стилю изложения, логике. Здесь в Багдаде аль-Фараби быстро приобретает авторитет в научных кругах [2].

В «Городе Мира» Великий мыслитель, через написание комментариев к трудам Аристотеля и Платона, познание различных наук, изучение языков и искусства, формирует ключевую мысль своего мировоззрения которая явно или скрыто прослеживается во всех его трудах – «люди должны поддерживать между собою мир».

Таким образом в Багдаде формируется заключительная ступень становления мировоззрения аль-Фараби. Далее философ придерживается установленного мировосприятия, которое и в современности справедливо считается уникальным для восточного, средневекового ученого.

Аль-Фараби в своих высказываниях выражает рациональные идеи достижения счастья и познания, чем заслуживает неодобрение других философов, в частности философов-богословов. Из-за личной неприязни к нему, зависти, оппозиции ко всему строю его мысли, в конце концов аль-Фараби был вынужден покинуть этот «город мира» [4].

Первостепенно мировоззренческие установки ислама не могли остаться вне внимания и философского осмысления аль-Фараби, поскольку отношение «Человек – мир – Бог», являлось фундаментальным основанием идеологии исламского средневековья.

Аль-Фараби был далек от какого-либо фанатизма, поэтому в некоторых «одержимых» кругах духовенства его считали чуть ли не еретиком-диссидентом. Настолько, видимо, легка и свободна была его крылатая и независимая мысль [3].

В 941 году Фараби уезжает из Багдада и перебирается в Дамаск, где по общепризнанной версии ученый в возрасте почти восьмидесяти лет умер в 950 году [2].

5 Выводы

В своих трудах аль-Фараби отразил общечеловеческие ценности, близкие представителям различных культур, основной ценностью Великой ученый считал – человека, его доброту и мир. И сегодня многие мысли аль-Фараби прочитываются по-новому [1].

Мировоззрение аль-Фараби уникально соединяет в себе отражение материальной и духовной культуры эпохи средневековья, содержит достижения античных мыслителей, но при этом является абсолютно новаторским для своего времени, и необходимым для современного человека [2].

Абу Наср аль-Фараби создал собственную оригинальную систему философствования, на основе своего богатого жизненного и научного опыта. «Пестрота» происхождения и родного города дали основу для гибкости мышления ученого, открытости для понимания сущности жизни.

Стоит отметить, что ключевая проблема философии средневековья – проблема человека, достигла в философии аль-Фараби и ряда других мусульманских средневековых ученых почти что логического завершения, благодаря возможности жить и творить в «городе наук» Багдад. Абу Насыр аль-Фараби посвятил все свои работы вопросам, связанными с человеком: его образованием, знанием, поиском истины. Он дает стройную концепцию строения мироздания и человека.

Таким образом, основы формирования мировоззрения аль-Фараби базируются на тюркском происхождении, становлении личности ученого в городе Отрар, обретении философских и предметных знаний в Багдаде и на установках ислама. Взаимосвязь этих факторов мы можем видеть в трудах аль-Фараби, которые одинаково интересны для представителей разных культур, традиций и народов.

Наследие аль-Фараби представляет собой уникальную духовную опору, столь необходимую для возрождения и восстановления истинных человеческих ценностей. Его философские мысли-откровения оставили значительный след в истории мировой философии и продемонстрировали исторический опыт синтеза идей различных культур и цивилизаций.

Список литературы

- 1 Наследие аль-Фараби и формирование нового интегрального мировоззрения. Коллективная монография / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2012. – 323 с.
- 2 Хазиев В.С., Хазиева Е.В. Мировоззрение аль-Фараби (учебное пособие): для студентов с углублённым изучением истории и культуры ислама. – Уфа: БашГПУ им. М. Акмуллы, 2015. – 163 с.
- 3 Азимханов А. О происхождении философа Аба Насра аль-Фараби [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://nomad.su>.
- 4 Надирова Г.Е., Атыхан Р. Из истории изучения аль-Фараби за рубежом // Вестник КазНУ. Серия востоковедение. – 2015. – №2 (72).
- 5 Байтукаева Д. Роль аль-Фараби в истории науки // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. – 2014. – №2 (68).

Материал поступил в редакцию: 21.02.2020

БАЛҒАБАЕВА, Г.З. БАЙГЕНЖИНА, У.М.

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ҒЫЛЫМИ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Ұлы ойшыл әл-Фарабидің мұрасын асыра бағалау қиын. Әл-Фараби феномені оның ғылыми танымының әмбебаптылығында. «Екінші мұғалім», Аристотель мен Платонның аудармашысы, сонымен қатар математика мен музыканы жақсы білген. Мақалада әл-Фарабидің дүниетанымы мен ғылыми дамуына қандай факторлар әсер еткенін қарастыру ұсынылады. Ғалымның өмірінде оның шығу тегі, діні, Отырар мен Багдад қалаларындағы қызметі маңызды рөл атқарды. Әл-Фараби тұлғасын қалыптастырудың әртүрлі аспектілерінің ерекшелігі көрсетілген.

Кілт сөздер: *мұра, дүниетаным, мәдениет, шындықты іздеу, рухани қалыптасу, шығу тегі.*

BALGABAYEVA, G.S., BAIGENZHINA, U.M.

FORMATION OF AL-FARABI'S PHILOSOPHICAL AND SCIENTIFIC WORLDVIEW

The legacy of the great thinker can hardly be overestimated. Al-Farabi's phenomenon is the universality of his scientific knowledge. «The Second Teacher», a commentator of Aristotle and Plato, was also well versed in mathematics and music. This article suggests to consider the factors that influenced the formations of the worldview and scientific development of al-Farabi. An important role in the life of the scientist was played by his origin, religion, life and activity in the cities of Otrar and Baghdad. In the article is shown the specificity of various aspects of the formation of the personality of Al-Farabi.

Key words: *heritage, worldview, culture, search for truth, spiritual formation, origin.*

Бисембаева, Ж.К.

*педагогика магистрі, мектепке дейінгі және
бастауыш білім беру кафедрасының
аға оқытушысы*

Ақмырза, А.

*«БВ01301 – БОП мен Ә» ББ 2 курс студенті,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

ӨШПЕСТЕЙ ІЗ ҚАЛДЫРДЫ МҰРАЛАРЫҢ

Түйін

Бұл мақалада Абай өмірінің өткені мен бүгінгісі жайында сонымен қатар Абай есімімен байланысты тарихи орындар жөнінде әңгімеленеді. Сондай-ақ бұл мақалада ұлы Абай өмірі мен шығармашылығына қатысы бар тың деректермен де таныса аласыздар. Бұл мақала поэзия дүлдүлі Абай Құнанбаевтың туғанына 175 жылдық мереке қарсаңында шығарылып отыр. Мақаладан Абайдың ұрпақтары мен ақындық айналасының естелік әңгімелерімен таныса аласыздар.

***Кілт сөздер:** рухани еңбек, тағылымды тарих, поэзия дүлдiлi, асыл қазына, өшпес мұра.*

«Жастықтың оты жалындап, Жас жүректе жанған шақ. Талаптың аты арындап, Әр қиынға салған шақ», – деп жастар жайлы толғанған ұлы Абайдың ұлағатты сөзімен бастадым. Санамызда жаңғырған Абай өлеңдері қашанда халқын, елдің ертеңі үшін елеңдейтін жастарын оятуға, жан тірлігіне, қалғымайтын намысқа, үздіксіз рухани еңбекке шақырады. Оның қара өлеңдері еліміздің болмысы мен бітімін, тұрмысын, діні мен тілін суреттеп жазған ұлы ақынның бұл еңбегі өшпес іздей мұра болып қалды [1].

Қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, классик ақын, композитор, аудармашы, философ, ағартушы, қоғам қайраткері – Абай (Ибраһим) 1845 жылы 29 шілдеде қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Сырт-Қасқабұлақ деген жерде Қарқаралы округінің аға сұлтаны Құнанбай Өскенбаевтың жанұясында дүниеге келді. Әжесі Зере, анасы Ұлжанның бесік жырын тыңдаған Абайға бала кезінен әжесі мен анасы айтқан аңыздар, ертегілер, жырлар мен қиссалар жас баланың қиялына қанат бітірді. Әкесі Құнанбай Өскенбайұлы 19 ғасырдағы қазақ арасынан шыққан әйгілі қайраткер, ел билеуші болған. Абай әуелі ауылдағы Ғабитхан молдадан сауатын ашады да, 10 жасқа толған соң 3 жыл Семейдегі Ахмет-Риза медресесінде оқиды [2].

Абай өлеңді 10-12 жасынан бастап шығара бастаған. Туған халқын сүйіп, оны бодандық қасіретінен құтқаруды мақсат еткен Абай, ең алдымен елдің береке-бірлігін жақтады. Елі де Абайын сүйіп, қатты құрметтеді. Оның өлеңдерін жатқа айтып, тұмардай сақтады. Шынында да, әр сөзі теңіздің тереңіне тартқандай зор мағыналы, адамға берер шабыты мен шапағаты мол Абай әр қазақтың жүрегінен орын алды, қазақ өлең үлгісін жаңаша тұрғыдан байыта түсті. Абай өлеңдері жан-жақты, әлеуметтік аясы кең. Халықты өнерге, білімге, ғылымға шақырды. Махаббат жырлары жанға жайлы, жүрекке жылы тиеді.

Абай – қазақ поэзиясының тіл кестесіне, сөз саптауға жаңа сипат дарытқан ақын. Себебі оның шығармаларындағы адамның жан тебіренісін, көңіл толғанысын, жүрек лүпілін көрсететін сипаттамаларында, эпитет, метафора және басқа да бейнелі сөздерінде жаңа, өзі шығарған үлгі-өрнектері мол [1].

Абай – өз дәуірінде қатал сыншы болған ақын. Саяси сипаттағы сатиралық өлеңдерінде ол болыс билердің жиіркенішті қылықтарын ғана суреттеп қоймай, есте қаларлық образдар жасады.

Абай, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов т.б. ақындардың шығармаларын шеберлікпен аударып, қазақ әдебиетін жаңа ой орамымен байытты. Сондай-ақ орыс тілінен Абай аударған шығармалар қазақ әдебиетін байыта түсті. Абайдың қара сөздері жалпы адамзат баласына ортақ асыл сөзге айналды [3].

Қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарын жетік білетін Абай, ел ішіндегі әр алуан әкімшілік-құқықтық реформаларға белсене араласқан. Егде тартқан шағында әкімқара биліктен, атқа мінерліктен іргесін аулақ салып, шығармашылықпен ғана шұғылданған Абайдың қара сөздерін түгел дерлік оқып шықтым. Шындығымен үйлескен бұл керемет мол мұраның бізге жеткені қатты қуантады. Қазіргі заманның көкірегі көр соқыр (бәріне топырақ шашпаймын) адамдары осы бір керемет қазынамыздың қадіріне жетіп, түсініп оқыса тілі дамып, қазақтың кейбір ұғымдарын меңгеріп алар еді?

Шынында, қазіргі заманда кітап оқытындар некен саяқ. Саны көп сапасы аз кейбір технологиялардың кесірінен кітап оқымақ түгілі атын ұмытып жүрген жандардың талайын көріп, іштей қынжылып жүрміз. Абайдың қара сөзінде айтылған әрбір сөз шындық. Себебі, көзімен көріп, құлағымен естігенді анық қылып тайға таңба басқандай жазып кеткен қара сөздерін тек кейбір мерекелерде ғана ашып қарайтынымыз сөзсіз.

Абайдың ойы сан-саққа жүгірген болатын. Ойланып-толғанып көп ұзамай-ақ қағазын жайып, қаламын қолына алуды ұйғарған. Абай еш кідірместен ойын жинақтап, ақ қағазға жаза бастаған екен. Абайдың алғашқы қара сөзінен бастап-ақ өзінің қарттығымен күрескендігі көрініп тұр. Бір орында отырғанды қаламайтын Абай ешқашан бос отырмаған. Осы бір керемет білімге деген құштарлығының дәлелі – Абайдың бізге жеткен өлең-жырлары мен осынау керемет қара сөзінің әрқайсысы біз үшін мол қазына. Еліміздің басшысы Қасым Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы шықты.

«Абай Құнанбайұлы ғұлама, ақын, ұлттың жаңа әдебиетінің негізін қалаушы, аудармашы, композитор ретінде қазақ тарихының беттерінде айқын сақталып тұр. Абай әлемі деген бірегей құбылыс ретінде бағаланды», – деп, мемлекет басшымыз мақаласының басынан-ақ Абайдың атын биікке көтерді [4].

Абайдың қай қара сөзін оқып қарасаң да, адамды білім алуға шақырады. Надандық, жалқаулықты жек көретін Абайдың ғылымға ізденісі осы сөздерде анық айтылған. Қазақтардың мінез-құлқын біраз сынап алған Абай, мақалдарды да қатты сынады. Абай үшін ең маңыздысы ар-ұят, адамгершілік. Адамның адам болып қалыптасуына Абайдың қара сөздерінің тікелей қатысы бар деп есептеймін. Адамды кейін тартып, еңбегін еш кетіретін жалқау мінезден қашық болуын үнемі қайталап қара сөзінде жазды. Қазіргі кезде осынау бір Абайдың қара сөзін оқыған кез-келген адамзаттың білімге құштарлығы артары анық.

Абай тұңғыш рет қазақ поэзиясын терең философиялық қуатты оймен суарды. Дешті қыпшақ даласына жаңа поэзия қамалын соғып, ой мен суреткерлік толысқан кенен бұлақтың, тұнық көзін алғаш ашқан Абай Құнанбайұлы. Абайдың есімі тек ел арасында ғана емес, әлемге жеткен танымал тұлға. Абайдың аударған қаншама аудармалары да елеулі еңбегінің жемісі. Абай тек қазақтың ғана емес, араб, парсы, орыс ақындарының мыңдаған жолдарын жатқа айтып отыратын болған. Осындай ізденісінің арқасында Абайдың кеменгер, қаламгер, поэзияның саңлағы сынды аттарға лайық болып саналатыны нақты айтылады.

Ұлы тұлғамыз Абай туралы не жазсақ та бәріне лайық. Поэзияның жарық жұлдызының бірі жарқыраған Абай шуағымен, жыр-шумағымен бізге нұрын төкті. Ақынның арманы да осы шығар. Ұрпағына қалдырған қазынасына ешбір теңге, ешбір алтын жетпес. Себебі ақша жаратылады. Алтын ұрланады. Ал Абайдың өлеңдері болса, ол тек адамның санасына сапалы білім, ғылымға деген ізденісті арттырады. Осындай ел есінде мәңгіге қалған Абайдың жолын бізге берсін. Бізде азда болса кішігірім елге пайдамыз тиіп, осы Абай Құнанбайұлының шығармашылығын оқып, уақытша емес, әрқашан қайталап жүрсек нұр үстіне нұр болары анық. Абайдың көрген қиыншылығы болса да, сол қиыншылыққа қасқайып қарсы тұрып, еш мойымай өз шығармашылығын жалғастыра білді. Осындай атамыздың арқасында өткендегі тарихтың, қазақ елінің басындағы оқиғаның болғанын оқып, миымызға тоқып отырамыз [5].

Абай – ұлы тұлға. Ғасырда бір туатын дара тұлға.

Кітап – ең сабырлы ұстаз. Тек кітап қана қайырымдылық пен жамандықтың, ақиқат пен жалғанның ара жігін айнытпай танып білуге үйретеді. Халықаралық Абай клубының «АМАНАТ» журналы жанынан шығып жатқан 200 томдық кітап Қазақстанның тәуелсіздігінің 10 жылдық торқалы тойына сыйға тартты. Болашақ ұрпаққа, біздерге аманат қылып кітап қалдырды. Ендеше, осындай іші толған даналық, керемет мағынасы бар Абайдың қара сөздерін оқып, ойымызға түйіп, сонымен қатар, өсіп келе жатқан ұрпаққа жеткізу біздің борышымыз.

«Абай – халқымыздың мақтанышы ғана емес, біздің ұлттық ұранымыз, ұлттық идеологиямыз, оның өлмес мұрасын алдымен өзіміз танып, сосын әлемге таныту – біздің ғұмырлық парызымыз. Абайдың туғанына 175 жыл уақыт өтсе де, оның еңбектері халық жадында сайрап, оған нұрлы өмірге жол көрсетіп тұр. Абай есімі мәңгі ұмытылмайды. Абай сепкен ұрық, өскен дәндер бір ғасырдан аса уақыт бойы өсіп-өніп, ұлттық әдебиетімізді, мәдениетімізді, бүкіл рухани өмірімізді көркейтуде. Абайдың тамаша ақындық дәстүрлері қазір жаңа мазмұнға ие болып, кейінгі толқын жазушылардың өнеге етіп, ілгері дамытуы арқылы толысып келеді. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келер болсақ, әлем халықтары әдебиетінің, өнерінің, тарихының, философиясының алғашқы томдарының дүниеге келуі, тілге тиек етер, шын қуанар, үміт артар үлкен шығарманың бірі Абай Құнанбайұлының шығармалары» – деп, өз ойын топшылаған еліміздің алғашқы президентінің сөзімен аяқтаймын.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құнанбаев А. Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла... – Алматы, 2017. – Б. 102-105.
- 2 Бисембаев П.Қ. Абай. – Алматы: «Аруна» баспасы, 2017.
- 3 Оразалин К. Абай ауылына саяхат. – Алматы, 1976. – Б. 82-89.
- 4 Мырзахметұлы М. Абайтану. – 2014. – Б. 1-65.
- 5 Абай қара сөздері жинағы. – 2015. – Б. 1-5.

Материал редакцияға түсті: 18.02.2020

БИСЕМБАЕВА, Ж.К., АКМЫРЗА, А.

В данной статье рассказывается о жизни Абая, об исторических местах, связанных с именем Абая. В этой статье также содержатся новые источники, касающиеся жизни и творчества великого Абая. Эта статья издана в преддверии празднования 175-летия со дня рождения Абая Кунанбаева. В статье также вы можете ознакомиться с памятными воспоминаниями о потомках и поэтическом окружении Абая.

Публикуемая статья помогает разносторонне распознать личность великого поэта, мудрость, человечность, справедливость, а также любящего родной казахский язык и демонстрируется любовь к родному народу. В данной статье рассматриваются философские и педагогические взгляды великого гуманиста Абая Кунанбаева на проблемы нравственного воспитания.

Ключевые слова: *духовный труд, познавательная история, мастер поэзии, драгоценное сокровище, бесценное наследие.*

BISEMBAYEVA, ZH.K., AKMYRZA, A.

This article tells about the life of Abay, about the historical places associated with the name of Abay. This article also contains new sources concerning the life and work of the great Abai. This article was published on the eve of the celebration of the 175th anniversary of the birth of Abay Kunanbayev. In the article you can also see the memorable memories of the descendants and the poetic environment of Abai.

The published article helps to recognize the personality of the great poet, wisdom, humanity, justice, as well as a lover of the native Kazakh language and demonstrates love for the native people. This article examines the philosophical and pedagogical views of the great humanist Abay Kunanbayev on the problems of moral education. Special attention in the life of each person is paid to the universal fundamental problems of forming moral principles and moral values.

Key words: *spiritual work, cognitive story, master of poetry, precious treasure, priceless heritage.*

ӘОЖ 7.03

Есмаганбетова, Ш.К.

*өнер кафедрасының аға оқытушысы,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ МУЗЫКАЛЫҚ ІЛІМ МҰРАЛАРЫ

Түйін

Осы мақалада әлемдік музыка өнері мен музыка теориясының дамуына ерекше ықпал еткен Шығыстың Ұлы ойшыл, ғалым, математигі әл-Фарабидің музыка жайында «Музыканың ұлы кітабы» және «Ғылымдар энциклопедиясы» еңбектері жазылған. Ғалымның музыка өнеріне өзінің ғылыми көзқарасында айтылған ойлары мен физика-математикалық ғылымға сүйене отырып практикалық дәлелдері келтірілген. Музыкалық практика мен теорияны қоса қарастыра музыка әлеміндегі ұлы еңбектерін жазған. Осы жазғарыда аталған еңбектердің жазылу себебіне тоқталып кеткен.

***Кілт сөздер:** әл-Фараби, музыка, музыкалық трактат, гармония, Музыка теориясы, Музыканың ұлы кітабы, Ғылымдар энциклопедиясы.*

1 Кіріспе

Музыканы ғылыми көзқараста, музыка теориясын зерттеу, дәлелдеу арқылы дамытып, ғылымда зор еңбек қалдырған Шығыстың ойшыл, ғалымы әл-Фарабидің музыка туралы мұралары әлем музыка өнеріндегі баға жетпес қазына. Музыка теориясын бір жүйеге келтірген басқа ғалымдарды да ескерген жөнінде: музыканың біртұтас физика-математикалық теориясының ірге тасын қалаған, атақты грек оқымыстысы Пифагор еңбегі өте зор. Тәжірибеге сүйене отырып, ең алғаш сандық-теориялық негізін жасаған. Қазіргі кезге дейін музыкалық білім берудің әліппіі ретінде пайдаланып жүрген Музыка теориясындағы: дыбыс ара қашықтықтары (тон), интервалдар (октава, квинта, кварта), музыкалық дыбыстардың өзара үйлесімділігі (диссонанс, консонанс) тағы басқа музыкалық терминдерді алғаш атап өткен. Эмпедокл (б.з.д. 492-493ж.ж.) дыбыстың таралуы мен оның қабылдануы дыбыс көзінен шығатын өте әлсіз кішкене денелердің құлаққа әсер етуімен байланыстырып түсіндіреді. Біздің заманымызға дейін өмір сүрген Витрувий болса, дыбысты су бетінде болатын толқынмен салыстырып, дыбыс пен оның таралуын дәл айтқан. Ал, Аристотель болса, дыбыстың шығуы мен таралу жылдамдығы туралы: дыбыс шығаратын дененің ауаны қысып, оны сирететіндігін, ал жаңғырық дыбыстың кедергіден кері қарай шағылу құбылысы екендігі жайында біраз пікірлер қалдырған.

2 Материалдар және әдістер

Грек ғылымының ізбасары саналған Орта ғасырдағы араб және шығыс елдерінде музыка ғылымы айрықша дамыды. Грек музыкасын жинап, жаңа музыкалық ғылымын дамытқан: әл-Кинди, Фараби, Әбу Әли ибн-Синалар болды. Ұлы ғалымдар арасында әл-Фарабидің музыка теориясын дамытудағы еңбегі ерекше.

Әл-Фарабидің музыкалық әндер жазып, музыкалық аспаптары (Уд, Қыпшақ, Канун) болғандығын, қазіргі кезге дейін Түрік, Иран, Ирак және тағы басқа Шығыс елдерінде әндерінің айтылып жүргендігі дәлел. Музыка теориясына арнап жазылған еңбектері: «Музыканың ұлы кітабы», «Музыка жайлы талдау», «Ырғақтардың жіктелуі» және «Ғылымдардың шығуы», «Ғылымдар энциклопедиясы» еңбектері тарауларында музыка жайында жазып өткен.

Әл-Фарабидің музыкалық дыбыстың таралуы жөніндегі пікірі физикалық құбылысқа жақын келеді. Яғни, «өзара әсер еткен екі дененің арасындағы ауа тығыздыққа түсетіндіктен дыбыс шығады. Ауаның әрбір бөлшектері басқа бөлшектерін қозғалысқа келтіретіндіктен, бұл тербеліс құлақ жарғағына беріледі. Ал есту мүшесі дыбысты әртүрлі естиді, оның дыбыс көзінен алыс жақындығына байланысты», – деп түсіндірген.

Фарабидың музыка ілімін жасауда Грек оқымыстылары (Пифогор, Аристотель, Аристократ, Евклид, Птоломей) еңбектеріне сүйене жасағаны анық. Олардың идеясы негізінде ғылымның жаңа жетістіктеріне жеткен. Әл-Фараби музыкалық аспапты физика-математика ілімімен байланыстырып өткен. Әл-Фарабидің айтуынша: «Мен тек музыка ғылымын бағалаушы ғана емеспін, музыка өнерін де бағалаушымын, сондықтан да ертедегі гректерге қарағанда, көбірек істеуіме мүмкіндік болды» деген [2].

Фараби пікірінше музыка ғылымы физика-математика ғылымы қағидасынан тұрады, музыка өнер ретінде поэзиямен байланысты болса, музыка ғылымы математикаға жақын екендігін жоғарыда аталған еңбектерінен таныстық.

3, 4 Нәтижелер мен талқылау

Өзінің «Ғылымдар энциклопедиясы» деп аталатын атақты еңбегінде музыка ғылымын нақтылап анықтап береді. Музыка математиканың ірі жеті тарауының бірі болып табылады. Бұл ғылымның зерттейтін пәні, мақсатын: «Музыка туралы ғылымға келсек, ол жалпы алғанда әуен (күй, саз) түрлерін, олардың неден жасалынатынын, не үшін жасалатынын, олардың әсері барынша өткір және әсерлі болуы үшін қандай болуы керек екендігін зерттеді. Ол біріншісі практикалық музыка, екіншісі музыка жайлы екі ғылымды біріктіру арқылы үлкен еңбек жазды. Практикалық музыкаға табиғи және жасанды түрде жасалған аспаптарда орындалатын сезім арқылы қабылданатын мелодиялар жатады. Табиғи құралдарға көмей, тілшік, мұрын т.б. жатады, сыбызғы, лютня және басқалары жасанды аспаптар. Музыкант-практик тек музыкалық аспаптардан тон, мелодия және осыларға қатысты барлық басқа мәселелерді шығарып, алумен ғана шұғылданатындығын көрсетті.

Музыка жайлы теориялық ғылым ақылмен сезу сипатында болады, ол тондар мен мелодиялар жайлы жалаң білім беріп қана қоймай, мелодияны құрайтын нәрселердің бәрінің себептерін ашады; мұнда олар белгілі бір аспапқа, материалға қатыссыз дерексіз түрде, дыбыс қабылдау мүшесінің пәні ретінде қарастырады».

Ол музыка ғылымының тараулары туралы былай дейді: «Музыка жайлы теориялық ғылым үлкен бес тараудан тұрады. Бірінші тарауда қандай ғылымның болса да құрамын анықтауда қажет болатын негіздері мен көзқарасы баяндалады; бұл негіздер қалай зерттеліп қабылданады, қандай және қанша элементтерден тұрады және оны зерттеуші қандай болуы керек деген мәселелер қамтылады. Екінші тарауда осы музыка ғылымының негізі баяндалады. Бұл тарауда тондардың шығуы, олардың саны мен сапасы, бір тонның екінші тонға қатысы мен оған дәлелдер келтіріледі. Тондардың реті мен орналасу түрлері айтылады; бұл олардың үйлесімді және үйлесімсіз болуын анықтап, ол тондарды лайықты түрде іріктеп, мелодиялар құруға мүмкіндік береді деген. Үшінші тарауда жоғарыда көрсетілген негіздерді белгілеу және дәлелдеу барысында келтірілген нәрселерді әр түрлі жасанды аспаптарда қалай қолдануға болатыны жайлы айтылады. Бұл аспаптарда осы негіздерге сәйкес тондарды шығарып алу және оларды алдын ала белгілеген ретпен қалай орналастыруға болатындығы көрсетіледі. Төртінші тарауда тондардың метрлік негіздерін құрайтын әр түрлі табиғи ырғақтар туралы айтылған. Бесінші тарауда жалпы мелодиялар құрастыру, әсіресе белгілі бір тәртіппен жүйе бойынша түзілетін поэтикалық сөздерге сәйкестендірілген мелодиялар құрастыру жайында айтылады. Поэзиялық сөздерді белгілі бір әуендерге сәйкес қолдану және осы сөздер арқасында әсерлі де өткір шығып бастапқы көздеген мақсатқа жеткізерліктей әуендер табу жайында айтылады».

Әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы» атты трактаты осы «Ғылымдар энциклопедиясында» келтірілген негізде жазылған. Тек құрғақ музыкалық шығарма ғана емес, бүкіл орта ғасырлық ғылымның философиялық мәселесі жайында барынша қамтылған, физика-математика туралы да пікірлер мен қағидалар да айтылады. Еңбекте музыканың тәжірибелік және теориялық негізін қалап және оны музыкалық аспаптарда қалай жүзеге асыру жолдарын көрсеткен.

Енді осы еңбегіне тоқталсақ, «Музыканың ұлы кітабы» трактаты үлкен төрт бөлімнен тұрады, олар: Музыка ғылымына кіріспе; Музыка ғылымының негіздері; Музыкалық аспаптар және Музыкалық композиция деп аталады.

Бірінші бөлім: «Музыка ғылымына кіріспе» тарауы екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлікте әуенді (күй) анықтау, теориялық және практикалық музыка, музыкалық аспаптар, музыкаға бейімділік, әуен шығару, түрлі музыкалық жанрлар, олардың көңілге әсер етуі, музыкалық талант, адам дауысы мен аспаптар шығаратын дыбыстар, музыканың шығуы, аспап жасау, музыкалық білім, тәрбие беру, теориялық ғылым, теориялық музыка өнері, сезім мен ақыл, бастапқы, негізгі мақсаттар, музыкадағы табиғи құбылыстарды айтып өтеді. Мысалы: Әуенді орындау пішіні екі қасиет үндестігі арқылы шығады, олар: қолдан жасалынған аспап пен көмейден шығатын дауыс арқылы әуенге пішін келтіруге болады деген. Ол үшін әсіресе тамақтан дыбыс шығаруға көп дайындық арқылы қол жеткізіп, аспапты дыбыстың позициясына сәйкес соғылу керектігін түсіндіріп өткен. Әуенді шығару үшін аспап дұрыс шертілсе ғана әуен шығады деген. Бұл әуенді орындаушының жоғарғы шарықтау шегі деген. Сол арқылы елестен шығарылатын дыбыс пен аспап арасындағы байланыс арқылы, әуенге дұрыс келістірілген гармониялық-өлшеммен бірлесе пішін беретіндігін көреміз.

Әуенді шығару пішіні әр музыканттың дарындылығына сай келеді екен. Шығарылған әуенді орындау арасында бір біріне тәуелділік бар. Яғни әуенді орындау үшін шығарады.

Әуен түрлерін: есту арқылы жанға рахат пен таңданыс беретін; жанға образ беріп, елестетуіне итеретін және бір нәрселерді суреттеуде еліктейтін әуен түрлерін көрсеткен. Олар: құдайға табыну, табиғатты суреттеу, адамның жан күйін жеткізер әуендері.

Рахаттандыратын әуеннен жаның демалады. Желіктіретін әуен көңіл күйге сәйкес пайдаланады. Ал, образды суреттейтін әуен ақындық сөзге байланысты туындайды екен. Өлеңнің туындауы туралы: адам әуенді шаршағаннан, рахаттануға немесе сөйлеген сөздің мағынасын түсіну мақсатымен қолданады. Уақыт өте ән мен өлең бір біріне жетіле көбейіп, жалғаса береді деген.

Музыкалық әуеннің құдіретті күш екенін дәлелдеп отырғандығын: жағымды әуендер арқылы адамды емдеп, жағымсыз әуендер у ретінде өлім шығаратындығын айта кетеді. Сонымен қатар жоғарғы дыбыстарда орындалатын әуен мен оны шығаратын музыкалық аспаптарды табиғи емес екендігін көрсеткен.

Ал, екінші бөлікте: дыбыстың табиғи сезілуі, дыбыс үйлесімділігі мен үндестігі, үндессіздік, табиғи дыбыс аралықтары, интервалдар (тондар), табиғи дыбыс үндестілігін шығаратын музыкалық аспаптар, гамма, негізгі интервалдар, кварта интервалын үшке бөлу, жарты тон, он екі жарты тон көрсеткіші, жоғарғы және төменгі дыбыс, тондарды сандар арқылы белгілеу, тондар жайында теориялық және практикалық ойлары мен дыбыс үндестігі (консананс) туралы айтып өткен.

Уд музыкалық аспабында дыбыстардың жарты үн, толық үннің төрттен үші, толық үннің төрттен бір интервал аралықтарын көрсетіп өткен. Екі қалдық интервалы бір қайтымды интервалды құрайды. Яғни квартаның дыбыс аралығы екі қайтымды және бір қалдықтан тұрады. Бұл қазіргі кездегі дыбыс аралығымен есептегенде 2,5 тонды білдіреді. Ал квинта интервалы 3,5 тондық аралықты үші қайтымды мен бір қалдықтан тұратындығын көрсеткен. Қарап отырсақ кварта және квинта интервал аралықтарын қазіргі кездегі тондық өлшеммен салыстырғанда дәл анық келтірген.

Ғалым музыканың теориялық негізін басқа геометрия, физика ғылымдарын негізге алу арқылы дәлелдеп көрсеткен. Мысалы: төменгі және жоғарғы дыбысты салыстыру үшін ортақ нәрсе болса өлшеуге болатындығын айтып өткен.

Музыкалық практикада қолданылатын он кемелдік түрін анықтаған. Бірінші түріне текті әуендік үйлесімділік жатады. Консананс: кварта, квинта және октаваны интервалдарын жатқызған.

«Музыка ғылымының негіздері» деп аталатын екінші бөлім екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлікте физикалық өзгерістер, дыбыстардың шығуы, таралуы, тонға анықтама берген, дыбыс шығаратын денелер, жоғарғы және төменгі дыбыс себептері, музыкалық интервалдар – қос октава, кварта, квинта, тон, үндестік пен диссонанс қатынастары, үлкен, орта және кіші интервалдар. Интервалдарды қосып, бөлу мен азайтудағы ережелер туралы айтып өткен.

Екінші бөлік мазмұнына қысқаша тоқтала кетсек, бұл бөлімде дыбыс аралық тондары: квартадан топтар, қос октава, топтағы тон атаулары, жылжитын және жылжымайтын тондар, тоналдық. Тон мен интервал қоспасы, топ пен тоналдық қоспасы, тондар арқылы әуеннің қозғалысы, ырғақ, теориялық тәжірибе жолымен музыкалық аспаптар жасау, әуенді аяқтау енген.

Үшінші бөлім «Музыкалық аспаптар» деп аталып, екі бөліктен тұрады. Алғашқысында: теорияны тәжірибе жасап зерттеудегі музыкалық аспаптар мен олардың құралысы, пернелері, интервалдар, лютня аспабының жүйесі, жалпы және ерекше тондары, олардың саны, бесінші шегі, аккордтар және т.б. енген.

Екінші бөлікте: танбурлар (домбыра) туралы қызықты мәліметтер айтылған. Оның ішінде Бағдат домбырасы оның тұрақты және айнымалы пернелері, аккордтары және аспап жанрлары айтылған. Хорасан домбырасы, оның тоны лютня аспабымен сәйкестігі, ондағы аккорд; флейта (сырнай) аспабы, флейтаның дыбыс аралығы (диапазон), аспаптың түрлері және рабаб, арфа музыкалық аспаптары туралы айтылған.

Бұл бөлікте Бағдаттағы белгілі аспап бағдаттық танбур аспабы туралы жазылған. Көбінесе қос шегі бес бөлікке бөлінетін аспап пернелері төменнен жоғарыға қарай жасалынған. Қос шек арасындағы пернеде орналасқан интервалдар үйлесімділігін көрсетіп өткен. Бұл аспапты қазіргі заманда көбінесе араптар қолданады.

Трактаттың соңғы бөлімі «Музыкалық композиция» екі бөліктен тұрады. Біріншісінде әуенге (мелодия) анықтама берілген, оларды толық және толық емес топ деп бөліп қарастырған, топтарды кестеге енгізген, үндестік пен диссонанс, ырғақ, негізгі, қосылушы ырғақтар, қайталанушы және толықтырушы ырғақтар, араб дәстүрлі ырғағы, әуен (мелодия) шығару жайында жазған.

Абсолютті дыбыстардан құралған композицияның жасалуын таныстырып өткен. Композиция арқылы музыкалық аспапта пайда болатын әуендерге де тоқталған.

Бұл жерде әсіресе әуеннің ырғағына тоқталып өткен. Мысалы бастапқы бір ырғақтан бірнеше ырғақтың бөлініп шығуын математикалық сандармен салыстырып түсіндірген. Ырғақты соққы (шапалақ) немесе шерту арқылы көрсеткен. Соққының күшті ритмдік соққы, орташа ритмдік соққы және әлсіз ритмдік соққы түрлерін араб тілі грамматикасымен салыстырып өткен. Ырғақты қарапайым ажыраған және күрделі ажыраған деп екі түрге бөліп, ырғақтық соғылуын көрсеткен. Аты айтып тұрғандай қарапайым соққыда: 1,2,3,4 ажыратылып саналса, күрделіде араласқан: 3, 2, 1 және т.б. күрделі соққылар ажыратылуы мүмкін.

Екінші бөлік мазмұны: дауыс әуенділігі, адам дауысы, сөз бен әуеннің жақындығы, бос және толық тондар, оларды айту, аралас айту, дауыс әуенін шығару (композиция), әуенді бастау және аяқтау, берілетін әсері, оларды әшекейлеу (мелизм) адам сезіміне әсері жайында сөз еткен.

Әуеннің үш түрі: бос дыбыс, толық дыбыс және аралас дыбыстар арқылы шығатын әуеннің сөз феноменімен байланысына тоқталған.

Әл-Фараби бұл еңбекті өз замандасы Әбу Жағфар Мұхаммед ибн әл-Қасым әл-Кирхи уәзірдің өтініші бойынша жазғандығы жайында: «Сен ежелден келе жатқан байырғы музыка өнерін білгің келіп, осы жөнінде жеңіл әрі түсінікті, көптің кәдесіне жарайтын кітап жазуды өтінген едің. Сол тапсырманды осы уақытқа дейін орындай алмай келдім, мұның себебі, бұл мәселе жөнінде жазылған ертедегі ғалымдардың, олардан кейінгілер мен замандастарымыздың еңбектерін тегіс мұқият қарап шығуға тура келді. Саған керек мәлімет солардың ішінен табылып қалған күнде, мен сенің тапсырмаңнан құтылып, кітап жазбаған ақ болар едім. Шынында, бұл мәселені барлық жағынан талдап, толық қамтыған кітап болса, оның үстіне тағы да арнайы шығарма жазу артық болар еді. Өйткені, біреудің айтқанын, жазғанын орыnsыз иемденіп, қайталап айту надандық пен арамзалық ісі болады. Егерде бұрын жазылған кітаптардың ішінде түсініксіз жерлері кездесе, ескіргені немесе тағы басқа сол сияқты кемшіліктері болса, оны кейінгі адамның түзетуіне, жөндеуіне рұқсат етіледі, бірақ, алғашқы автордың ойы тегісімен сақталуы қажет. Сондықтан да негізгі еңбек бұрынғы жазғандікі болып қалады, ал кейінгі тек түзеуші, алғашқының ойын түсіндіруші, көпке жеткізуші ғана болуы ләзім.

Мен қарап шыққан еңбектерде бұл өнердің кейбір жақтары мүлде ескерусіз қалған сияқты, көпшілік кітаптарда музыка мәселесі, әсіресе, оның теориясы бірінен бірі байланыссыз, түсініксіз шатастырылып жазылған. Алайда бұл кемшіліктер ертедегі ғалымдар қабілетінің нашарлығынан кетті, олар бұл ғылымды жетілдіре алмады деп білуге ешбір болмайды. Ерте заманда талантты, ірі ғұламалар көп болған, олар ғылымды дамытудан өздерінің алдына бірден бір мақсат етіп қойған. Ақыл парасаты мол, сезімтал ғалымдар дүниеге бірінің артынан бірі келіп, алдыңғылардың ісін үйреніп, одан қарай жалғастырып, дамытып отырған. Ал енді олардың музыка жөнінде жазған еңбектері не жоғалып кеткен, немесе арабшаға нашар аударылған болуы керек. Бұл мәселенің олқы болып отырғанын мен тек қана осылай түсіндіре аламын.

Міне, сол себептен мен сенің тілегіңді орындауды өзіме борыш деп санап, осы кітапты жаздым» дегенін А. Көбесов өзінің «Әл-Фараби» еңбегінде келтіріп кеткен [1].

5 Қорытынды

Әл-Фарабидің музыкалық еңбектері әлемдегі теңдесі жоқ мұра. Біраз еңбектері қазақ тіліне аударылып, ғылыми зерттеу жұмыстары жазылуда. Мақаланы жазу барысында маман ретінде Музыка туралы үлкен кітабынан біраз терең білім мен практика қолданысында кездесетін әуенді орындау заңдылықтарына көзім жетті. Ғалым әлемді тербеткен ана әлдиінен бастап құдыретті жаратушы күшке сыйынуға дейін тұнып тұрған музыканы ғылым ретінде танытып отыр. Сол себепті болашағымыз тарихымызды ғана емес, ғылым мен ілімнің қайдан шыққанын білуі тиіс.

Бұл мақаламды аяқтай келе, қазіргі жастардың музыка өнерін танып, маман иесі болуы үшін ең алдымен әл-Фараби музыкалық еңбектерімен арнайы пән бойынша толықтай танысса дер едім. Себебі шетел, ресей ғалымдарының жазған оқулықтарымен оқытылатын «Музыка теориясы», «Гармония» арнайы пәндерінің түп нұсқасы Фараби еңбектерінен негіз алып жатқандығын білуі керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Көбесов А. Әл-Фараби. – Алматы, 1971. – 127 б.
- 2 Абу Насыр әл Фараби. Қайырымды қала, Музыка туралы кітап. – Алматы, 2018. – 371 б.
- 3 Абу Насыр әл-Фараби. Музыка туралы үлкен кітап. 8-том. – Астана, 2008. – 133 б.
- 4 Алтаев Ж. Әбу Насыр әл-Фараби. «Музыканың үлкен кітабы» // Шәмші ұлттық мәдениет және ғылыми-танымдық журналы. – 2009. – №4 (05). – Б. 32-35.

Материал редакцияға түсті: 11.02.2020

ЕСМАГАНБЕТОВА, Ш. К.

МУЗЫКАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИ

В этой статье описываются работы Великого восточного мыслителя, ученого математика аль-Фараби, Великой книги музыки и энциклопедии наук, которые сыграли значительную роль в развитии мировой музыкального искусства и теории музыки. Практические доказательства, основанные на математической науке. Помимо теории с музыкальной практикой, он написал великие произведения в мире музыки. Также были упомянуты причины написания этих работ.

Ключевые слова: аль-Фараби, музыка, музыкальный трактат, гармония, теория музыки, великая книга музыки, энциклопедия науки.

YESMAGANBETOVA, SH. K.

AL-FARABI'S MUSICAL LEGACY

This article describes the work of the Great Eastern thinker, scientist mathematician al-Farabi, the Great Book of Music and the encyclopedia of sciences, which played a significant role in the development of worlds musical art and music theory. Practical evidence based on mathematical science. In addition to the theory of musical practice, he wrote great works in the world of music. The reasons for writing these works were also mentioned.

Key words: al-Farabi, music, music treatise, harmony, music theory, the great book of music, encyclopedia of science.

Мукалиева, Б.Х.

*педагогикалық ғылымдар магистрі,
мектепке дейінгі және бастауыш білім беру
кафедрасының аға оқытушысы,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӨНЕР

Түйін

Екінші дүниежүзілік соғыстың плакаттары жеңіске жеткен финалдық шайқастарға арналған. Олар совет адамдарының ерліктерін адамзатты фашистік құлдықтан құтқарған үлкен құрбандықтар үшін дәріптейді. Соғыс жылдарында кеңестік плакат суретшілері өздерінің патриоттық нарызын орындады, күрес пен жеңістер шежіресін құрды.

Кілт сөздер: *екінші дүниежүзілік соғыс, батырлық, майдан, өнер тарихы, суретшілер, жанқиярлық және қаһармандық күресін бейнелеу.*

1 Кіріспе

Соғыс – адам өміріндегі ең бір дүр сілкіндірерлік, жан түршігерлік оқиға. Кеңес Одағымен жасаған келісімді фашистік Германия 1941 жылы 22 маусымда бұзып, соғыс жарияламастан КСРО аумағына аяқ астынан басып кірді, таңертең фашистік Германия Кеңес Одағына опасыздықпен шабуыл жасады.

Фашистік армия Кеңес Одағының батыл қарсылығына қарамастан алға ұмтылды. Біздің Отанымызға өлім қаупі төніп тұрды. Кез-келген кеңес азаматы, ол қандай алдыңғы лауазымға тұрса да, домна пешінде, жауынгерлік ұшақтың немесе трактордың рулында бола тұрып, Отанға шексіз берілгендік пен адал қызмет етуді қажет етті.

Ұлы Отан соғысы тарихының беттерін парақтасақ, жеңіс сағатын соқтыруға Қазақстанның қосқан үлесі телегей-теңіз екенін білеміз. Кеңес адамдарының патриоттық сезімі, әрине, бұл жоспарға қарсы тұра білді. Қазақстан халқы Отан қорғаушылар қатарына өз еркімен жаппай жазыла бастады. Мысалы, Алматы медицина институтының студенті Мәншүк Мәметова: «Отбасымыздан майданға жіберетін ешкім жоқ, ағам да, апам да жоқ, сондықтан өзімді жіберуді өтінемін», – деп әскери комитетке өтініш берді.

Қазақстаннан соғыс майдандарында 100-ге жуық ақындар мен жазушылар шайқасқан. Республика бойынша 2 миллионнан астам адам әскери даярлықтан өтті. Бұл соғыс қайғы-қасірет әкелмеген бірде-бір отбасы болмады. Бірінің әкесі, бірінің ағасы қаза тапты. Қаншама боздақтар қыршын кетті.

Бұл ел үшін ең ауыр сынақ Екінші дүниежүзілік соғыс болды. Екінші дүниежүзілік соғыс басталған кезде, әлемдегі өнер тарихы ерекше кезеңдерден өтті. Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен суретшілер күреске белсенді қатысты. Олардың кейбіреулері майданға кетті, ал басқалары – партизан отрядтары мен жасақтары үшін. Ұрыстардың арасында олар мультфильмдер, газеттер мен плакаттар шығарды. Суретшілер насихаттаушы болды, көрмелер ұйымдастырды, сондықтан өнер жауға қарсы қару болды. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап суретшілер өз жұмыстарын соғыс ардагерлері мен партизандардың ерліктерін көрсетуге арнады, жасалған эскиздер тарихи және көркемдік құндылыққа ие.

Кез-келген жерде, майданда, тылда суретшілер Ұлы Отан соғысының көркемдік хроникасын құрды, ұрыстарды қызу түрде жазды. Жауынгерлік алаңдарда жасалған эскиздер, графикалық парақтар көбінесе монументалды ұрыс картиналарында өрнектелген.

Ұлы Отан соғысы кезінде суретшілер кеңес адамдарының әскери болмыстары мен күресін көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар дамытып, көркем мәдениетін жетілдіріп, халық арасында жауынгерлік рухты, жеңіске деген сенімді қолдап, оны ерлікке шабыттандырды.

Әскери кескіндеме, баталды кенептерді қоса алғанда, соғыстың бастапқы кезеңінде детальдардың тереңдігімен ерекшеленбеді.

Алайда, бұл маталар суретші берген сезімдердің тереңдігін, әсерлердің өміршеңдігін жаулап алады. Портреттік жанр ерекше дамыды. Батырлардың ерлік ерліктерімен рухтандырылған суретшілер батырлардың өшпес және мәнерлі тұлғаларын бейнелеуге тырысты. Ұлы Отан соғысы Кеңес Одағында өнерді дамытудың катализаторы болды. Өнер қайраткерлері, қарапайым азаматтар сияқты, елді қорғау ісіне тартылды. Бірақ шығармашылық адамдарда, жаумен шайқастан басқа да маңызды міндет болды: майданда соғысқан және тылда қалған адамдарды қолдау. Ұлы Отан соғысы жылдарында мынадай өнер түрлері ерекше дамыды: әдебиет, кескіндеме, графика және кино.

Сол жылдардың сурет өнерінің негізгі тақырыбы, әрине, әскери болды. Суретшілер өз жұмыстарында фашистік қауіп-қатерді, қатал күндерді, жауға жек көруді, кеңес халқының азабын, қаза тапқандардың қайғы-қасіретін көрсете білді.

Соғыс кезінде көптеген көрмелер болды, олардың арасында бүкілодақтық «Ұлы Отан соғысы» және «Батырлық майдан және тыл» болды. Сақинаға ілінген Ленинград қоршауында суретшілер «Жауынгерлік қарындаш» атты литографиялық басылымдар шығарды және барлық ленинградтықтармен бірге әлемге теңдесі жоқ ерлік пен қайсарлық танытты. Суретшілер үлкен тарихи оқиғалардың куәсі болды.

«Барлығы майдан үшін, бәрі жеңіс үшін!» Бұл сөздер кеңес халқының өмірі мен жұмысының ұраны болды. Партияның шақыруы бойынша бүкіл халық жауға қарсы тұруға көтерілді. Кеңес суретшілері де жұмылдыруды сезінді және өз өнерімен халыққа қызмет етуге, оған жаумен ажал құшуға көмектесуге шақырды. Әскери оқиғаларға бірінші болып жауап бергендер – плакат суретшілері. Соғыстың екінші күні Кукриниксийдің: «Жауды аяусыз жеңіп, жой!» деген плакаты пайда болды. Қысқартылған форматта таратылып, олар майданға жеткізілді, парақшалар түрінде ұшақтар оларды басып алынған қалалар мен ауылдарға таратып, біздің жеңіске деген сеніммен адамдарды шабыттандырды. Екінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы постерлерінің ішінде суретші И. Тоидзенің «Отаным шақырады» атты плакатын атап өткен жөн.

Қатаң жүзі бар орта жастағы әйел оң қолында әскери анттың мәтінін алға созып, сол қолын шақырып көтереді. Оның беті еріндерімен ұмытылмайды, көздері көрерменге жағылады. Сәл шашты, шашы қылтиған, қасы мұрнына бұралған, желмен ұшқан қол орамал маза-сыздық тудырады және плакаттардың негізгі идеясын айқын анықтайды – Ана Отан өз ұлдарын Отанды қорғау алдындағы борышын орындауға шақырады. Соғыстың алғашқы айлары ауыр болды. Жау біздің армиямызды жинады, Беларуссияны, Украинаны, Балтық жағалауын басып алды, Ленинградты қоршау шеңберімен қоршап алды және Мәскеу шетіне жақындады. Оккупацияланған территорияда фашисттер кеңес адамдарын жойып, ауылдарды өртеп жіберді, жастарды күштеп Германияның пенитенциалық режиміне алып кетті.

Көрерменге суретші Д. Шмариновтың «Кек алу» постерінен қарап отыр. Түтіннің тұтануы аясында ол қайғы-қасіретсіз қимылсыз және қорқынышты болып тұр. Төменгі қолдарында аяусыз өлтірілген қыздың денесі орналасқан. Ананың көз жасына толы көздерінде қасірет қана емес, сонымен қатар талап – кек ал!

2 Материалдар мен әдістер

Соғыс жылдарында кеңінен таралған суретші В. Корецкийдің «Қызыл Армияның жауынгері, құтқар!» атты постері болды.

Алдыңғы жолдардағы, үйлердің қабырғаларындағы, ашық хаттардағы фанералық қалқандарда бірнеше рет қайталанған бұл постер жауынгерлердің жүрегінде жауды жеңуге, әйелдер мен балаларды азап пен қайғы-қасіреттен құтқаруға деген ыстық ықыласын оятып, нышан мен антқа айналды.

... Әйел бір жігітті құшағында ұстап тұрады. Шаштар ақ орамалдың астынан түсіп кетті, қастарды жеккөрушілік пен ауырсыну сезімі тудырды, еріндердің бұрыштары ауырлатылды. Бала қорқып анасына жабысып қалды. Ортанға сол жақта, ананың жүрегінде нацистік сарбаздың қаруы жіберілді. Ешқандай қосымша егжей-тегжей емес. Тіпті баланың камерасы

да шарфтың астында жасырылған. Ана мен баланың суреттері қараңғылықтан жарылыстың дұрыс емес тербелісінде қалқып тұрғандай күйінде бейнеленген.

3, 4 Нәтижелер мен талқылау

Қанмен боялған қатыгез фашистік мылтық пен ұлын денесімен жабуға дайын жас ана ұмытылмас әсер қалдырды. Суретші Корецкий бейтаныс майдангерлерден жүздеген үгіт хаттарын қабылдағаны бекер емес, сол жерде солдаттар жауды Совет топырағынан қуып шығарып, өз халқын фашистік тұтқыннан босатуға ант берді. Бұл жұмыста Короцкий кескінге шынайы түпнұсқалық сипат беру үшін фотографияның мүмкіндіктерін шебер қолданды. Ол көптеген фото монтаждарға тән натурализмнен, артық бөлшектерден аулақ бола алды. Лаконизм, экспрессивті құралдарды таңдаудағы қатаңдық, қара және қызыл түс схемасы, эмоционалды әсердің зор күші бұл плакатты соғыс уақытының афишаларында теңдесі жоқ кеңестік бейнелеу өнерінің маңызды туындысына айналдырды.

Соғыстың бірінші жылындағы сәтсіздіктер мен жеңілістерден кейін біздің ел де жеңістердің қуанышын мойындады.

Кеңес әскери постерінің тақырыбы өзгерді. Жеңіс туралы алдын-ала ескертуге байланысты одан да жарқын және қуанышты көңіл-күйлер пайда болды, жиі Кеңес Одағы жерлерін жаудан азат етуге ғана емес, сонымен қатар Еуропа халықтарына бостандық алуға шақыру болды. Соғысқа қатысқандар суретші В. Ивановтың «Біз өзіміздің Днепріміздің суын ішеміз» атты плакатын жақсы еске алады. Днепр туған жері арқылы кең және еркін ағып жатыр. Қараңғы және тыныш су бетінде шағылысқан таңертеңгілік аспан түтінді алаудың жарқылымен жалындайды. Қашықтан сіз тек сапперлер тартқан өткелді көре аласыз. Сонымен қатар, оң жағалауға цистерналар мен машиналардың шексіз ағымы келе жатыр. Алдыңғы қатарда кеңестік жауынгердің үлкен фигурасы тұр. Ол каскамен Днепрдің салқын суын, бұталардың иісі мен өзеннің тұщысын сезінді, абайлап аузына апарып, әр ішкеннен ләззат алды. Осы постерде айтылатын шынайы толқулар мен лирика, Отанға деген махаббат оны халықтың сүйікті ісіне айналдырды.

Еліміздің суретшілері жауға қарсы күресу үшін идеологиялық қарудың көмегімен ғана емес. Олардың көпшілігі Кеңес Армиясының жауынгерлері болды. Олар фашистерге қарсы күреске армияның, партизан отрядтарының және халықтық милицияның құрамына кірді. Бірақ майданда олар суретші болуды тоқтатпады.

Әскери операциялардан бос уақытында олар альбомдармен айналыспай, еркін суреттер, эскиздер, болашақ суреттердің композицияларымен айналысты. Жауынгер батырлардың портреттері, сатиралық суреттер, майдандық эскиздер, газеттерде және соғыс парақтарында пайда болған кеңес жауынгерлерінің жауынгерлік рухын нығайтуға көмектесті. Соғыс жылдарында көптеген жаңа талантты суретшілер өсті, шығармашылық жұмыстарға белсенді қатысты.

1942 жылдың ең ауыр күндерінде, жау елордаға жақындағанда, Мәскеу мен Ленинградта сурет көрмелері ашылды.

Патриотизм идеялары осы кезеңдегі өнердің мазмұнын анықтады. Соғыс жылдарындағы суретшілердің суреттерінде батырлықтың патриоттары, кеңестік жеңіске жеткен адамның даңқы суреттелген.

Суретші В.В. Герасимов «Партизанның анасы» картинасында (1943) кеңес адамдарының қайсарлығы мен батылдығы туралы, кеңестік әйел-ананың ерлігі мен батылдығы туралы айтты.

Фашистердің аяусыз зұлымдықтары мен олардың совет адамдарына жасаған қиянаты туралы суретші А.А. Пластов «Фашист өтті» фильмінде (1942), қарапайым кеңес адамдары, қарапайым еңбекқорлар, өз міндеттерін адал және адал атқаратындығы туралы жас суретші Б.М. Неменский «Ана» картинасында (1945) айтқан. Ол Кеңес Армиясының әр жауынгері өзінің баласы болатын ана бейнесін жасады.

Ф.С. Богородскийдің «Құлаған батырлар даңқы» картинасында ананың әйел-анасының бейнесі аналық-Отанның символикалық үніне көтеріледі. Соғыс жаулап алған және жойғысы келген барлық нәрсенің құндылығын жаңа, тереңірек және байсалды түрде жасады.

Халықтың жанқиярлық және қаһармандық күресін бейнелеу үшін өнерге сезімдер, құштарлық сезімдерін, эмоционалдылықты арттыру, адамның ішкі өміріне ену, құбылыстардың мағынасын ашу үшін ерекше тереңдік пен күш қажет болды. Бұл тек жеке фактілер мен оқиғаларды суреттеп қана қоймай, сонымен бірге кеңес адамдарының жоғары патриоттық көтерілісіне сәйкес келетін керемет сезімдер мен сезімдерді бейнелейтін суреттер жасау керек болды.

Қазақ бейнелеу өнерінің қалыптасуы мен дамуы А. Қастеевтің (1904-1973) есімімен байланысты. Оның жұмысы 20-жылдардың соңында басталады, ол көптеген «акварельдер» жазды, «Ескі және жаңа өмір» сериясымен біріктірілді. Соғысқа дейінгі кезеңде қазақстандық суретшілер А. Исмаилов, Х. Қожықовтар, Б. Сәрсенбаев, Ұ. Таңсықбаев танымал болды. Соғыс жылдары Қазақстанда ұлттық бейнелеу өнерінің дамуына үлкен үлес қосқан Украина, Беларусь, Ленинград және Мәскеудің суретшілері жұмыс істеді.

Белгілі ағылшын тарихшысы Александр Верт өзінің «Ресей 1941-1945 жылдардағы соғыста» деген кітабында: «Қызыл Армияның табанды солдаттарының бірі қазақтар болды, тұтас алғанда қазақтар бүкіл соғыс бойында өздерін жақсы жағынан таныта білді. Тіпті Сталинградтың өзінде ең өжет солдаттар қатарында қазақтар тұрды», – дегенді айтады.

Ұлы Отан соғысының шежіресіне Мәншүк Мәметова, Әлия Молдағұлова, Мәлік Ғабдуллин, Рақымжан Қошқарбаев, Бауыржан Момышұлы, Талғат Бигелдинов секілді көптеген жерлестеріміздің аттары алтын әріптермен жазылды.

5 Қорытынды

Қорытындылай келе Ұлы Отан соғысы жылдарында Кеңес суретшілері, барлық адамдар сияқты, ерекше патриоттық сезімді, Отанымыздың ұлттық өткеніне, оның ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлеріне қызығушылық танытты.

Жеңіс бізге де өте ауыр тиді. 1700-ден астам қала қирап, 70 мың ауыл өртенді. Ел өзінің ұлттық байлығының үштен бірін жоғалтты. Соғыс жылдары 27 миллион Кеңес азаматтары қайтыс болды. Тарихи іс-әрекеттері Кеңес халқын жауға қарсы күресуге жігерлендірген ұлы бабаларымыздың бейнелерін өнерге ендірудің асыл міндетін көптеген өнер шеберлері алды.

Суретшілер әрдайым адамдардың рухын, сондай плакаттармен, суреттермен көтерді. Олардың үлесі баға жетпес. Кенепте немесе тіпті қағаздың бір бөлігін бере отырып, олар көріп, сезінеді, бізге өмір сүрген және не болып кеткен уақыттың рухын бере алады. Әр соғыс із-түссіз өтпейді.

Суретшілер плакаттармен, суреттермен әрдайым адамдардың рухтарын көтерді. Олардың үлесі баға жетпес болды. Олар кенепке немесе тіпті қағазға өздері көрген және сезінген нәрселерді, олар өмір сүрген уақыт пен рухтың қандай болғанын бізге жеткізе алды.

От кешіп, қан жұтқан сол бір жылдар барған сайын бізден алыстауда. Майдан мен тылдың аты аңызға айналған ерлері барған сайын азая түсуде. Бірақ олар жасаған Ұлы ерлік ешқашан ұмытылмақ емес.

Келешек үшін, дүниежүзілік жаңа жойқын соғысқа жол бермеу үшін бұны ұмытуға болмайды. Өткен азапты жолдың ауыр сабақтарын халық ешқашан да ұмытпайды. Оның ауыр сабақтары біздің санамызға ұялап, қазіргі ұрпақтарды ерлікке, қырағылыққа баулып, жарқын болашағымызды қорғауға әрдайым дайын тұруға шақырады.

Ұлы Отан соғысы Кеңес Одағы тұсындағы талай ақын-жыршылар, суретшілер шығармашылығына арқау болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Айдарова З., Дирксен Л. Бейнелеу өнері. – Астана, 2010.
- 2 Мұқашев М., Сейтімов А., Хамзин Н. Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі. – «Фолиант» баспасы, 2008.
- 3 Артықбаев Ж.О. Қазақстан тарихы. Оқулық хрестоматия. – Астана: Фолиант, 2003.
- 4 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы, 2001.
- 5 Исторический опыт защиты Отечества. Военная история Казахстана. – Алматы, 1999.

6 Қозыбаев М.Қ. Жауға шаптым, ту байлап. – Алматы, 1994.

7 Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: Сб. докум. и материалов. – Алма-Ата, 1975.

Материал редакцияға түсті: 25.02.2020

**МУКАЛИЕВА Б.Х.,
ИСКУССТВО В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

Плакаты Второй мировой войны посвящены победным финальным сражениям. Они восхваляют подвиги советских людей за великую жертву, которая спасла человечество от фашистского рабства. Во время войны советские художники выполняли свой патриотический долг, создавая хронику борьбы и побед.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, война, фронт, история искусства, художники, изображение самопожертвования и героизма.*

**MUKALIEVA B.H.
ART DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR**

The posters of World War II are dedicated to the victorious final battles. They praise the exploits of the Soviet people for the great sacrifice that saved mankind from fascist slavery. During the war, Soviet artists fulfilled their patriotic duty, creating a chronicle of struggle and victories.

Key words: *World War II, war, front, art history, artists, image of self-sacrifice and heroism.*

Оспанұлы, С.

*филология ғылымдарының кандидаты, ақын,
Қостанай мемлекеттік педагогикалық
университетінің профессоры*

Мырзағалиева, К.М.

*филология ғылымдарының кандидаты,
филология департаментінің
қауымдастырылған профессоры,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

ЫБЫРАЙ, АБАЙ, АХМЕТ ЖӘНЕ АТА ЗАҢ

Түйін

Мақалада қазақтың үш алып тұлғалары Ыбырай, Абай, Ахметтердің Ата заңымызды да, орыс заңын да жақсы білгені, үшеуінің заң жөнінде жазған шығармалардағы ой-пікірлердің бір-бірімен қабысып, үндесіп жатқандығы жайында әңгіме қозғалып, оның негізгі сыры ашылады.

Кілт сөздер: *Заң, Ата заң, әділ, әділдік, Уақытша Ереже, уез, би, билік, билеу, әдет-ғұрып, салт-дәстүр.*

1 Кіріспе

Ыбырай да, Абай да, Ахмет те халық қамын жеп, ел болып еңсе көтеруін ойлаған. Заңды білмеген адамның еліне қамқорлық жасауы қиын екенін ұғынған. Үшеуінің сөздері мен істерінде ұқсастық көп болуының себебі де осы халық қамын ойлаудан туындап отырғанын аңғарамыз.

Қазақтың осы үш алыбының дүниетанымы, наным-сенімі мен ұлы мақсат бірлігінен туындаған бір-біріне ұқсас пікірлері өте көп. Солардың бірі – заңға, Ата заңдарымызға («Қасымханның қасқа жолы» (16 ғ.), «Есімханның ескі жолы» (17 ғ.), «Жеті жарғы» (18 ғ.), «Қара мола Ережесіне» (1885)) деген көзқарастары.

Абайдың алғыр да әділ би болғаны туралы Мұхтар Әуезов: «Бұл кезге шейін Абай ел жұмысына араласып жүретін шешен, алғыр, әділ би болған. Әділдігі сонша Абайға досынан гөрі дұшпаны көбірек билік айтқызған, – дейді. Ірі дау болғанда патша үкіметі өзі шеше алмай әуре болған. Осындай дау тұсында ел әділетшіл билік иесіне мұқтаж болатын. Сондай би де, елдің пана іздейтіні де Абай еді» [1].

Атасы, би Балғожа Жаңбыршыұлының тәрбиесін көрген, оның үстіне 1850 жылы Орынборда ашылған 7 жылдық мектепте орыс және татар тілдерінде тергеу және іс қағаздарын жүргізуді үйренген («Порядок производства следствий и составление деловых бумаг» деген арнайы сабақ өтілген. – С.О.) Ы. Алтынсарин де Ата заңымызды да, орыс заңын да жақсы білген. Сондықтан да ол төрт рет уездік сот міндетін атқарған.

2 Материалдар мен әдістер

1885 жылы Шар өзені бойындағы Қарамола деген жерде жәрмеңке базарында бес уездің (Кереку, Қарқаралы, Семей, Өскемен, Зайсан) болыс, билері, белгілі бетке ұстар адамдары бас қосқан қыр қазақтарының төтенше съезі өтеді. Қазақтың ұлы ойшылы, данышпан ақыны Абай Құнанбаев сол съезде төбе би болып сайланып, сөз сөйлеп патша өкіметінің заңы қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрі мен тұрмысына үйлеспейтінін дәлелдейді. Сөйтіп үш күн, үш түн қыр елінің жаңа заң жобасын жазып шығады. Бұл кейін «Қарамола Ережесі» деп аталады.

Ыбырай Алтынсарин де «Далалық облыстарды басқару жөніндегі «Уақытша ереже туралы. 1868 ж.» деген жазбасында Ережеге қарсылық білдіріп: «жер мәселесін шешудің мұндай тәртібі ежелден қалыптасқан жерді пайдаланудың халықтық салт-дәстүріне қайшы келеді», – деп жазды [2].

Ыбырай 1878 жылдың 14 қаңтарында Торғай қаласында өткен «Жылқыны қуып алу мен ұрлыққа қарсы шаралар туралы Торғай уезінің төтенше билер съезінің қаулысында» да қылмыстық істерді халықтың әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне негізделген «Қазақтардың халық сотына» сүйеніп шешуді ұсынады.

Қазақ «Ерден кетсе де, елден кетпек жоқ», «Аға өлсе, іні мұра» деп, ежелден келе жатқан салт бойынша күйеуі қайтыс болған жас әйелді әмеңгерлік жолмен күйеуінің ағасына, немесе інісіне жесірдің таңдауы бойынша қосқан. Сонда оның балалары туыс-туғаннан бөлінбей, жетімдік көрмей өседі.

Абай дайындаған «Қарамола ережесінің» 47-бабында «Күйеуі өлген жесір әйел сүйсе күйеуінің бір туысқан яки ағайына тиеді, сүймесе ықтияры өзінде» делінсе, «Жеті жарғының» ең соңғы жетінші тармағы түгелдей жесір дауы жайында.

3 Нәтижелер

Ыбырай Алтынсарин «Орынбор қазақтарының құда түсу, қыз ұзату, той жасау дәстүрінің очеркі» еңбегінде: «Жесір дауы деген зор дау: ол дауға правосына қол сұғылған қазақтың момындығы да, іс қозғауға оның ойының жоқтығы да бөгет бола алмайды. Шет адамның мұндай ретте қол сұғуы жәбірленген адамның бүкіл руына қорлық болып есептеледі, сондықтан бұл іске оның барлық руы жұмылады. Сонымен, қарсы жақтың мұндай зәбір беруден бас тартпауы екі жақтың ру араздығын туғызады. Оның соңы барымтаға не тіпті ашықтан-ашық ұрысқа апарып соқтырады», – деп жазады [3].

«Мұндай жағдайда әйел әмеңгерлік дәстүр бойынша, өлген күйеуінің туған інісіне тиеді, ал егер оның туған аға-інісі болмаса, онда оның туысқандарының біріне күйеуге шығуы тиіс» деген жолдар, жоғарғыдағы Абай жазған «Қарамола ережесімен» үндес.

«Қарамола Ережесінің» 69-бабында: «Съезге шақырылған барша қызмет иелерінің ұстаған шығындары жұрт үстінен салынады. Сол шығындарды ел арасында старшын жиюшы болады... Кімде-кім тиісті түскен шығынын бермесе, билердің тергеуіне беріледі» деп көрсетілген [4].

Ыбырай «Торғай уездік төтенше билер съезіне қатысушыларды күту үшін кететін шығындар қаулысында» ескіден келе жатқан тәртіп бойынша жергілікті билік өкілдері мен билер жиналғанда жауапкерге жақын байдың үйіне түсіп, қонақжайлылық салтымен ол үй бағып күтетінін, тіпті, не керектің бәрін ақысыз-пұлсыз қамтамасыз етуге тиіс екенін түсіндіре

баяндайды. «Съезге қатысушылары істің бір болуы себепті бір үйге түсіп, орналасуы мүмкін және мүддесі қаралатын тағы басқа кісілер де осы үйге түсіп, өзгелермен теңдей дәрежеде қонақ ретінде күтілуге хақылы», – деп, бұл жеке адамдарға ауыртпалық келтіріп, шығынға батыратынын айтады. Шығынды билердің өздерінен ұстауға да болмайтынын, өйткені, олардың билік еткендері үшін алатын ақылары тым аз екенін ескертіп, сондықтан қалыптасқан әдет-ғұрыпты ескере отырып билерді күтуге кеткен шығынды азаматтық және қылмыстық іс бойынша айыпты деп танылғандардан өндіруді ұсынады [5].

Әділ, құптарлық шешім.

Ыбырай жоғарыда айтып өткеніміздей, «Далалық облыстарды басқару жөніндегі «Уақытша Ереже туралы 1868 ж.» деген жазбасында Ережеге қарсылық білдірсе, Ахмет Байтұрсынұлы да «Қазақ халқын билеу туралы 1868-ші жылы шыққан уақытша положение» [6] деген мақаласында «Бұл положение бойынша қазақтардың болысқа, ауылға бөлінуі бұрынғы ретте қалып, әлеумет істері мұжықтардікі секілді басқарылатын болды» деп әр болыстың өкілі болып әр ауылнайдан елубасылар (елу үйден бір кісі), әр ауылнайдың өкілі болып әр 10 үйден бір онбасы сайланатынын айтып, елубасы, онбасылардың құқықтарына да тоқталып өтеді. Бұрын қазақтың қадірлі, халық қалаған билері билік айтатынын, биге дауласушылардың екі жағы да келіп жүгінетінін, бидің билігі әділ саналып, оны ешкімнің бұзбайтынын да халыққа ұғынықты жеткізеді.

Ахмет Байтұрсынұлының бұл айтқандары Ыбырай Алтынсариннің мына пікірімен үндеседі: «Халық арасында ашықтан-ашық паракорлыққа жол берген және сол жағдайларға қазақтың билік басындағыларын да итермелеген елубасы мен онбасылар арқылы қызмет иелерін сайлауға қатысты туып отыр; болыстағы маңдайалды және құрметті қызметтің соңына түскен билікке таласушылар өзінің бар мал-мүлкін бір жібі қалғанша тарту етеді, ал жылы орынға жайғасып алған соң пара алу жолымен жаңағы кеткен шығынның орнын тездетіп толтыруға тырысады. Бұған қоса, әдетте әр сайлаудың нәтижесінде болыстықты бірнеше партияларға бөлген лауазымнан үміткерлер мен олардың жақтастары арасында бітпес өшпенділік туындайды, билік тұтқасын ұстап отырғандардың қысымшылығы күшейеді, әділетсіз шешімдер шығарылады, жәбір көрушілер тарапынан айтылған арыз-шағымдар толастамайды, т.б.

Қазақтар дәл осындай зұлымдықты онбасылар мен елубасылардан да көріп отыр, өйткені, олардың жер дауын қараған кездегі әділетсіз шешімдері қазақ шаруашылығы үшін өмір мен өлімнің салмағына тең мәселелерді туындатады. Сондай-ақ бұл арада жауласушы жақтар бедел таластырады, құпия сауда мен астыртын бәсекелер жүреді, әрине, мұны жарлы-жақабайлардың қалтасы көтере қоймайды».

4 Талқылау

Ұқсастық себебі – екеуі де бір Ереже туралы әңгіме қозғап отыр, тілек-мүдделері бір.

Абай:

Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта май
Қалмады елге тығындап.
Сөйтсе дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап...

Ахмет: «Сайлау сұмдығы, бүліншілігі осыдан шықты: сайлау үшін ақша төгу, кісі өлтіру – бәрі осыдан пайда болады. Неше түрлі жаманшылық жолмен жеңіп тұрған жағы билердің бәрін өз жағынан сайлап шығарады» [6].

Ыбырай: «Далалық облыстар жөніндегі Уақытта Ережені халықтың салт-дәстүрімен, тұрмыстық жағдайларымен және мұндай істерге қазақтардың көзқарасымен байланыстыра отырып, мұқият түрде қайта қарау қажет...» [2]. – десе, Абай: «Уә және назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді. Уә және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандық, бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің

қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есімханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Күл төбенің басындағы күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек» [7], – деп жөн-жосығын айтады.

Ыбырай: Саны жоқ, сапасы жоқ сапырылысқан он үйге бір би болған келді кезге.

Абай:

Болды да партия,

Ел іші жарылды...

Ахмет: «Егерде закон жалғыз ғана жұрт игілігі үшін шығатын болса, хукімет қазаққа айтар еді: өзіңе пайдалы боларлық закон жобасын өзің жасап, закон шығаратын орынға, яғни Г. Думаға депутаттық арқылы кіргіз деп. Оны істемей, жобаны хукіметтің өзі жасап отыр. Олай ететін себебі... Хукімет өзі жасаған жобасын өз мақсатына қолайлап, өз деген мақсатына сондай жолдармен жетерлік етіп жасайды. Хукімет қолайлаған жоба халыққа да қолайлы болар ма?» [6].

5 Қорытынды

Әрине, үкімет шығарған заң қазақтар үшін өте қолайсыз. Оның астарында отаршылдық мақсат-мүдде жатқанын Ыбырай, Абай, Ахмет те білді. «Ресей империясының отарлау саясатының жолындағы үлкен кедергі – қазақ жерінің тұтастығына негіз болған билердің соттық жүйесі, сондай-ақ көшпенділердің өмір-салтына «халық билігіне», демократия мен әділ сотқа бейім әдет-ғұрып құқығы мен «жарғы» заңдары болды» [4] – деп академик С. Зиманов атап көрсеткендей, олардың көксегені қазақ елінің бірлігін жойып, тілінен, дінінен бездіріп, орыстандыру саясаты болатын. Соны сезген ұлт зиялылары қазақ даласының саяси өміріне Ресей заңдарын енгізуге қарсылық білдіріп, қазақ әдет-ғұрып жүйесін қалдыруды ұсынды.

Ыбырай, Абай, Ахметтердің осы жолдағы айтқан ой-пікірлерінің бір-бірімен астасып, қабысып жатуы – мақсат-мүдделерінің бірлігінен, ел тұтастығын көздеп, халыққа жанашырлықтан туындаған үндестік еді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әуезов М. Абайтанудан жарияланбаған материалдар. – Алматы, 1988. – 138 б.
- 2 Алтынсарин И. Собр. Соч. – Алма-Ата: Наука, 1976. – Т. II. – С. 41.
- 3 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығ. – Алматы, «Ғылым» баспасы, 1994. – 147 б.
- 4 Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – Т. V. – 195 б.
- 5 Алтынсарин И. Собр. Соч. – Алма-Ата: Наука, 1976. – Т. I. – С. 88.
- 6 Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 282 б.
- 7 Құнанбаев А. Екі томдық шығ. толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005. – Т. II. – 92 б.

Материал редакцияға түсті: 03.03.2020

ОСПАНОВ, С., МЫРЗАГАЛИЕВА, К.М. ИБРАЙ, АБАЙ, АХМЕТ И КОНСТИТУЦИЯ

В статье рассказывается о трех ключевых личностях – Ибрая, Абая и Ахмета, которым был хорошо знаком как основной закон, так и российский, нужно отметить, что в своих произведениях мнения каждого касательно данного закона тесно взаимодействуют друг с другом, а также раскрываются основные их секреты.

Ключевые слова: закон, конституция, справедливость, временное Правило, бий, власть, властвовать, обычаи, традиции.

OSPANOV, S., MYRZAGALIYEVA, K. IBRAI, ABAY, AKHMET AND CONSTITUTION

The article tells about three key personalities – Ibrai, Abay and Akhmet, who were familiar with both the basic law and the Russian one, it should be noted that in their works the opinions of each regarding this law closely interact with each other, and their main secrets are revealed.

Key words: law, constitution, justice, interim Rule, biy, power, dominate, customs, traditions.

ӘОЖ 82

Фазылова, А.А.

математика магистрі, физика-математикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ

Нұрмагамбетова, А.Қ.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, «Қараман орта мектебі» ММ, Қостанай, Қазақстан

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Түйін

Мақала ұлы ғалым-ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабиге арналған. Ғалымның философиялық дүниетанымына ерекше назар аударылады. Авторлар музыка, әдебиет саласындағы еңбектерді зерттеді.

***Кілт сөздер:** Әбу Насыр әл-Фараби, философия, ғылым, зерттеу, еңбектері, ғылыми музыка, шығармалар, ұстаз, астрономия.*

2020 жылы «Әлемнің екінші ұстазы» атанған Әбу Насыр әл-Фарабидің 1150 жылдығы ЮНЕСКО көлемінде аталып өтеді. Мың жылдан артық уақыт өтсе де, аты ауыздан-ауызға жатталып, еңбектері уақыттың, мезгілдің қатыгез сынынан мүдірмей өткен ғұлама ғалым Әбу Насыр әл-Фараби 870 жылы Арыс өзенінің Сырға барып құятын сағасындағы Фараб (қазіргі Түркістан облысы, Отырар ауданы маңайындағы ортағасырлық қала) қаласында дүниеге келді. Әбу Насыр оқуды өте ерте бастаған. Бастапқы білімді ол туған қаласы Отырарда алып, одан соң Хорасанға барады. Өзінің туған жерінен алыста білім ошақтары бар екенін білгеннен кейін, жас ізденімпаз туған жерінен алыс сапарға аттанады. Кәсіби философия мен ғылымның қиын да қызық соқпағына түседі. Оны мына өлең шумағынан байқауға болады:

«Кешір мені, туған жер,
Сені артқа тастадым.
Кешір мені, туған ел,
Жолды алыс бастадым.
Кешірет мені ұлыс-ұрпағым,
Бақ, байлық, даңқ таппадым.
Кешірет мені, ар-ожданым,

Білім болды баққаным», – дейді жасөспірім әл-Фараби. Білімге деген құштарлық пен шынайы сүйіспеншілік дүниедегі барлық қиындықтарды жеңуіне жас жігіттің тағдырында негіз болады, арманына қанат бітіреді. Білімін онан сайын толықтыру мақсатында араб мәдениетінің орталығы Бағдатқа келеді. Бағдат – әл-Фараби үшін ұлы шаһарға айналған халифаттың мәдени-саяси және философиялық орталығы болатын. Бұл шаһарда ғалым кәсіби философияны игерді. Вюстенфелдтің пікірінше, әл-Фараби осы шаһарда ғалым ретінде қалыптасты.

Бағдат шаһары туралы ол өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» атты еңбегінде жазды. Неміс шығыстанушылары өз еңбектерінде Әбу Насыр әл-Фарабидің бұл трактатына көп мән берген. Неліктен «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» жиі түсіндірілген деген сұраққа жауап іздегенде, біз, Әбу Насыр әл-Фарабидің бұл шығармасы неміс философиясындағы этикалық мәселелер арнасында өз орнын табатынын ұғынамыз. Сондықтан, қайырымды, ізгілікті адамның өнегелі қалыптасуындағы этикалық бастау мен философияның маңызы жайында әл-Фараби көтерген мәселе, оның замандастары үшін де көкейкесті болған [1].

Фараби – ғылымды көбінесе өз бетінше оқумен меңгеріп, аса зор табандылық көрсеткен, орасан зор табыстарға жеткен адам. Ол әсіресе, грек ғылымы мен философиясын терең меңгерген. Ең әуелі Аристотельдің бай мұрасын игеруді қолға алған. Мұнда ол аса үлкен шыдамдылық пен ыждаһаттылық көрсетіп, бір аңыз бойынша ол Аристотельдің «Жан туралы» дейтін еңбегін жүз рет, «Табиғи гармониясын» қырық рет, «Риторикасын» екі жүз рет оқыған көрінеді.

Фараби Аристотельдің, әл-Киндидің ізін қуып философия мен ғылымның барлық тараулары бойынша қалам тартып, аса ірі жетістіктерге жетеді. Ол ғылымның түрлі салалары бойынша 150-ге тарта ірілі-ұсақты еңбек жазған. Оның философиялық еңбектерінің басым көпшілігі грек ойшылдарының, әсіресе, Аристотельдің мұрасын зерттеуге арналған. Фараби Аристотельдің «Категориялар», «Метафизика», «Герменфтика», «Риторика», «Поэтика», бірінші және екінші «Аналитика», тағы басқа философиялық және логикалық шығармаларына түсініктемелер жазған.

Әл-Фарабидің энциклопедиялық мұрасының тарихи мәні санмен ғана емес, философия, логика, этика, эстетика, жаратылыстануға қатысты пайымдауларының кейінгі Шығыс пен Батыстың ғылыми ойының дамуына қатты ықпал еткендігімен де ерекшеленеді. Ұлы ойшыл антиканың мол мұрасын, әсіресе, көне гректің Платон мен Аристотель секілді классик ойшылдарының философиялық көзқарастарын араб-мұсылман мәдениетіне енгізумен қатар, ислам мен антиканың идеяларына синтез жасауды іске асырды. Ол өз заманының рухани шамшырағы болды [1].

Фараби ақиқат біреу-ақ, бірақ оған әр жақтан, әр түрлі деңгейден қарауға болады, сондықтан ол туралы түрліше балама қорытындылар жасау мүмкін деп санады. Оның философиялық көзқарасын нақтылы тарихи жағдайда, белгілі бір дәуірмен байланысты қарағанда ғана ерекшеліктері мен сонылығын дұрыс түсінуге болады. Араб тарихшысы Усейбидің айтқанына қарағанда, «Фарабидің философиялық жүйесінде маңызы кейінірек барып біліне, анықтала бастаған бірден көзге түсе қоймайтын жерлері» көп, олар қазіргі заманғы терминология бойынша айтсақ, материалистік нышанды немесе идеализм мен материализм арасындағы ауытқуды білдіреді. Фарабидің философиялық жүйесі ортағасырлар философиясындағы барлық проблемаларды қамтиды деп айтсақ артық болмайды [2].

Фарабидің көзқарасы бойынша жанның мәңгілігін бір адам үшін емес, жалпы адамзатқа тән қабілет ретінде қарастырады. Бұл жағдайда ол жақсы адамның артында қалдырған ісінің, ізінің өшпегені, оның жанының өмір сүргені деген қағида айтады. «Ұлы Зенонның жоғары ғылым бойынша трактаты туралы» еңбегінде ол дүниедегі өмір туралы былай деп жазады: «Білім, яғни ғылыми мұра қалдырған адам өлгеннен кейін өз қамы үшін ғана қаракет еткен адамнан қадірлі, білгіш, көреген болады, өйткені көп мал-мүлік күйттеу ғылымға кесірін абзал да қадірлі, ол ғылымға кесірін тигізбейді, о дүниелік өмірде дәрежеге жетуге кедергі болмайды. Егер, бәлкім, ғылымның басқа адамдары, оның әріптестері бұл мұраны пайдаланса – ол оған өлгенге дейін де, өлгеннен кейін де игілік болып жұғады (Тарихи-философиялық трактаттар) [2]. Бір қызығы бұл проблеманы шешуде Абай да Фараби пікіріне жақын келетін философиялық көзқараста болған.

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,

Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.

«Мені» мен «менікінің» айырылғанын,

«Өлді» деп ат қойыпты өңшең білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,

Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.

Өлді деуге сия ма, ойландаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

Фараби тек ғалымдығымен ұлы емес, ол – көп қырлы ғұлама, өнерпаз, ақын. Бұл кісіден бұрын да, кейін де даналар болды. Бірақ олардың ішінде дәл Фарабидей геометрия, музыка, астрономия сияқты үш ғылым саласына бірдей үлес қосқан, аса ірі жаңалық ашқан

ғалымдарды табу қиын. Платон, Аристотель, Птоломей сияқты ғалымдар музыканы жөнді меңгере алмағанын өздері жазып кеткен.

Алдымен ақын, сосын музыкант, ақырында дүние жүзіне философ ретінде танылған әл-Фарабидің астрономия, математика, сәулет, механика, физика, оптика салаларында құнды еңбектері мол. Табиғат танудағы басты еңбегі – «Табиғат тағылымы» деп аталады. Фараби «Философияны үйрену үшін оның алдында не білу керек?» деген мақаласында: «Ол үшін тәрбиелік ғылымның төрт тарауын бірдей жақсы білу керек. Олар: астрономия, арифметика, геометрия, музыка», – дейді. Бұл ғылымдарды ұлы данышпанның бірдей меңгергеніне ғылыми еңбектері дәлел бола алады. Мысалы, «Музыка туралы үлкен кітабы» еңбегінде музыкалық ноталар арасын арифметикамен есептейді де, олардың өрнегін геометриялық сызықтармен белгілейді.

Әл-Фараби «Музыка туралы үлкен кітабында» араб саздарының диатоникалық табиғаты туралы айтып, сол арқылы араб әуенінің ерекшелігін ашады. Ғалым музыканы зерттеуге терең теоретик ретінде кіріседі. «Музыка туралы үлкен кітабы» музыканың онтологиялық мағынасын анықтауға арналған. Музыканың не нәрсе екендігі туралы оның сауалы қоғамдағы музыкалық-эстетикалық мәселені көтеріп, әрбір жеке адамның болмысындағы маңыздылығын анықтайды. Әл-Фараби музыка құбылысын пайымдауда әдіснамалық тұрғының дәйектелуі маңызды мәселе екендігін атап көрсетеді. Музыканы адамның субъективті қызметінің ерекше саласы ретінде қарастыра отырып, ойшыл музыкалық шығармашылықты маңызды мәселелердің қатарында санайды [3].

Әбу-Насыр әл-Фараби әдебиет теориясымен де жан-жақты шұғылданған ғалым. Ғалымның өлең құрылысын зерттеуге арналған «Өлең және ұйқас туралы сөз» деген шығармасы болған. Бұл шығарманы әл-Фарабидің дәуірінде және кейінірек өмір сүрген бірқатар әдебиетшілер «поэзия табиғатын зерттеуде теңдесі жоқ туынды» деп өте жоғары бағалаған. Өкінішке орай ғалымның бұл шығармасы әзірше табылған жоқ.

Әл-Фарабидің «Өлең кітабы» – көлемі жағынан шағын ғана туынды. Ғалым бұл еңбегінде сөз өнеріне – өлеңнің композициялық құрылысына, шумағына, өлшеміне, ұйқасына, т.б. шолу жасай келіп, жырдың барлық компоненттері ақынның айтайын деп отырған ой жүйесіне лайық, орынды болу керек деген түйін жасайды. Жақсы өлеңде қашан да басы артық, оғаш тұрған шумақ, тармақ болмайтынын ескертеді. «Өлең кітабында» автордың айтпақ болған басты пікірі – өлеңнің ішкі мән-мағынасы мен сыртқы тұлғасы өзара қабысып, логикалық тұрғыдан үндесіп тұруы тиіс. Поэзиялық туындының әрбір буыны, бунағы, ұйқасы, үні, өлшемі, т.б. бір-бірімен үндесіп, дәлме-дәл келіп жатқанда ғана ол оқырманның ойынан шығады. Дарынды шайыр құдды шебер ұста секілді. Қарапайым сөздердің өзінен-ақ таңғажайып өрнектер жасайды.

Әл-Фараби – ортағасырлық ғылымдардың қай-қай саласында да үздік білімнің иесі, энциклопедист ғалым ретінде даңқы шыққан ғұлама-ойшыл. Философия мен логика, математика мен физика, музыка мен поэзия, грамматика мен азаматтық саясат. Әл-Фараби бабамыз меңгерген ғылымдар тізбегі осылай жалғасып кете барады. Көне гректің бай мұрасын жан-жақты игерген ол аристотелизм мен ислам идеяларына өте терең талдаулар жасады.

Ұлы ұстаздың энциклопедиялық көл-көсір мұрасына бүгінгі күн биігінен үңілу – біздің өз ұлттық мұрамыз бен тарихымызды тереңдеп тани түсуімізге, рухани-адамгершілік бастауларымыздың баюына мүмкіндік береді.

Міне, сөйтіп, бір өзі көптеген санға бөлінген бір ғылым ордасы іспетті іс тындырған, өзінен кейін келетін ұрпаққа орасан зор ғылыми, философиялық-рухани мұра қалдырған әл-Фараби атамыз өмірдің сан қырлы саласынан хабардар болған, оған биік деңгейлі тұжырымдар жасай білген ғұлама ойшыл болды.

Әдебиеттер тізімі

1 Әл-Фараби мұрасы: қазақстандық философиялық зерттеулер. – «Лотос-Астана» баспасы. Б. 12-38.

2 «Қазақ тарихы» журналы. – 1995. – №1 – Б. 18-19.

3 Әбу Насыр әл-Фараби. 8-том. – «Лотос-Астана» баспасы. – Б. 25.

Материал редакцияға түсті: 10.03.2020

**ФАЗЫЛОВА, А.А., НҰРМАҒАМБЕТОВА, А.Қ.
ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ АБУ НАСЫР АЛЬ-ФАРАБИ**

Статья посвящена великому ученому-мыслителю Абу Насыр аль-Фараби особое внимание обращается на философское мировоззрение ученого. Авторами были изучены труды в сфере музыки, литературы, рассмотренные мыслителем работы иностранных ученых.

Ключевые слова: *Абу Насыр аль-Фараби, философия, наука, исследования, труды, научная музыка, произведения, учитель, астрономия.*

**FAZYLOVA, A.A., NURMAGAMBETOVA, A.K.
SPIRITUAL HERITAGE OF ABU NASYR AL-FARABI**

The article is devoted to the great scientist-thinker Abu Nasir al-Farabi. Special attention is paid to the philosophical Outlook of the scientist. The authors studied works in the field of music, literature and the works of foreign scientists considered by the thinker.

Key words: *Abu Nasir al-Farabi, philosophy, science, research, works, scientific music, works, teacher, astronomy.*

**ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ**

UDC 1751

Ivanova, Y.S.

*master of pedagogical sciences,
teacher of philology department*

Burmagina, L.A.

senior teacher of philology department

Rakhmetova, A.A.

*senior teacher of philology department,
Sultangazin University,
Kostanay, Kazakhstan*

**THE PLACE AND ROLE OF THE LINGUO-CULTURAL STUDIES
IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING**

Abstract

This article is devoted to the important characteristics of the linguo-cultural components of the foreign language. The linguo-cultural knowledge can be got by students through original texts that contain plenty of lingua-cultural units. It highlights the peculiar usage of linguo-cultural units in everyday life. The reader can analyze the given examples of linguo-cultural units and think over their future possible usage in his speech.

Key words: *linguo-cultural studies, lingua-cultural units, language skills, communication, language development.*

1 Introduction

Recently in connection with humanization and democratization of school education, much attention is paid to search of the most effective methods and forms of work with pupils. Specifics of the subject «Foreign language» assume mastering pupils' communicative competence, i.e. ability of communication in the foreign language (FL). All this is impossible without involvement of cultural studies component. The principle of culturological conformity becomes one of the leading principles of the updated process of education at high schools. It means that education is based on universal values and according to features of traditional culture of the nation. Therefore, the subject «Foreign language» takes a special place. It does not only have to familiar with culture of the countries of the learned language, but also familiar with universal values by comparison of features of national culture. In other words, promotes education of school students in the context of dialogue of cultures.

It is known that for successful communication it is necessary not only to own language means of the interlocutor (phonetic, lexical, grammatical), but also the general substantial knowledge of the world. It is accepted to call this cognitive knowledge «background knowledge». It is necessary to agree with the statement of great linguists E.M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov that each human community owns four main groups of background knowledge. They referred such universal concepts to the first group, as: sun, air, wind, mother, etc. The second group reflects specific concepts, characteristic for all members of a certain ethnic and linguistic community. The third group is made by social-group knowledge, which is a characteristic for social and professional groups (doctors, engineers, seamen, teachers, etc.). The fourth group is made by the knowledge connected with features of the region [1].

2 Materials and methods

It is considered that in the general plan foreign language teaching has to mean familiarizing with language consciousness of the people – the native speaker. In relation to training at high

school, familiarizing with the third and fourth groups of background knowledge is not included into problems of language acquisition as there are no objective opportunities of acquaintance to features of the professional speech and local dialects. At the same time training in communication on foreign language, even to a limited extent, does necessary mastering background knowledge (in verbal and nonverbal forms) of the second group. Otherwise, misunderstanding between the interlocutors belonging to different cultures is not excluded.

One of the most important tasks of the teacher – necessity of teaching technology development in a sociocultural component for the content of teaching foreign language. Thus, we should not forget about the native culture of the students, involving them in the elements for comparison, since only in this case the learner is aware of the particular perception of the world as representatives of another culture. Proceeding from it, it is logical to assume that pupils have to gain knowledge of the main subjects of national culture of Great Britain and the USA (on history, geography, the political and public relations, education, sport, etc.); about sociocultural features of the people – native speakers (it forms a basis of communication with people of different cultures and different professions). A task of the teacher is to teach:

- to understand oral and written messages on the subjects provided by the program;
- to express the opinion in an oral and written form;
- to estimate the offered material and actively work with it;
- to use the corresponding reference books and dictionaries;
- to argue the point of view and make own decision;
- to perform project works and papers;
- to work independently and in collective [2].

Communicative and sociocultural development of pupils by means of the subject «foreign language» is carried out due to the correct realization of Linguistic and cultural studies approach at lessons that provides assimilation of language in close connection with foreign-language culture. Exactly the Linguistic and cultural studies have to serve as a support for maintenance of motivation as includes two aspects: a training in language and information on the country of the learned language.

3 Results

In this regard in recent years it is accepted to speak about allocation of a Linguistic and cultural studies as element of foreign language courses. Now the Linguistic and cultural studies approach (LCSA) became an integral part of all course. Use of LCSA promotes formation of motivation of training and assumes introduction of modern information technologies, which allow the teacher to use a number of new pedagogical receptions, and stimulate creativity of pupils, increase interest in the studied subject.

For realization of LCSA it is necessary to influence actively and purposefully both on acoustical and visual analyzers. In order to create at trained real idea of the country of the learned language, on classes in German it is necessary to use authentic materials [3].

Ample opportunities for realization of LCSA are given by means of the information technologies (IT) that creates conditions for achievement of the didactic principles due to submission of educational information on the basis of technologies of multimedia; thus it is considered: specific features of trainees, speed and operating mode; focus on development of socially significant qualities of the personality – activity, independence, communicativeness. Thus, information technologies at the organization of training of LCSA possess double function.

Use of information technologies – to be exact, their integration with traditional methods of training – represents the effective instrument of ensuring the described principles. The basis of a technique of introduction of LCSA is made by creation of the computer control training presentations as the teacher, and the pupil. A sufficient condition, use of presentations within complete and logical creation of a lesson [3]. Familiar with culture of the country of the learned language was one of the main tasks since antiquity. Teaching classic languages as treatment religious texts, it is not thought without linguistic and cultural studies commenting. In teaching living languages since the end of the XIX century on the first place, along with oral speech familiar with realities of the country of the learned language moves forward.

4 Discussion

Development of business and personal contacts, expansion and strengthening economic and cultural ties between the people put forward before school in the field of training to foreign languages into the forefront a task – education of the person, the main thing which property are universal culture and universal values. This task is directly connected with a mutual understanding problem people, their spiritual bond and search of the general ways of implementation of progress.

The education humanization can be one of solutions of this problem that is familiarizing of pupils with cultural heritage and cultural wealth.

The special role in it belongs to a foreign language, by means of which and the direct and mediated dialogue of cultures is «carried out – foreign and native, – become to one of basic provisions modern concepts of education» [4]. The progressing development of the international contacts and communications causes orientation of a modern technique of training in foreign languages to the real communication conditions. Aspiration to communicative competence as final to result of training assumes not only language competence, but also assimilation of the enormous extra language information necessary for the adequate communication and mutual understanding as the last is unattainable without basic identity of the main data communicating about the surrounding reality. Noticeable distinctions in a stock of these data at carriers different languages generally are defined by various material and spiritual existence of the people and countries, features of their history, development, culture, socioeconomic system, political system, etc. From here follows conclusion about need of linguistic and cultural studies approach at training in a foreign language. There are two approaches in culture in the course of training in the foreign language: social science and philological. The first approach, in opinion of G.D. Tomakhin, «is based on discipline, traditionally connected with studying of any foreign language. Regional geography it is understood as the complex subject matter including various data on the country of the learned language. Unlike fundamental sciences on which it is based, the regional geography includes various data on the country of the learned language. Fragmental character is also defined as discipline in system of geographical sciences, the continents which are engaged in complex studying, the countries, large areas» [5].

However, the term «Linguistic and cultural studies» already strongly entered in the practice of teaching a foreign language. Therefore, it is necessary to represent accurately the difference between traditional regional geography and linguistic and cultural studies. If the regional geography is a social science discipline, in what language it would be taught, the linguistic and cultural studies is philological, the discipline substantially taught not separately as a subject, and on classes in practice of language in the course of work on semantics of the language units.

5 Conclusions

Thus, we can draw the following conclusions from all above: main goal of introduction of linguistic and cultural studies component of teaching foreign languages at school ensuring communicative competence is in, first of all through adequate perception of the speech of the interlocutor and original texts made for native speakers.

At selection of the maintenance of a national and cultural component from varieties of linguistic and cultural studies material that is allocated the pedagogical value that is capable to promote «not only to communicate on foreign language, but also to familiarize with culture of the country of this language».

These language and speech elements with a regional geographic orientation differ, according to most of researchers, essential features which complicates communication in a foreign language, in that number and by means of printing texts (that is reduces the communicative competence of pupils). These units are allocated mainly «on the contrastive of the plan of the contents caused by the intralinguistic facts foreign language units in comparison with units of the native language».

Treat units possessing such national and specific contents not only lexemes, steady verbal complexes, but also speech elements, in that number variable phrases and offers, micro- and macrottexts. Need of special selection and studying of language units, in which the originality of national culture is most brightly transferred and shown and which can't be understood as the native speaker understands them, is felt in all cases of communication with foreigners, when reading fiction, the press, when viewing film and video movies, when listening songs and so further.

References

- 1 Кукушина В.С.: Педагогические технологии. – Ростов н/Д: Март, 2012. – С. 240.
- 2 Larsen-Freeman D. Techniques and Principles in Language Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – С. 242.
- 3 Нефедова М.А. Страноведческий материал и познавательная активность учащихся // Иностранные языки в школе. – 2010. – №3. – С. 67–69.
- 4 Аяпова Т.А. Программа по предмету «Иностранный язык» // Иностр. языки в школах Казахстана. – 2012. – №1. – С. 6–8.
- 5 Томахин Г.Д. Лингвострановедение: что это такое? // ИЯШ. – 2009. – №6. – С. 22–27.

Article received by the editorial office: 10.03.2020

ИВАНОВА, Е.С., БУРМАГИНА, Л.А., РАХМЕТОВА, А.А.

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТІҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Бұл мақала шет тілінің лингвистикалық және мәдени құрылымының маңызды сипаттамаларына арналған. Тіл білімінде студенттер көптеген тілдік бірліктері бар түпнұсқалық мәтіндерден оқи алады. Бұл лингвистикалық бірліктердің күнделікті өмірде ерекше қолданылуына назар аударылады. Оқырман лингвомәдени бірліктерден берілген мысалдарды талдап және оларды сөйлеу барысында қолданылуын қарастырады.

Кілт сөздер: лингво мәдениеттану білімі, лингво мәдениеттану бірліктер, тілдік дағдылар, байланыс, тіл дамыту.

ИВАНОВА, Е.С., БУРМАГИНА, Л.А., РАХМЕТОВА, А.А.

МЕСТО И РОЛЬ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Данная статья посвящена важным характеристикам лингвокультурных составляющих иностранного языка. Языковые знания могут быть получены студентами через оригинальные тексты, которые содержат множество языковых единиц. Здесь подчеркивается своеобразное использование лингвокультурных единиц в повседневной жизни. Читатель может проанализировать приведенные примеры лингвокультурных единиц и обдумать их возможное использование в своей речи.

Ключевые слова: лингвокультурное образование, лингвокультурные единицы, языковые навыки, коммуникация, развитие языка.

UDC 37.022

Kassymova, A. G.

*candidate of physical and mathematical sciences,
associate professor of the department of physical
and mathematical disciplines*

Koszhanova, A. G.

*senior lecturer of the department
of physical and mathematical disciplines,
KSPU named after U. Sultangazin,
Kostanay, Kazakhstan*

THE FUNCTIONAL RESPONSIBILITIES OF TEACHERS AND VARIOUS SPECIALISTS IN INCLUSIVE EDUCATION

Abstract

The article says that one of the main tasks of the educational institutions' teachers work in the inclusive education context is the quality management of the regulated process of including a child with special educational needs and his family in the general educational environment. And one of the main steps in this direction for changing social conditions should be the training of all participants in the educational process, and the teacher himself, at first.

Key words: a child with special educational needs; a person with visual impairment; a person with hearing impairment; a disabled student; a child with physical disabilities; a boy with intellectual disabilities; a girl with learning difficulties.

1 Introduction

According to the fair remark of Movkebaeva Z.A. and Oralkanova I.A., the Kazakhstan authors [1], inclusive education, which is increasingly being introduced into the practice of school and preschool education, dictates new rules in the pedagogical route direction. It requires a review of its activities not only from a didactic point of view, but also at the level of changing value orientations. The main principle of inclusive education is that the diversity of the requirements of students with special educational needs should correspond to an educational environment that is the least restrictive and the most inclusive. By supporting and implementing the ideas of inclusive education, teachers act in an innovative mode.

The authors note that one of the educational institutions' teachers work main tasks in the inclusive education context is the regulated process quality management of including a child with special educational needs and his family in the general educational process. The first step in this direction should be the all participants training in the educational process, and oneself at first, for changing social conditions. Teachers should learn to listen, be consistent, patient, and respect the individual learning style of each child [1]. They also need to:

- admit that children learn in different ways, at different speeds, and, taking into account these differences, to plan classes;
- plan actions according to the situation, rather than according to the established curriculum;
- cooperate with parents so that all children attend school and to optimize the learning process;
- flexibly and creatively respond to the requests of all children in the class and each individually;
- know that some of the children in each class experience certain learning difficulties.

2 Materials and methods

Wherein Movkebaeva Z.A. and Oralkanova I.A. [1] recommend to use of active child-centered learning methods. These methods may:

- help all children play, study together and share responsibility;
- reduce the degree and severity of learning difficulties and prevent these difficulties to develop;
- solve problems of behavior;
- involve in the curriculum the skills used in everyday life;
- make learning fun;
- associate the learned themes with the situations at school and at home;
- vary the methods and learning speed to maintain the children interest and allow them to learn in accordance with their individual pace;
- improve classroom relationships;
- help the teacher improve their skills.

According to another Russian author, M. Panasenkova, understandable communication is also very important for training and teaching. In her opinion, teachers should try to:

- speak in a simple language, logically and consistently state the material;
- know and correctly interpret the non-verbal communication methods, understand body language, distinguish the voice tone, facial expressions, etc.;
- use welcoming and encouraging communication methods, rather than controlling;
- be flexible in using communication methods to help the children with special educational needs, who cannot use the spoken language, hear bad or whose mother tongue differs from the training language;

- arrange regular breaks in communication to prevent child fatigue;
- monitor the maximum audiovisual availability of educational material [2].

Among specialists generally accepted the requirement to observe certain rules in the application of specific terms:

It should be used!

Man with hearing impairment
Hearing impaired
Disabled student
Disabled child
Intellectual Disabled Boy
Girl with learning difficulties

It should be avoided!

Blind Man
Deaf
Disabled
Cripple
retarded
Uneducable

To improve the quality of the educational process in the children with special educational needs inclusion context, it is recommended to all its subjects, including the administration, teachers, specialists, children and parents, the following rules:

- continuously work in collaboration with each other;
- self-recognition as a member of a specialists team;
- respect each other;
- be prepared to provide and receive assistance, give advice, make critical comments and listen to them;
- recognize the common goals of the team and try to work for the good of achieving this goal.

3, 4 Results and discussion

It is important that the teacher in the work moves from a dominant role to a new understanding: awareness of the knowledge lack in the field of special pedagogy, the characteristics of the physical and psychological features of children with special educational needs in development, the ability to ask and accept the help of specialists. The teacher's ability to «subjugate» his «professional self» to the knowledge of other specialists refers to the «golden rule of inclusive education», where all the teacher's actions are aimed at the effective inclusion of children with special educational needs in the general educational system.

For coordination the teaching staff activities to include children with special educational needs in the educational process, it is advisable to introduce a new full-time unit – the coordinator for inclusive education (recommendations developed by E. Leontieva [3]). The coordinator for inclusive education can be any specialist with a higher defectological education (sign teacher, typhlopedologist, oligophrenopedagogue, speech therapist, etc.) who has been trained in the field of inclusive education and has experience working with children who have various impairments of hearing, visual, motor or intellectual development. The latter include mental retardation, intellectual disability, including Down Syndrome, cerebral palsy, autistic disorders, etc.

The functions of the coordinator may include:

1. *Administrative:*

- the inclusive culture and values, philosophy and ideology development, the special organization regime formation;
- determination of the strategy and tactics of the activities of the teaching staff in the field of inclusive education (planning, implementation and analysis of specific steps – the organizational component), ensuring equal attention to all children and efficient use of the resources available for this purpose;
- supporting inclusive practice (providing professional support and motivating colleagues, especially in terms of disseminating examples of effective work with special educational development needs children, providing an interdisciplinary, «team» approach in addressing the content, forms, methods and techniques of education and training correctional development work.

- analysis of the children needs, long-term goals in the development of the child, a strategy for supporting the child and his family.

2. *The educational organization psychological, medical and pedagogical consultation specialist (leader) functions:*

- interaction with specialists in psychological, medical and pedagogical consultation;
- coordination of the activities of members of the psychological-medical-pedagogical consultation in the educational organization itself;
- planning and conducting meetings of the psychological-medical-pedagogical consultation;
- participation in the making of an individual educational plan (individual program for the development of the child) and its implementation;
- the decisions of the psychological, medical and pedagogical consultation bringing to the attention of parents and administration.

Among the coordinator, as a member of the council, tasks, particular measures should be highlighted to regulate and optimize the process of including the children with special educational needs in the educational process: a schedule of individual and group correctional classes, issues of providing students (pupils) with additional equipment; agreement with parents of the child's stay at school and the organization of psychological and pedagogical support.

3. *Interaction with «external» partners:*

- with psychological, medical and pedagogical consultation,
- with offices of psychological and pedagogical correction,
- with correction rooms and inclusive education,
- with rehabilitation centers,
- with counseling points for parents
- with other public, non-profit and commercial organizations interested in the development of inclusive education.

In some cases, a school teacher working in an inclusive education environment may need additional advice and support to successfully include the child in the general educational process. Consultations can be obtained in various sources:

- *Advisory and methodological centers, teacher support centers or resource centers* where one can get tips on developing effective, child-centered, inclusive teaching methods, materials and classroom activities.

- *Social educators or child psychologists* can provide assistance in cases of possible psychological injuries or when learning difficulties, social or behavioral problems in a child lead to a break in the child's relationship with his family and / or peers.

- *Teachers from special (correctional) educational organizations and speech therapists* will help to form a practical understanding of the developmental characteristics of each child's key skills (everyday life, games, communication, learning) and will assist in the preparation and evaluation of a work plan with this child.

- *Medical professionals, doctors of various specializations, nutritionists* will provide effective assistance with stunting, poor eyesight or hearing, problems in behavior and training caused by a variety of organic or functional reasons.

Kazakhstan researcher Oralkanova I.A. [4] in her dissertation research, identifies and describes the following components, indicators, criteria and levels of teachers' readiness to work in conditions of inclusive education:

- adaptive;
- reproductive;
- optimal.

The author attributed to the *adaptive level* a lack of awareness and incomplete acceptance by teachers of the ideology and philosophy of inclusive education, a lack of desire to work with children with special educational development needs, and fragmented ideas about the forms, methods and means of effective inclusive education for children.

The *reproductive level* is characterized by conditional compliance with the teacher's readiness to work in inclusive education conditions: the presence of poor motivation to acquire knowledge by the children with special educational development needs in the inclusive education field, undifferentiated theoretical ideas about the organization of inclusive education, poor mastery of ways to solve professional problems in the inclusive education process.

The *optimal level* reflects the compliance of teachers' readiness with the criteria and indicators of readiness for inclusive education: there is awareness, independence, reflectivity in the search for solutions to educational and professional problems, understanding and adoption of the ideology of inclusive education, personal orientation and consciousness orientation to inclusive education of children.

The teachers of this level degree of motivation is quite high, they show empathy and tolerance, recognize the value of inclusive education and children regardless of their capabilities, have a deep belief that the abilities of children with special educational developmental needs are individual and unlimited, have systemic, holistic, full, in-depth knowledge about the features of working with them, the ability to design, predict, evaluate, give a description of the result of teaching children in an inclusive environment, ready to work in a «team» with parents and other specialists [4].

5 Conclusions

The organization of psychological and pedagogical support in inclusive schools is, first of all, the systematic monitoring of the psychological and pedagogical status of children with special educational development needs from the point of view of the actual state and prospects for near development, the creation of socio-psychological conditions for the successful learning and development of children and the solution of the learning problems, communication and mental state of a particular child. At the same time, successful pedagogical support in the general educational process for children with special educational development needs, their socialization is possible only if all participants in the educational process have the necessary competencies and knowledge to work with children with special educational development needs.

References

- 1 Мовкебаева З.А., Оралканова И.А. Включение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательный процесс: учебное пособие. – Алматы: ИП «Сагаутдинова М.Ш.», 2014. – 236 с.
- 2 Мовкебаева З.А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования. Педагогика и психология. – №2 (15). – 2013. – С. 6-11.
- 3 Мовкебаева З.А. Роль высших учебных заведений в модернизации процесса образования лиц с особыми образовательными потребностями в развитии // Вестник КазНПУ имени Абая (Серия «Специальная педагогика». – №1-2 (28-29). – 2012. – С. 34-38.
- 4 Оралканова И.А. Формирование готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивного образования: дис. ... (PhD). – Алматы, 2014. – 210 с.

Article received by the editorial office: 20.02.2020

КАСЫМОВА, А.Г., КОСЖАНОВА, А.Г.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ БАРЫСЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМДЕР МЕН ӘР ТҮРЛІ МАМАНДАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

Мақалада инклюзивті білім беру жағдайындағы білім беру мекемелері мұғалімдерінің негізгі міндеттерінің бірі ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланы және оның отбасын жалпы білім беру ортасына қосу процесінің сапасын басқару болып табылатындығы жөнінде айтылған. Сонымен қатар, әлеуметтік жағдайларды өзгерту үшін осы бағыттағы негізгі қадамдардың бірі білім беру процесінің барлық қатысушыларын, бірінші кезекте мұғалімнің өзін оқыту болуы тиіс.

Кілт сөздер: көру қабілеті бұзылған адам, есту қабілеті бұзылған адам, мүгедек студент, физикалық мүмкіндіктері шектеулі бала, интеллектуалдық мүмкіндіктері шектеулі ер бала, оқудағы қиындықтары бар қыз бала.

КАСЫМОВА, А.Г., КОСЖАНОВА, А.Г.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ УЧИТЕЛЕЙ И РАЗЛИЧНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье говорится, что одной из основных задач работы педагогов учебных заведений в контексте инклюзивного образования является управление качеством регулируемого процесса включения ребенка с особыми образовательными потребностями и его семьи в общую образовательную среду. И одним из основных шагов в этом направлении для изменения социальных условий должно стать обучение всех участников образовательного процесса, и в первую очередь самого учителя.

Ключевые слова: *ребенок с особыми образовательными потребностями, человек с нарушениями зрения, человек с нарушением слуха, студент-инвалид, ребенок с ограниченными физическими возможностями, мальчик с ограниченными интеллектуальными возможностями, девочка с трудностями в обучении.*

УДК 740

Колдыбаев, С.А.

*доктор философских наук,
профессор кафедры философии*

Кинжибаева, А.С.

*магистрант специальности
«7М01101 – Педагогика и психология»,
КГУ имени А. Байтурсынова,
Костанай, Казахстан*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССА ПОДБОРА КОМАНДЫ СОВРЕМЕННЫМ РУКОВОДИТЕЛЕМ

Аннотация

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме формирования команды в условиях деятельности современной организации и характера его функционирования. На сегодняшний день весьма распространенным явлением стала организация подбора команды по желанию того или иного руководителя. Подобное наблюдается во всех странах и на всех уровнях работы руководящего аппарата. Безусловно, в основе решения подбора кадров в команде лежат не только деловые интересы, но и в немалой степени и психологические особенности. На основе изучения установлено, что психологическая составная занимает весьма важное место в понятии «команда». Более того, как нам представляется, она занимает доминирующее значение, как в плане необходимости образования команды, так и характера его функционирования. Обосновывается идея о том, что команда, как современная форма социальной организации включает в себе различный психологический потенциал для своего реального выражения.

Ключевые слова: *руководитель, личность, команда, психологические особенности, коллектив*

1 Введение

На сегодняшний день в деятельности современных социальных организаций весьма распространенным явлением становится принцип подбора членов команды по желанию прибывшего нового руководителя. Заметим, подобное наблюдается во всех странах и на всех уровнях работы руководящего аппарата [1]. Например, в США с приходом нового руководителя государства, как правило, меняется до 60 % прежнего руководящего состава страны. И в условиях независимого Казахстана подобные кадровые изменения с приходом нового руководителя периодически происходят в нижнем, среднем и высшем звеньях руководящего

состава республики. При этом, полная замена кадрового состава в жизни наблюдается довольно редко. Чаще замена команды сводится к замене определенного его состава новыми лицами. И конечно, по-человечески понятно, что уход старой команды – это всегда психологическая драма. Поэтому по настоящему хорошим руководителем можно считать того, кто старается найти общий язык, с членами старой команды ограничившись заменой только некоторых. Но как бы, то, ни было, понятие «команда» руководителя в кадровой политике государств реально существует. А это значит, что это понятие нуждается в научном исследовании, в частности, психологический аспект функционирования команды.

2 Материалы и методы

Сразу отметим, что можно по-разному оценивать с точки зрения не только психологии, но и этики служебных отношений, деловых аспектов подобного рода явления в кадровой работе руководителя. Для массового сознания, как правило, такой шаг объясняется тем, что руководителю для его плодотворной и эффективной работы требуются те работники, которых он знает и которые по его убеждению могут лучше справиться с порученным делом, нежели другие. Иначе говоря, речь идет о необходимости образования для более эффективной работы, между руководителем и возглавляемой его командой некой определенной психологической смычки. Во всяком случае, подобная мотивация, как правило, выступает оправдательной в глазах, как общественности, так и вышестоящего начальства.

В этой связи необходимо отметить, что психологическая составная занимает весьма важное место в понятии «команда». Более того, как нам представляется, она занимает доминирующее, центральное место в этом понятии, как в плане необходимости образования команды, так и характера его функционирования. Именно данный признак позволяет отличать «команду» от понятий довольно близких к нему по значению, но не тождественных с ним. Таких понятий как: коллектив, группа, отдел, кафедра, лаборатория и пр. социальные организации. Выражая конкретные организационные формы общей деятельности людей, они помимо прочего обязательно предполагают для своего функционирования определенные психологические отношения людей. Но эти отношения несколько иные по своему значению, нежели психологические узы людей, которые складываются в понятии «команда». Проиллюстрировать это различие можно, сравнивая между собой такие близкие понятия, как «команда» и «коллектив».

Коллектив, как известно, зиждется на общих социально-психологических слагаемых: общности интересов, определенной психологической совместимости его членов, чувствах доброжелательности людей друг другу и пр. Эти психологические компоненты выступают весьма важными и необходимыми для функционирования коллектива, но, однако, они отнюдь не являются решающими для его деятельности. В частности, коллективы создаются для выполнения определенных задач, например производственных, научных, образовательных и пр., которые, собственно, и выступают основными причинами их образования. Психологическая составная в коллективах подчинена, в своих проявлениях, решению производственных задач объединения. Актом, вещающим об образовании того или иного коллектива, выступает, как правило, воля вышестоящего руководителя, которая директивно объявляет об образовании конкретного социального объединения людей для решения определенных задач. При приеме нового человека в коллектив психологический характер человека, хотя и учитывается, но не выступает в качестве главного мерила решения кадрового вопроса. Основными причинами при приеме в коллектив выступают опыт работы человека, его квалификация, уровень образования и пр. Последние в своей совокупности, суммарно выступают определителями решения вопроса о приеме человека в тот или иной коллектив.

Несколько в ином смысле и значении выступает оценка психологической составной в понятии «команда». Хотя, согласимся, команда, тоже коллектив. Команда, как и коллектив создается для решения серьезных социальных задач. Тем не менее, можно с определенной долей уверенности утверждать, что среди всех социальных слагаемых образующих команду именно психологическая выступает в роли основной матрицы, главной причины, которая объединяет, в известной мере цементирует членов команды во имя поставленной руководи-

телем команды цели. По аналогии, такая составная несколько напоминает идею парадигмы известного западного ученого Т.Куна [2], объединяющего по своему значению научное сообщество. Но если в научном сообществе объединяющей установкой выступает идея, то в команде подобную роль выполняет общий психологический климат, характерный для него.

Собственно, во всей своей многогранной полноте и значении, как нам представляется, психологическая аура команды предстает после процесса его образования. Именно с этого этапа становится возможным свести основные психологические составные команды к трем отчетливо проявляемым слагаемым. Во-первых, к тому, по каким реальным психологическим причинам производится кадровая перестановка. Во-вторых, какие психологические качества претендентов на новые должности выступают необходимыми для руководителя. И в-третьих, какая в итоге психологическая аура обстановки складывается в новой команде начальника.

Из данных трех психологических составных, как представляется, определяющей и решающей как в подборе кадров, так и его итоговых его результатах – формировании психологического климата коллектива выступает сама личность руководителя. При этом, речь идет о решающей роли психологического лица руководителя, предъявляемым к нему и как к личности и как к руководителю.

Говоря о руководителе как личности, мы исходим из того, что он выступает в такой системе психологических координат, которые его характеризуют, как неординарную, волевою, креативную личностную фигуру, способную в интересах общества и государства возглавлять коллектив, направлять его на эффективное решение стоящих перед ними задач. Подобный наш подход основывается на том, что личность – это совокупность всех общественных отношений, на чем обычно акцентируется внимание в научной литературе. Личность в органической связке со своей социальной природой, как известно, еще и активна, созидательна, что выражается в его практически-преобразующей функции. Созидательно-активная деятельность любой личности мотивируется его социально-психологическими качествами и прежде всего, интеллектуально-волевым потенциалом. Последнее в ярко выраженной форме особенно объективно должно быть присуще личности руководителя, которого сам социальный статус обязывает проявлять творчество, неординарность, определенные волевые решения.

Однако нас в данном случае интересуют не набор необходимых психологических качеств руководителя, а то, по какому принципу он подбирает свою команду, какую новую психологическую атмосферу работы в итоге он создает. Для ответа на эти вопросы надо иметь в виду, что руководитель любого ранга, как правило, имеет свою определенную социальную программу рабочей деятельности. Она предназначена как для вышестоящего начальства, так и для широкой общественности с целью показать, что с реализацией этой программы в жизни людей наступят иные, более лучшие времена.

Не менее очевидно, что подобный руководитель, довольно, определенно понимает, что практическая реализация социальной программы невозможна без энтузиастов, которые ее разделяют и готовы за нее бороться. В результате, перед новым руководителем встает задача подбора членов своей команды готовой реализовывать социальную программу руководителя.

Естественно, руководитель будет рассматривать прежде всего те кандидатуры для включения в свою команду, кого он ранее знал по совместной работе. При отборе он будет учитывать широкий спектр деловых и человеческих качеств претендентов. Но решающим все же, является вопрос насколько тот или иной претендент на должность разделяет взгляды своего руководителя, на необходимость предложенной социальной программы, верит ли он в ее необходимость и жизненность.

Сильный, волевой, верящий в себя руководитель будет подбирать членов своей команды, руководствуясь преимущественно деловыми интересами. А это значит, что в людях он в большей степени будет ценить профессионализм, знание своего дела, умение добросовестно и аккуратно работать, выполнять своевременно поручения. При этом к подбору команды он подойдет дифференцированно, с учетом характера не только поручаемой ему профессиональной работы, но и что немаловажно и своих психологических качеств.

3, 4 Результаты и обсуждение

В этой связи нельзя не сказать, что хороший руководитель – это вместе с тем личность, которая способна производить по отношению к себе беспощадную самооценку, объективную т.е. саморефлексию. С учетом анализа своих собственных объективных психологических данных такой руководитель должен подбирать членов своей команды таким образом, чтобы они возможно в проекции, в будущей практической работе смогли компенсировать его собственные недостатки. Скажем, если он чувствует, что ему как руководителю не хватает инициативности, то он будет стараться подобрать в свою команду, скорее всего в свои помощники, того, кто отличается ярко выраженным качеством профессионального творчества. Если он, как руководитель мягкий, то постарается компенсировать данный недостаток включением в свою команду человека, проявляющего волевые качества. На сложный участок, связанный с необходимостью принимать ответственные для коллектива решения, он поставит человека, обладающего не только опытом профессиональной работы, но и обязательно психологической устойчивостью.

Безусловно, подобный подбор и расстановка кадров предполагает, что руководитель должен хорошо разбираться в людях. Он, образно говоря, должен быть «инженером человеческих душ». При этом ему важно помнить известный морально-психологический трафарет о том, что идеальных людей в жизни не бывает. Но руководитель на, то и руководитель, что он обязан использовать необходимые в подчиненных психологические качества в интересах дела и коллектива. При этом, как часто бывает на практике, закрывать глаза на некоторые отрицательные, второстепенные психологические качества в подчиненных.

Но в оценке подобных отрицательных качеств со стороны руководителя в, то, же время должна соблюдаться определенная мера. Например, как быть руководителю с возможным претендентом в его команду, который нелюдим, органически не способен работать в коллективе, но вместе с тем несомненно профессионален, может быть даже талантлив. Универсального рецепта решения подобной кадровой проблемы нет и быть не может. И каждый руководитель уже на месте принимает необходимое трудное для него решение исходя из ситуативного момента, характера личности подчиненного, знания его и других качеств подобной личности.

Не менее сложно принимать решение и при такой ситуации, когда узнаешь, что человек, которого ты сам подобрал в свой коллектив, нечист на руку, занимается коррупционными делами. Хотя, казалось бы, к профессиональной работе такого работника не может быть претензии.

Как нам представляется, с учетом того, что ныне коррупционная составляющая превратилась в серьезную социальную проблему для Казахстана, рецепт решения такой дилеммы должен быть только один – увольнение с работы такого, хотя возможно и талантливого, но нечистого на руку работника.

Как известно, президент Казахстана К.Токаев потребовал при подобных ситуациях в производственной работе госаппарата, увольнять не только подчиненного, но и его руководителя. Решение, безусловно, правильное и в нынешней ситуации работы с кадрами необходимое. Но, как нам представляется, совершенствованию подобной борьбы с коррупцией помогли бы и меры морально-психологического плана работников аппарата государства. Речь идет о том, что в среде кадрового состава необходим культ государственного интереса и что немаловажно, изучение общественного мнения о том или ином претенденте на должность. Меры эти – психологические и они вполне могли бы послужить добрую службу, как при подборе членов команды руководителем, так и в целом в работе с кадрами в государстве.

В массовой печати, материалах Интернета довольно часто подбор команды тем или иным руководителем, трактуется, как процесс, идущий по принципу близости, а то и преданности к тому или иному руководителю. При этом, такие понятия, как «близость», «преданность» трактуются как психологические по своему существу, с чем в принципе, можно согласиться. Близость, чаще всего фиксируется как родственная, земляческая, а то и родо-жузовая (в среде казахов). Преданность понимается, как угодливость, служение руководителю, а не общественным, государственным интересам, не делу. Такие отношения в команде

следует трактовать как негативные, построенные на решении субъективных интересов, как начальника, так и подчиненных, наносящих вред работе, коллективу.

Оценка таких отношений может быть только одна. Подобного рода явления в подборе и расстановке кадров в командной системе не должны быть, ибо они выступают предвестниками будущих нежелательных явлений (коррупции, необъективного решения дел и т.д.) как для команды, так и для руководителя, и, собственно, для работы в целом.

В условиях Казахстана указанные негативные проявления нередко выступают как результат формирования команды по родо-жузовому признаку т.е., по сути, родственному признаку. Некоторые сторонники такого подхода выдвигают вполне, казалось бы, объективный аргумент, заявляя, что здесь ничего плохого нет если в команде того или иного руководителя большинство, например, найманы, или аргыны и т.д. Ведь дело, в конце концов, по их логике, не в принадлежности казаха к тому или иному роду, вопрос в его деловых, личностных качествах, в том, как он работает в команде.

Да, с этим аргументом вполне можно согласиться. Психологическая составляющая отдельно взятого индивида исключительно важна. Но еще более важна слаженность, общий дух, ценностные установки в целом всей команды. И вот здесь, как раз общность родо-жузовых признаков в команде, создающая определенный общий психологический климат играет далеко не позитивную роль.

Следует иметь в виду, что в команде, созданной по патриархальному признаку, создается особый общий психологический климат, довольно специфический для родственных уз казахов. Такая внутренняя атмосфера отношений в команде образуется вполне по объективным психологическим механизмам, порой не зависящим от вполне здоровых желаний отдельных его членов. В такой команде объективное решение производственных вопросов все чаще подменяется субъективным, родственно-психологическим интересам членов команды. И это становится со временем вполне привычной нормой отношений в команде. И как итог, в такой команде создается не совсем здоровая психологическая атмосфера, которая не способствует созидательной работе. Нередко, в частности, оценка работы того или иного человека в команде дается остальными его членами по степени родственной близости к руководителю. Нарушаются тем самым принципы объективности в работе. Создается почва для проявлений субъективизма, взаимного подсиживания в работе, нездоровых отношений людей.

И как результат, такая команда становится благодатной почвой для подмены созидательных социальных задач коррупционными механизмами, при которых главенствующими выступают уже интересы личного, но не общего, государственного.

Вывод вполне однозначный: в условиях Казахстана нельзя формировать команду по родо-жузовому признаку. Хотя признаемся, внешне, формально в реальной жизни такой критерий нигде не декларируется. Зачастую он проявляется в завуалированной форме. Хотя, конечно, подобный наш вывод нельзя толковать категорично. В реальной жизни, команда вполне может быть здоровой и созидательной, если она сформирована из людей разного порядка, в том числе и из своей родственной среды. Речь, иначе говоря, еще раз идет о мере, чтобы количество не перешло в плохое психологическое качество. И эту меру должен соблюдать руководитель, ибо ответственность за то или иное создавшееся психологическое состояние команды, лежит на нем.

Другая ситуация, когда такие психологические термины, как «близость», «преданность» предстают в позитивном плане. Скажем, когда руководитель предан общественным, государственным делам, и соответственно подбирает в свою команду людей исходя из этого принципа. Подобную близость, преданность надо только приветствовать.

Сказанное подчеркивает исключительную роль руководителя в подборе своей команды. Точнее громадную роль ценностной составляющей, которой руководствуется он, подбирая членов своей команды. Если для руководителя доминантой выступают интересы дела, коллектива, государства, то он соответственно этому и будет подбирать членов своей команды. И наоборот, если руководитель камуфляжно заявляет о своей преданности делу, а на самом деле, он руководствуется субъективными эгоистическими соображениями, направлен-

ными, например, на собственное обогащение, то он для достижения своей цели будет подбирать членов команды руководствуясь соответственно своим психологическим ранжиром.

При этом, что любопытно, по своей природе психологические качества членов команды на «поверку» внешне как в хорошей, так и плохой команде могут выступать в одном и том же качестве. Ведь, в самом деле, тому же руководителю со знаком минус, скажем, коррупционеру тоже нужны в его команду люди с определенным уровнем воли, терпения, требовательности, решительности и пр. Единственная разница, а между тем именно она имеет принципиальное значение, у такого начальника по сравнению с положительным руководителем состоит в различии их жизненной позиции, которой они руководствуются. Коррупционер-начальник, как известно, склонен использовать членов своей команды для собственного обогащения, позитивный же руководитель ориентируется на служение людям, государству, работе.

Хотя, справедливости ради, скажем в реальной жизни, руководители, которые откровенно настраивали бы своих подчиненных на решение только своих личных целей в жизни мало. Подобный настрой работы для такого руководителя небезопасен. Гораздо чаще в современной жизни встречается тип руководителя, который подбирает в свою команду кадры по психологически нужным для работы качествам, но в, то, же время закрывает глаза на то, что такой подчиненный не прочь использовать свое служебное место для решения личных проблем. Первое, в этих случаях выступает прикрытием второго.

Заметим, подобная психология служения как интересам делу, государству, так и одновременно своим личным имеет и определенные исторические корни. Своим началом она имеет советские времена, психологию т.н. «несунов», которые днем работали, а затем в конце работы, за пазухой, в потайном мешке несли ворованные запчасти, мясо и пр. Со временем подобная психология в советские времена приобрела массовый характер. Более того она по-своему отразилась в известной работе периода застоя «Целина» Генерального секретаря ЦК КПСС Л.Брежнева, который вспоминал, что, будучи студентом он разгружал ящики в вагонах по вечерам по принципу – один себе, два ящика в машину. В простонародье этот принцип стал выражаться в афоризме «Работай, но о себе не забывай».

5 Выводы

Безусловно, время безоговорочных романтиков, без остатка служащих государственному делу проходит, если уже не прошло. Сегодня на дворе другие времена, рыночные. В присутствии личного интереса в членах команды руководителя нет ничего зазорного. Это естественно. Другой вопрос, когда такая психология личного интереса, должна проявляться и реализовываться в законных рамках и что немаловажно, не должна выступать самоудовлетворяющей, приоритетной в производственно-служебной работе.

Таким образом, подводя итог можно утверждать, что психологическая составная, невидимо существуя в команде, играет ключевую роль. Команда, как современная форма социальной организации заключает в себе различный психологический потенциал для своего реального выражения. В одних случаях, сложившаяся позитивная психологическая атмосфера команды способна явиться эффективным позитивным механизмом жизнедеятельности общества. В других случаях, при других условиях психологический настрой команды может выступать уже иным, решающим узкоэгоистические интересы членов этой организации, которые не совпадают с интересами большинства, народа, государства. Выбор той или иной психологической направленности, деятельности команды зависит от руководителя, его внутреннего, духовного, ценностного мира. Любопытно, что о характере последнего в реальной жизни люди судят не только по духовному облику нового руководителя, но и по тем ключевым фигурам (или фигуре), которые занимают место в его команде.

Список литературы

- 1 Фернандес-Араос К. Окружи себя лучшими. – М., 2019. – С. 9.
- 2 Кун Т. Структура научной революции. – М., 2006.

Материал поступил в редакцию: 05.02.2020

КОЛДЫБАЕВ, С.А., КИНЖИБАЕВА, А.С.

ЗАМАНАУИ ЖЕТЕКШІНІҢ КОМАНДА ТАҢДАУ ПРОЦЕСІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада қазіргі кездегі ұйымның қызметі мен оның қызмет ету сипаты жағдайында команданы қалыптастыру мәселесі қарастырылады. «Команда», «басшы», «тұлға» сияқты ұғымдарға, сондай-ақ өз командасын таңдаудағы жетекшінің ерекше рөлін көрсететін психологиялық ерекшеліктерге ерекше назар аударылады. Бір жағдайда, команданың қалыптасқан оң психологиялық ахуалы қоғамның өмір сүруінің тиімді оң тетігі болып табылады. Басқа жағдайларда, басқа жағдайларда команданың психологиялық көңіл-күйі көпшіліктің, халықтың, мемлекеттің мүдделеріне сәйкес келмейтін осы ұйым мүшелерінің тар-эгоистік мүдделерін шешетін өзгеше болуы мүмкін.

Кілт сөздер: басшы, тұлға, команда, психологиялық ерекшеліктері, ұжым.

KOLDYBAEV, S.A., KINZHIBAEVA, A.S.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE TEAM SELECTION PROCESS BY A MODERN MANAGER

The article presents the actual problem of team formation in conditions of modern organization and character of its functioning. Special attention is paid to such concepts as: «team», «leader», «personality», as well as psychological features that emphasize the exceptional role of the leader in the selection of his team. In some cases, the established positive psychological atmosphere of a team is capable of becoming an effective positive mechanism of life activity of society. In other cases, in other conditions, the psychological mood of the team can already be different, decisive narrowly egoistic interests of the members of this organization, which do not coincide with the interests of the majority, people, and state.

Key words: leader, personality, group, psychological features, team.

ӘОЖ 8.81

Қанапина, С.Ғ.

*филология ғылымдарының кандидаты,
филология департаментінің
қауымдастырылған профессоры*

Сабыржан, Н.С.

*«БВ01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2 курс студенті*

Сакенова, С.С.

*«БВ01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2 курс студенті*

Мақсұтова, М.Қ.

*«БВ01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2 курс студенті,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

СӘКЕН ЖҮНІСОВТІҢ «ЖАПАҢДАҒЫ ЖАЛҒЫЗ ҮЙ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ТЕҢЕУДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Түйін

Тілдегі теңеулер – бүгінгі ұлттық әдеби тілдегі бағзы заман өмірінің адам санасындағы ұқсату белгісінің көркемдік қуаты. Берілген мақала Сәкен Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» романындағы теңеулердің этнолингвистикалық қолданысын зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: теңеу, этнолингвистика, сөздік, мағына, құбылыс.

1 Кіріспе

Теңеу – екі нәрсені, құбылысты салыстырудың ең көп тараған тәсілі. Жасалу қалпына қарай теңеулердің сан түрлі болып келетіні байқалады. Бірде теңеу екі нәрсені тұтас алып салыстыру арқылы жасалса, енді бірде айтылып отырған нәрсенің бір сипат-белгісін, түсін, дыбысын, тағы басқадай жеке ерекшелігін өзге нәрсемен салыстырып бейнелеу негізінде туады. Сонымен қатар бір нәрсені басқа нәрсемен қимыл-қозғалысындағы ұқсастықты тірек етіп салыстыру жолымен жасалған теңеулер де жиі кездеседі. Бір-біріне мүлде жанасымы жоқ сияқты көрінетін екі нәрсенің қандай да бір қасиет-белгілерінен, не қимыл өзгешелігінен ұқсастық, жақындық тауып, теңестіруге болатынын атап айта кету қажет. Бұдан теңеуді әдебиетте, поэзияда бейнелеу құралы етіп пайдаланудың шексіз бай мүмкіндігі бар екені айқындалады.

Теңеудің өзгешелігін, мазмұндылығын, тереңірек түсіну үшін тағы бірер мысал келтіруге болады. Алдымен *«көптің күші көлдей, көшіп жүрген елдей»* деген теңеуді алайық. Осы теңеулер біздің көз алдымызға шалқар айдын көлді, шетсіз, шексіз сияқты болып, шалқып жатқан суды, не болмаса, үдере көшіп келе жатқан көп адамның, елдің бейнесін елестетеді. Сондықтан біз көптің күші мығым, зор деген тұжырымды тек ұғым күйінде ғана қабылдап қоймаймыз, көз алдымызда айқын елес беріп тұрған көлдің, елдің көрініс әсері, суреттілік, бейнелілік әсері арқылы терең сезіне отырып та қабылдаймыз.

Немесе, *қақтаған ақ күмістей* деп қыздың маңдайын сипаттайтын теңеуге зер салып қарасақ, мұның мағынасы өте кең, бай екенін көреміз. Бұл теңеу сұлу қыздың маңдайының ақ, кең деп тікелей көрсетілген сипаттарымен қатар жарқыраған, жазық, нәзік, ешбір мінсіз, көз тартарлық көркем деген сияқты талай қасиеттерін де қоса аңғартады.

Теңеу туралы айтылғанда салыстыру үшін қандай нәрсе алынып отырса, соған көбірек мән беріледі. Асылында, мәселе тек онда ғана емес. Сол салыстыру арқылы сипатталып отырған құбылыс, нәрсе қандай, оның нендей ерекшелігі көрсетіліп отыр және екі нәрсені теңестірудің өзінен қандай мағына туып, ой аңғарылады – міне, алдымен осылар толық ескерілуге тиіс [1].

Қазақ тіл білімінде теңеуге толық талдау жасаған ғалым – **Т. Қоңыров**. «Қазақ теңеулері» атты ғылыми монографиясында теңеудің бүкіл лингвистикалық болмысын: жасалу жолдары мен синтаксистік құрылымын, түрлерін жан-жақты қарастыра отырып, теңеуге анықтама береді:

«Сонымен, теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымының ұлттық өзгешеліктері бас қосқан категориялардың бірі. Сондықтан да теңеуді таным құралы ретінде философияда, стильдік әдіс ретінде әдебиеттану ғылымында, тілдің бейнелі конструкциясы ретінде тіл білімінде зерттейді».

Ғалым Қ. Жұмалиевтің пікірінен шығатын қорытынды мынау: қазақ теңеулерінің жасалуының үш түрлі тәсілі бар: бірінші, -дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін жұрнақтары арқылы, екінші, -ша, -ше жұрнағының көмегімен, үшінші – секілді, сияқты, тәрізді сөздері. Қ. Жұмалиевтің бұл пікірі дұрыс болғанымен, теңеудің жасалу тәсілдерін түгел қамти алмайды. Қолда бар қыруар материалды сұрыптай келгенде, қазақ тіліндегі теңеулердің жасалуының төмендегідей жолдары бар екені анықталды:

1) **-дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін** жұрнақтарының көмегімен;

2) **-ша, -ше** жұрнағының көмегімен; белгісіз нәрсені, жұртқа мәлім белгілі нәрселерге салыстыру арқылы көзге елестету орындалады. Қазақ тіліндегі теңеулердің көпшілігі-ақ осы жұрнақтар (дай-дей, тай-тей, ша-ше) арқылы жасалады:

«Көзі жарық жұлдыздай
Мойыны қыл қобыздай
Құйрығы бар қамшыдай
Шудасы бар жамшыдай...»
«Қазша қанатын жаяды,
Үйрекше мойнын созады,
Құсша қонады...»

3) **Шығыс септігі жалғауының (-нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен)** көмегімен теңеулік образда жасайтын тәсіл. Мәселен, ауызекі тілде қазақтар *қойдан жуас, иттің етінен жек көру, бетегеден биік, жусаннан аласа, сүттен ақ, судан таза* деген тәріздес сөз тіркестерін мейлінше мол қолданады. Бұл тәсілдің көмегімен сапалық ұғымдар бір-бірімен салыстырылып, сол салыстырудың нәтижесінде теңеулік образ жасалады. *Белі нәзік талып тұр, Тартқан сымнан жіңішке, Үзіліп кетпей неғып тұр!?* (Батырлар жыры), *Қызығы бұл дүниенің балдан тәтті, Көңілге бек сақтаған қанағатты* (Майлықожа).

4) **Секілді, сияқты, тәрізді, іспетті** сөздерінің көмегімен;

«Ұяты жоқ жігіт
Жүгенсіз ат секілді.
Ұяты жоқ әйел
Тұзсыз ас секілді...»

5) **Бейне** сөзінің көмегімен теңеулер аналитикалық тәсіл арқылы жасалынады.

Толқын бейне арыстан
Ашуынан айрылар.
Көк ала жалын қолға орап,
Тартсам менен қаймығар [3].

6) **Тең** сөзінің көмегімен;

7) **Ұқсас** сөзінің көмегімен;

Қазақ тілінде бұл аталған тәсілдерден басқа да теңеу тудыратын тәсілдер бар. Соның бірі – ұқсас (ұқсайды, ұқсап, ұқсаған) сөзінің теңеулік қызметі. Бұл тәсіл – теңеу тудыратын ең пәрменді тәсілдердің бірі. Ұқсас (ұқсап, ұқсаған, ұқсайды) сөзінің көмегімен жасалатын теңеулік конструкция – қазақ тілінің ертеден бері келе жатқан етене. өнімді тәсілі. Бірақ осы күнге шейін бұл тәсілдің теңеу категориясына қатысты қарастырылмауы – таңғаларлық жайт.

8) **Параллелизм тәсілі** көмегімен; Мұнда екі нәрсе қатар алынады да, олар бір-бірімен салыстырылады. Теңеудің *параллелизмдік тәсілінің* классикалық үлгілері, әсіресе, ауыз әдебиетінде кеңінен тараған. Соның бірі «Ер Тарғын» жырындағы Ақжүністің монолығы:

Бұқар барсаң, қолаң бар, Қолаңды көр де, шашым көр. Зергер барсаң қасында, Алтыннан соққан түйме бар, Түйме көр де, басым көр.

9) **Аралас тәсілдің (бейне және -дай, -дей; бейне және секілді)** көмегімен;

Мұнда жоғарыдағы тәсілдердің екеуі не үшеуі бірігіп келіп, теңеулік образ жасайды. Бұл жағдайда теңеудің мағынасы күшейіп, образы мейлінше айқындала түседі. Мысалы:

1) *Қыздар жүр, дүр төгілген қолаң шашы, Бейне піл тұмсығындай білеуленген* (Д. Әбілов).

2) *Дәл бейне ерте шыққан бүлдіргенше, Суық соғып бүрісер, дәмі енгенше.* (Айтыс).

10) Қосалқы тәсілдер көмегімен

Тілімізде теңеу жасаудың бұлардан басқа да өнімсіз амалдары бар. Мысалы:

а) *Ширығып шыдамы жоқ тұр ханыша, У жеген бурыл бөрі турымданып* (І. Жансүгіров).

б) *Аумаған бір маймыл, күшті дейсің зой бір* (С. Мұқанов).

Бұл келтірілген мысалдар түрлі жолмен жасалған: «а» мысалындағы теңеу «порымданып», «б» теңеуі «аумаған» сөзінің көмегімен пайда болған [2].

*Қайыңдар күмістің сом бақанындай,
Жиі терек әскердің қатарындай.*

Бұтақтар жапырағы сылдыраған

Өзбектің батсайы шапанындай

(С. Мұқанов).

Шұғыла шалған кешкі бұлттай,

Толқын шашта оттар ойнап,

Өрт топанын кешіп, Нұхтай

Жалғыз өзі тұрды бойлап:

*Тұрды ұқсап, тұрды кейде
От ұстаған Прометейге
Шаншылып Алатаудың ұршығындай,
Шабыттың шырқап биік ыршуындай.
Шолып тұр шартарапты Абай шыңы,
Шытырман жақпар-жақпар жыр шыңындай. (Ж. Молдағалиев).
Шілдеде қандай момақан,
Толқының майда мақпалдай.
Бірнеше жұмсақ алақан
Көтеріп бара жатқандай...* (Ф. Қайырбеков).

Жоғарыда төрт ақыннан мысалға алынған төрт шумақ өлеңдегі теңеулерге қайта оралсақ, бұлардың ішінде қайыңды бақанмен, толқынды мақпалмен салыстырған жай теңеулермен қатар, бүтін бір құбылысты бірнеше сөзбен бір бөлек ұғымға көшіріп тұрған күрделі теңеулер де бар екенін көреміз: Қасым Абдолла ақынның өрт ішінде лаулаған ғаламат кескінін көзге елестету үшін бір ғана зат емес, бүтін бір ұғымды тұтасымен теңеуге айналдырып, Тұрды ұқсап, тұрды ол кейде от ұстаған Прометейге десе, Гафу да суда жүзген адамның майда толқын құшағындағы қалпын, қалпын емес-ау түйсігін бір сөзге сыйғыза алмай, теңеуін бірнеше сөзбен ұлғайта бере бірнеше жұмсақ алақан көтеріп бара жатқандай деп, тамаша образ жасап тоқтайды. Бұлардың қай-қайсысы да – теңеудің ұлғайған, күрделі түрі [3].

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында алдымен жалпы теориялық әдіс қолданылды. Теңеудің шығу тегі, түрлері жайлы зерттеген ғалымдар еңбектері қаралды. Қажетті материалдар жинақталып, мақала жазуда бір жүйеге келтірілді. С. Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» шығармасында қолданылған теңеулер этнолингвистикалық сипаты жағынан талданды.

3, 4 Нәтижелер мен талқылау

Жазушы С. Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» романында кездесетін **теңеулер**:

1. Қашанда ұрыс шығарып, үй ішіндегі адамдарды **қуырдақша** қуырыр алдында, Қарасай осылайша белгілі нәрсені түсінбегендей жорта қазбалап сұрап, соқтығуға қара іздейтін [4].

Бұл жердегі қуырдақ сөзінің тағам ретіндегі мағынасы түсінікті. Алайда, сөйлемде ол мағынаға емес ауыспалы мағынада, апшысын қуыру сөзінің орнына жұмсалып тұр.

2. Өне, ана Молдабайдың өзің сықылды **алтын асықтай** баласы қыстай Қапышқа сөз салдырып қолы жетпей отырған жоқ па [4].

Қазақ халқы қашаннан да балажан халық. Соның ішінде қолынан іс келетін, жұртқа жұғымдысын алтын асықтай деп атаған. Яғни, басқалардан ерекшелеген. Бұл сөйлемде де **алтын асықтай** теңеуі осы мағынада жұмсалынған.

3. Қыземшектің етегіндегі жазық жондағы кең дастарқанда шашыла жатқан он шақты **бауырсақша** домаланған тракторлар жер жырттып жүр [4].

Бұл сөйлемде бауырсақ сөзінің тағам ретіндегі мағынасы түсінікті. Бірақ, бұл жерде ауыспалы мағынада жазықтың әр жерінде жер жырттып жүрген тракторлар дастарқанда шашылып жатқан бауырсаққа теңеліп тұр.

4. Еденіне шөп төсеген жер үйде қаз-қатар сұлап, өреге жайған **қазақ аулының сықпа құрттындай** тізіліп, киімшен солдаттар ұйықтап жатыр [4].

Сықпа құрттың тағам ретіндегі беретін мағынасы түсінікті. Алайда сөйлемде ауыспалы мағынада жер-жерде ұйықтап жатқан солдаттарды ауыл үйде өреде жайылып тұрған құрттарға теңеп отыр.

5. Қазақтың **кең сахарасындай** мінезі кең, жерін жырттып, кенін қазбасаң біле бермейтін, бар алтынын ішке сақтайтын, ғажайып **бай жердей**, мақтаншақтығы жоқ тұйық, **самал желіндей**, баяу **тербелген көліндей** жуас, бұлтсыз мөлдіреген **кіршіксіз аспанындай** жүрегі таза, ақ көңіл [4].

Бабаларымыздың найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғап өткен байтақ даласы біз үшін қашанда қасиетті құтты қоныс. Бұл сөйлемде қазақ даласының кереметтілігі адам мінезінің ашықтығы, сыр бүкпестігі, сыпайылығы, қарапайымдылығы, тазалығы ұлан-ғайыр жерімізбен ондағы табиғат құбылыстарына тенеліп тұр.

6. **Күбідей** домалап, жер тырмалап, өз кеудесін өзі соғады [4].

Қазақы ұғымда бие сүтін ашытып одан қымыз жасайтын күбінің тұрмыстық маңызы зор. Ерте заманнан қолданылып келе жатқан тұрмыстық құрал келе-келе өзінің түр-тұлғасына байланысты теңеуге айналған. Бұл сөйлемде өз-өзіне келе алмай, болған жайды түсіне алмай қалған кейіпкер іс-қимылын күбідей домалап деп теңеп көрсетіп отыр.

7. **Сүттей** жарық ай астында, сирек қонақтаған ақ шуда бұлт бауырында сызылған аққу үні, бір үйір көш бастап тыраулаған тырна үні анда-санда саңқ ете қалады [4].

Көшпелі халықтар сүтті қасиетті санап, оны бос-тиян ысырап етпеуге тырысқан. Ананың ақ сүті деп жастайынан баласының құлағына құйып ұғындырып өсірген. Ал, бұл сөйлемде түнгі аспанның ашықтығы мен айдың жарықтығы сүттей тазалыққа теңелген.

5 Қорытынды

Қорыта келгенде, теңеу дегеніміз – белгісіз нәрсені жұртқа мәлім нәрсемен салыстыра айтатын көркемдік ұғым. Соның ішінде этнолингвистикалық теңеулер ұлтымыздың сан ғасырлы тарихынан сыр шертетін, оны қазіргі заманғы нәрселермен салыстыра көрсететін бейнелі ұғымдар. Олар арқылы ұлттық мәдениетіміздің байлығы, сөздік қорымыздың молдығы көрініс табады. Ғылыми мақала Сәкен Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» романындағы этнолингвистикалық теңеулерді анықтауға арналған. Жалпы алғанда, Сәкен Жүнісов өз шығармасында ұлттық теңеулерді ерекше мағыналы түрде қолдана білген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. «Мектеп» баспасы – 1973. – 180 б.
- 2 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 480 б.
- 3 Қабдолов З. Оқулық және оқулыққа қосымшалар. – Алматы: «Санат», 2003. – 528 б.
- 4 Жүнісов С. Жапандағы жалғыз үй: роман. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2010. – 336 б.

Материал редакцияға түсті: 23.12.2019

КАНАПИНА, С.Г., САБЫРЖАН, Н.С., САКЕНОВА, С.С., МАКСУТОВА, М.К.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР СРАВНЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ САКЕНА ЖУНУСОВА «ЖАПАДАҒЫ ЖАЛҒЫЗ ҮЙ»

Языковое сравнение – это художественная сила в сознании человека в современном национальном литературном языке. Данная статья предназначена для изучения этнолингвистического применения сравнений в романе Сакена Жунисова «Жапандағы жалғыз үй».

Ключевые слова: *сравнение, этнолингвистика, словарь, смысл, явление.*

KANAPINA, S.G., SABYZZHAN, N.S., SAKENOVA, S.S., MAKSUTOVA, M.K.

ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF THE COMPARISON IN THE WORK OF SAKEN ZHUNUSOV «JAPANDAGY JALGYZ UI»

Language comparison is an artistic force in human consciousness in the modern national literary language. This article is intended to explore the application of ethno-linguistic comparisons in the novel Saken Junisov «Japandagy jalgyz ui».

Key words: *comparison, ethnolinguistics, dictionary, meaning, phenomenon.*

ӘОЖ 8.81'373.47

Қанапина, С.Ғ.

филология ғылымдарының кандидаты,
филология департаментінің
қауымдастырылған профессоры

Серикова, А.А.

«БВ01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын
мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2 курс студенті

Косаева, А.Е.

«БВ01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын
мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2 курс студенті

Қуанышбаева, А.Б.

«БВ01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын
мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2 курс студенті,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ «ҰШҚАН ҰЯ» ПОВЕСІНДЕГІ СИНОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін

Мақалада Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесіндегі синонимдердің стильдік қызметі талданады. Сонымен бірге, синонимдердің кез келген тілдің байлығы мен оралымдығын көрсететін сөздік құрамның құнарлы да мәнді бір саласы екендігі айтылады. Тіліміздегі синонимдік қатарлардың жасалу жолдары, пайда болу тарихы және мағыналық ерекшеліктері жайында сөз қозғалады.

Кілт сөздер: синоним, доминант, мағыналық синонимдер, стильдік синонимдер, мағыналық-стильдік синонимдер.

1 Кіріспе

Зерттеуші ғалым К. Аханов өзінің «Тіл білімінің негіздері» атты оқулығында синонимдерге тоқталады. Оқулықта, өзара мәндес сөздерден синонимдік қатар құралады. Синонимдік қатардың құрамына екі, кейде одан да көп сөздер енеді. Мысалы: 1. адам – кісі; 2. күш – қуат – әл – дәрмен; 3. қадірлі – құрметті – ардақты – аяулы – қымбатты және т.б. Синонимдік қатарды құрастырушы сөздер бір-біріне мағыналық жақтан жақын, өзара мәндес болуымен бірге, барлығының бір сөз табына қатысты сөздерден жасалуы шарт. Әр түрлі сөз табына қатысты сөздерден синонимдік қатар жасалмайды. Белгілі бір синонимдік қатардың жасалуы үшін, оның құрамына енетін сөздердің барлығы да бір өңкей зат есім сөздерден, не бір өңкей сын есім сөздерден немесе бір өңкей етістік сөздерден болуы керек. Синонимдік қатарлар әр сөз табының құрамында бар. Мысалы:

Зат есімдерден болған синонимдер: өң – түр – түс – келбет – пішін – ажар – мүсін – көрік – әлпет – кескін – рең – дидар – шырай; уақыт – мезгіл; мерзім – кез; сабыр – төзім – шыдам және т.б.

Сын есімдерден болған синонимдер: салмақты – сабырлы – байыпты – байсалды – ұстамды; сұлу – әдемі – көркем – көрікті – ажарлы – кескінді – келбетті; күшті – мықты – әлді – қарулы – қайратты – қажырлы және т.б.

Етістіктерден болған синонимдер: сауығу – жазылу – айығу; жолығу – кездесу – ұшырасу; жорамалдау – долбарлау – тұспалдау – болжау – межелеу; амандасу – сәлемдесу – әзілдесу – қалжыңдасу және т.б.

Үстеулерден болған синонимдер: таяуда – жуырда – жақында – жуықта; әрең – азер – зорға; тез – жылдам – шапшаң – лезде – сәтте және т.б. тоқталып өтеді [1].

Зерттеуші Бегалиева Л.Б. өзінің «Синонимдік қатарлардың жасалуы және когнитивтік мәні (зат атаулары бойынша)» атты филология ғылымдарының кандидаттық диссертациясы авторефератында көне түркі және орта түркі жазба ескерткіштерінің тілі туралы түркітанушылар мен қазақ ғалымдарының зерттеулері негізінде біріккен авторлар Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томановтың «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1971), К. Мұсаевтың «Лексикология тюркских языков» (1984), «Қазақ тілі тарихи лексикологиясы» еңбектерінде синонимдер жайлы, олардың көне түркі жазба ескерткіштерінде кездесетіні туралы, сонымен бірге орта дәуірдегі, ұлт болып қалыптасқанға дейінгі және кейінгі кезеңдердегі шығармалардағы синонимдердің қолданылуы жайлы молынан жазады.

Қазақ тіл білімінде синонимдерді алғаш терең зерттеген, синонимге толық анықтама берген, жүйелі зерттеген ғалымдардың бірі – Ә. Болғанбаев. Ол синонимдік қатарға енген сөздердің мағыналарын, олардың қолданылу дәрежесіне байланысты бөлген. Ғалымның қолтаңбасы ізімен қазіргі қазақ тілі оқулықтарындағы лексикология бөлімдерінде синоним сөздердің ғылым анықтаған басты-басты мағыналық айырмашылықтарын профессор Б. Сағындықұлы таразылап көрсетеді:

1) Синонимдер мағыналық аясы жағынан бір-біріне жоғары-төменді, артық-кем болып ерекшеленеді. **Айқайла//шыңғыр//бақыр**. Бұл үш сөзге ортақ сема – қатты шыққан дауыс.

2) Синонимнің біреуінің мағынасы тар, екіншісі кеңірек болады. **Байлық//қазына**. Байлық деген сөздің мағынасы адамның бүкіл ғұмыр бойы жиған рухани, материалдық байлығы енгенімен, қазына ұғымына мал байлығы кірмей, дүние-мүлік, ақша, алтын ғана кіреді.

3) Синонимдер бір-бірінен мағыналарының аз-көбіне қарай да ажыратылады. Яғни синонимдік қатардың бір сыңары көп мағыналы болса, екінші сыңары бір мағыналы болып келеді. **Мал** – көп мағыналы, ал **түлік** – бір мағыналы. **Ат** – көп мағыналы, **ныспы** – бір мағыналы.

4) Синонимдер мағыналарының деректі немесе дерексіз болып келу дәрежесіне қарай бір-бірінен ерекшеленеді. **Маңдай//пешене, иш//құрсақ**, т.б.

5) Синонимдердің сөз тудыруға қабілетті не қабілетсіз болып келуіне байланысты өзгешеленеді: **жол//сапар, жарты//жарым** [2].

Сондай-ақ, лексиколог ғалымдар Ә. Болғанбаев пен Ғ. Қалиев өзінің «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты оқулығында синонимдік қатарға енген сөздердің ішінен бір сөз басқаларын мағына жағынан ұйымдастыруға болатын **тірек сөз** деп таңдалынып алынады. Бұл тіл білімінде **доминант** деп аталады. Дәл осы еңбекте тілдегі синонимдер үш түрге бөлініп көрсетіледі: а) мағыналық синонимдер, ә) стильдік синонимдер, б) мағыналық-стильдік синонимдер.

Әрқайсысының өзіне тән мағыналық реңкі бар, стильдік жағынан шектелмейтін, тілдегі барлық салада талғаусыз, жалпылама қолданыла беретін синонимдер **мағыналық синонимдер** деп аталады. Мысалы: **абырой – бедел – қадір; азайту – алу – кеміту – шегеру т.б.**

Стильдік синонимдер деп мағына жағынан ұқсас (тең) бола отырып, бір-бірінен стильдік бояуы арқылы өзгешеленетін мәндес сөздердің түрлерін айтамыз. Мысалы: **ат – есім – ныспы; бәсеке – бақас; жазғыру – құстаналау т.б.**

Тілдегі синонимдер бір-бірінен не мағыналық жағынан, не стильдік мәні жағынан өзгешеленіп, бірыңғай болып келе бермейді. Олар кейде әрі мағыналық, әрі стильдік белгілері арқылы ерекшеленеді. Синонимдердің осындай түрлері **мағыналық-стильдік синонимдер** деп аталады. Мысалы: **іздену – тімтіну; мақтаншақ – бөспе т.б.** [3].

Филология ғылымдарының докторы, профессор Рәбиға Сыздықова өзінің «Абайдың сөз өрнегі» атты оқулығында қазақтың ұлы ақыны Абайдың синонимдер қолданысы жайында айтып өтеді. Еңбекте, Абай синонимдер таңдауда нағыз ұтқырлық танытқан. Тұлғалары бөлек, мағыналары жуық сөздер болып табылатын синонимдер – поэзия тілінің ең бір қажетті құралы. Синонимдік қатардағы сөздердің біреуін таңдап алу ақынның айтпақ ойын (идеясын) дәл беру, ұсынбақ образды әсерлі етіп шығару сияқты шарттарды жүзеге асырады. Си-

нонимдердің стильдік, коннотативтік, үдетпелік қасиеттері бар десек, оларды Абай тілінен көре аламыз. Синонимдер контексте мағыналық контраст деп аталатын кереғарлық мән тудырып, оның оқырманға тигізетін әсерін – экспрессиясын күшейту арқылы стильдік жүк арқалайды. Мысалы, Абайдың баласы Әбдірахманның өлімінде оның жұбайы Мағышқа шығарып берген жоқтауындағы: «**Қызықтың** заңғар басынан Қорлыққа кеттім **жығылып**. Құдай қосқан **қосақтан** Жалғанда **қалдым жырылып**. Бірінші сөйлемде **құлау** мен **жығылу** деген синонимдердің Абай екіншісін алады. Сырт қарағанда, ақын тілдің әдеттегі нормасынан ауытқып кеткен сияқты, өйткені адам биіктен құлар болар, жығылу –көбінесе өзі аяқ басып тұрған жеріне құлағанда болатын қимыл атауы. Ақын бұл жерде Мағышқа «заңғар биіктен құладым» дегізсе, ол айтпақ идеяны бейтарап мәнде хабарлау болар еді, ал **қызықтың** (бақытты шақтың) **заңғар биігінен жығылдым** дегенде әрі мағыналық контраст пайда болып, бұл сөйлемнің экспрессиясы күшейіп тұр, әрі **биік** деп тұрғаны – өз мағынасындағы биіктік емес, ауыспалы мәнде келген сөз: бұл **биік** – Мағыштың Әбдірахмандай асылға жар болған бақыты, демек, өзінің өмірі. Мағыштың қызықтың заңғар басынан жығылғаны – ең бақытты шағынан айрылғаны, – деп қарастырылады [4].

Зерттеуші ғалым Қанапина С.Ғ. өзінің «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі (Ғ. Мұстафин, С. Мұқанов шығармалары негізінде)» атты монографиясында синоним сөздердің мағыналық үндестігі оның басқа да белгілері мен ерекшеліктеріне негіз болатыны жайында сөз қозғай келе, мынадай мысал келтіреді: **үлгілі – өнегелі – тәлімді – тәрбиелі** синонимдік қатардағы сөздер, жақсы тәлім-тәрбие алған деген ұғымды білдіре келіп, өзара синонимдес болып тұр. Бұл синонимдес сөздердің мағыналары өзара ұқсас болғанымен, бірдей емес. **Үлгілі** сөзінде үлгі боларлық қасиет мол деген мағына басымырақ болса, **өнегеліде** дәл осы мағына алғашқы сөзден де тереңдей түсіп, өзіндік мағыналық реңке ие болған. Ал **тәлімді** сөзінде көрген түйгені көп, **тәрбиеліде** жақсы тәрбиеден шыққан деген мағыналар ілгергілермен үйлесіп тұр. Бірыңғай синонимдік қатарға енетін осы **үлгілі, өнегелі, тәлімді, тәрбиелі** сөздері өзара мәндес болғанымен, формалық, тұлғалық жағынан бірдей емес, әркелкі. Бұл да синонимдерге тән ерекшеліктердің бірі [5].

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында жалпы теориялық әдіс, яғни синонимдер жайлы жинақталған тарихи дереккөздері, теориялық тұрғыда зерттелуі, оның ішінде баяндау, бұл әдіс арқылы қажет материалдарды рет-ретімен жүйелеу жасалды. Сәйкесінше, бұл мағлұматтарды талдау әдісі арқылы мазмұны мен пішіні жағынан ерекшеліктері анықталды. Салыстыру әдісі арқылы синонимдердің қолдану аясының кеңдігі мен әртүрлілігі ажыратылды. Бұл әдіс арқылы тақырыптардың көп еместігін, оның белгілі ортақ мәселені ғана қамтитындығын зерделеуге көмектеседі. Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесі жан жақты зерттелініп, жоғарыда аталған әдістер бойынша талданды...

3, 4 Нәтижелер мен талқылау

Шығармадағы синонимдер қолданысы:

1. Әлбетте, ағайын арасы аз күн араз-кұразсыз болғанмен, **мансап, дәреже, атаққа** таласу, айқай-шу, дырду тоқталмаған [7].

Атақ, дәреже, мансап. Еңбегімен, ерлігімен қол жеткен жетістік, абырой, бедел, қызмет [6].

Бұл жерде кейіпкерлер қаншалықты жақын туыс болса да, олар үшін **атақ, дәреже, мансаптың** жоғары тұратындығын, олар үшін туыстық қарым-қатынасқа қарағанда елжұрттың пікірі, адамдар алдындағы мақтаншақтыққа бағытталған атақтың маңыздырақ екенін автор көрсетіп беріп отыр.

2. Ол **сабырлы, биязы**, өзін-өзі қай жерде болса да, қай ортада болса да ұстай білетін **байсалды**, орта бойлы, қара торы жігіт еді [7].

Сабырлы, биязы, байсалды. Өзін-өзі ұстай білетін қасиетке ие [6].

Бұл жерде адам бойынан табыла бермейтін ең керемет қасиеттер жайында сөз қозғалып отыр. Яғни **сабырлылық, биязылық, байсалдылық** дегеніміз – кез келген жағдайда эмоцияға ерік бермеу, түсіністікпен қарауға тырысу, жалпы сөздің байыбына дейін барып,

ақылға қонымды шешім шығару, өзін-өзі ұстау. Жүз ойланып, мың толғанып қызбалыққа салынбау.

3. Ол кедейліктің зардабынан **жалғыз** еді, **саяқ** еді [7].

Жалғыз, саяқ. Жалғыз қалғандық, жалқы болушылық [6].

Бұл жерде кейіпкердің әлеуметтік жағдайына байланысты қоғамнан шеттетіліп, жалғыз қалғандығы жайында айтылуда. Яғни **жалғыз, саяқ** сөзі айналасында ешкімнің болмауы, жанына жақын адамдарының болмауы, тек қана бір өзінің жалғыздықтың қоршауында қалуы.

4. **Сілкілесіп-жұлқыласып, тіктесіп-тістеніп, беттесіп-белдесіп** бір сойқанның әр пұшпағынан ұстасқан жайы бар [7].

Сілкілесіп-жұлқыласып, тіктесіп-тістеніп, беттесіп-белдесіп. Жұлқығанның үстіне жұлқу, қайта-қайта тарту [6].

Бұл жерде сөзге келіспей қалу, бірін-бірі түсінбеу салдарынан дау-жанжал шығарып, күш көрсету мағынасында қолданылған.

5. Ел жаңа жылын-жарқын кезеңін осылайша **ашық пейіл, ақжарқын** көңілмен қарсы алады екен ғой [7].

Ашық пейіл, ақжарқын. Өзім дегенге жанын үзетін, өткен-кеткенмен санаспайтын адал, ақ [6].

Бұл жердегі айтылып отырған сөздің мағынасы ешкімге жамандығы жоқ, кез келген дүниенің жақсы жақтарын ғана көре білетін, көңілі кіршіксіз пәктік сынды адам бойындағы кереметтей қасиеттер жайында.

6. Үлкені Избасар жұртқа **жұғымы жоқ, жүгенсіз, даңғой, дарақы** біреу еді [7].

Жұғымы жоқ, жүгенсіз, даңғой, дарақы. Істің мән-жайына терең бойламайтын алып-ұшпа, жеңілтек [6].

Бұл жерде адамға бір ұнамды қылығы жоқ, сөздің түпкі байыбына бармайтын, өзімшілдік секілді адам бойындағы жаман қасиеттер жайында тілге тиек етіліп отыр.

7. Енді бәрі де оны **бауыр тартып, жанына жақын тұтып** алды [7].

Бауыр тартып, жанына жақын тұту. Жақын болу, туыс сияқты болу [6].

Бұл жерде жақын туысқаны болмаса да, жақын туысқанындай өзіне жақын тартуы, жанашыр қамқоршысы болуы деген мағынада жұмсалған. Ескере кететін дүние дәл осы қасиеттер негізінен қазақ халқының бойында кеңінен тараған. Оған дәлел, дана халқымыздың ешкімді жат сынбай, барлығын өзінің туған бауырындай жақын тартуы, кеңпейілділікпен қарауы.

8. Бұл **әзілқой, қалжыңбас**, тілі өткір, **көңілді** Тоқмырза деген қарт еді [7].

Әзілқой, қалжыңбас, көңілді. Қалжың-әзіл айтуға жаны құмар, қу тілді, күлкілі әңгіме айтқыш [6].

Бұл жерде үнемі жүзінен күлкі кетпейтін, өмірдің қандай тосын сыйы болмасын күліп қарсы алатын, жүрген жерін қуаныш пен шаттыққа бөлеп жүретін адам бойындағы ерекше қасиеттер жайында сөз қозғалуда.

9. Аққұл таяғын сілтей беріп, кілт тоқтай қалып, **мұнайып** төмен қарады да, **еңсесі салға кеткендей** бұрылып, соңына қарамастан бүкірейіп, кібіртктеп басып өз ауылына тартты [7].

Мұнайу, еңсесі салға кету. Тұнжырау, түңілу [6].

Бұл тарапта күңіреніп келген күздің бейнесіндей, белгілі бір нәрседен көңілі қалу, түңілу, өзін тым төменге түсіріп жіберу, өзіне деген сенімділікті жоғалту, көңілсіз бір күй кешу мағынасында алынған.

10. Биікке **құмартады**, жеңіске **құлшынады** [7].

Құмартқан, құлшынған. Арман етіп көкसेген, аңсары ауып қызыққан [6].

Бұл жерде белгілі бір нәрсеге қызығуы, ынталануы, көңілінің сол жаққа бөлінуі, үлкен бір ұмтылыс жайында айтылған. Дәл осы құмарту, құлшыну арқылы биік шыңдарды бағындырып, мақсатына жетуге бір қадам жақындай түседі.

11. Қуғыншылар тұмсығы тасқа тигендей аттарының басын **тежеп**, аңтарысып **тоқтап жатыр** [7].

Тежеу, тоқтату. Аттың басын тартып, қарқынын бәсеңдету, біреуді беталды еркіне жібермеу [6].

Бұл жерде болып жатқан іс-әрекетті тоқтату, жүзеге асырылуын шектеу, одан әрі жалғасуын болдырмау мақсатында жұмсалған.

12. Осы **аласапыран, алабажақ, астан-кестен** тірліктің ішіне сүңгідік те кеттік [7].

Аласапыран, алабажақ, астан-кестен. Аумалы-төкпелі тірлік [6].

Бұл жерде сол кезеңдегі қыз-қыз қайнап жатқан, қиыншылығы мен қуанышы қатар жүретін тіршілік кезеңі жайында ой қозғалып отыр. Бұл арқылы дәл сол сәтте адамдардың тірлігі, жағдайы, жалпы өмірі қандай болғандығы жөнінде түсінік қалыптастырамыз.

5 Қорытынды

Бауыржан Момышұлы өзінің «Ұшқан ұя» повесін жазу барысында бай, ырғақты, оралымды, көркем ұлттық тіліміздің сөздік қорын ұтымды пайдаланып отырған. Соның ішінде, талдау барысында анықталғаны, синонимдердің ішінде мағыналық синонимдер көп қолданылған.

Қазіргі таңда синонимдерді орынды қолдана білудің маңызы өте зор. Себебі, синонимдерді қолдану арқылы шығарма тілін барынша байыта түсуге болады. Осы арқылы халқымыздың даналығын, тілге шешендігін аңғаруға болады. Жалпы, Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесін талдау барысында **18 синоним** табылып, **12 синоним** талдауға түсті.

Әдебиеттер тізімі

1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Төртінші басылым, 2002. – 657 б.

2 Бегалиева Л.Б. Синонимдік қатарлардың жасалуы және когнитивтік мәні (зат атаулары бойынша): филология ғылымдарының кандидаттық диссертациясы авторефераты. – Алматы, 2010. – 34 б.

3 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы: Оқулық. – Алматы: «Сөздік – словарь» баспасы, 2006. – 256 б.

4 Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: «Ел шежіре» баспасы, 2014. – 577 б.

5 Қанапина С.Ғ. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі (Ғ. Мұстафин, С. Мұқанов шығармалары негізінде). – Қостанай: ТОО «Центрум» баспасы, 2010. – 180 б.

6 Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 634 б.

7 Момышұлы Б. «Ұшқан ұя». – Алматы: Өнер баспасы, 2008. – 247 б.

Материал редакцияға түсті: 12.12.19

КАНАПИНА, С.Г., СЕРИКОВА, А.А., КОСАЕВА, А.Е., КУАНЫШБАЕВА, А.Б.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИНОНИМОВ В ПОВЕСТИ БАУЫРЖАНА МОМЫШУЛЫ «УШКАН УЯ»

В данной статье анализируется стилистическая деятельность синонимов в повести Бауыржана Момышұлы. При этом следует отметить, что синонимы являются богатой и значимой частью словарного состава, отражающие красоту и образность любого языка. В статье также говорится об истории возникновения, смысловых особенностях синонимов нашего языка.

Ключевые слова: синоним, доминант, семантические синонимы, стилевые синонимы, семанτικο-стилистические синонимы.

KANAPINA, S.G., SERIKOVA, A.A., KOSAEVA, A.E., KUANYSHBAEVA, A.B.

PECULIARITIES OF USING SYNONYMS IN THE TALE OF BAURZHAN MOMSHULY «USHKAN UYA»

This article analyzes the stylistic activity of synonyms in the story of Baurzhan Momyshuly. It should be noted that synonyms are a rich and significant part of the vocabulary, reflecting the beauty and imagery of any language. The article also talks about the history of the origin and semantic features of synonyms of our language.

Key words: synonym, dominant, semantic synonyms, stylistic synonyms, semantic-stylistic synonyms.

ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

УДК 913

Баубекова, Г.К.

*магистр педагогического образования,
и.о. заведующего кафедрой естественных наук*

Омарова, К.И.

*магистр географии, старший преподаватель
кафедры естественных наук*

КГПУ им. У. Султангазина,

Костанай, Казахстан

СОВРЕМЕННОЕ РАЗВИТИЕ ЖИВОТНОВОДСТВА ФЕДОРОВСКОГО РАЙОНА

Аннотация

В статье представлен географический анализ развития животноводства Федоровского района Костанайской области. Благоприятные природные условия создают базу для развития мясного, мясомолочного направления. В районе функционирует более 60 объектов малого и среднего бизнеса занятого в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: животноводство, казахская белоголовая порода, аулиекольская порода, программа животноводства «Сыбага».

1 Введение

Скотоводство Казахстана имеет большую историю кочевого развития. Состояние животноводства определяет уровень продовольственной безопасности государства и социально-экономическую обстановку в обществе. До настоящего времени отрасль претерпела множество кардинальных изменений, однако остается важной в сельском хозяйстве. Агроклиматические условия, факторы благоприятны для разведения животноводства в Северном Казахстане. В 2011 году в Казахстане началась реализация масштабной программы «Сыбага», целью которой является кредитование фермерских хозяйств на приобретение маточного поголовья крупного рогатого скота и быков – производителей для воспроизводства молодняка мясной породы. Финансирование программы реализуется через дочерние компании АО «Национальный управляющий холдинг «КазАгро» – АО «Аграрная кредитная корпорация» (АКК) и АО «Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства» (ФФПСХ) [1]. Федоровский район располагает благоприятными природными условиями для развития животноводства. Рельеф в основном равнинный. Почвы чернозёмные. В северной части района имеются осиново-берёзовые колки. Климат резко континентальный. Самым холодным месяцем года является январь, среднемесячная температура которого составляет $-19,0^{\circ}\text{C}$. В особо суровые зимы средняя температура января понижается до $-28,0^{\circ}\text{C}$, а в более теплые зимы средняя температура бывает равна $-10,9^{\circ}\text{C}$. Самым теплым месяцем года является июль, среднемесячная температура воздуха которого равна $19,5^{\circ}\text{C}$. Среднегодовая температура равна 1,3 градуса.

Вегетационный период, т.е. период со среднесуточной температурой выше пяти градусов в среднем по многолетним данным для зоны Федоровского района составляет 166 суток. Естественный растительный покров пастбищ на черноземах южных и темно-каштановых почвах представлен ковыльно-типчаково-полынными ассоциациями. Из злаков наибольшее распространение получили – типчак, тонконог стройный. Разнотравье немногочисленно и представлено следующими видами: люцерной желтой, чиной клубненосной, лапчаткой прямостоячей, зопником клубненосным, шалфеем степным, из полыней встречается полынь

эстрагон. Семейство злаковых является одним из самых распространенных на территории района [2].

2 Материалы и методы

Отчеты комитета статистики РК, публикации аграриев Федоровского района (Н. Латышев, Т. Мороз, В. Катков, М. Шило, С. Тен, К. Оспанов), программы для поддержки малого и среднего бизнеса в сельском хозяйстве. Методы исследования анализ, синтез, картографический, сравнение.

3, 4 Результаты и обсуждение

Федоровский район расположен в зоне умеренно-увлаженной степи. Представлен следующими подзонами: черноземы обыкновенные, черноземы обыкновенные солонцеватые, черноземы южные, комплексы лугово-черноземных почв с солонцами [3]. По данным отчета аграриев района площади сезонных пастбищ по Федоровскому району составляет 184018 гектаров. В том числе на землях сельскохозяйственного назначения 83659 гектаров, на землях населенных пунктов 53123 гектаров, на землях лесного фонда 701 гектаров, на землях запаса 46535 гектаров. Обширные естественные пастбища позволяют добиться низкой себестоимости молока, мяса. В качестве кормовой базы здесь выращивают кукурузу, однолетние и многолетние кормовые травы, рапс, подсолнечник, сорго и другие.

На территории района функционируют 10 ТОО и 50 крестьянских хозяйств. В них содержится более 11,9 тыс. голов КРС или 40,2% от общего его поголовья. В районе насчитывается КРС более 29,5 тыс. голов, в том числе коров 13,1 тыс. голов. На их долю приходится более 40% производства молока, почти треть объемов производства мяса.

Кормовые культуры посеяны на площади 18,2 тыс. га, из них кукуруза на силос 2,6 тыс. га, многолетние травы посева 1,6 тыс. га, однолетние травы (суданская трава) – 14,0 тыс. га. На рисунке 1 показана в разрезе по годам посевная площадь [4].

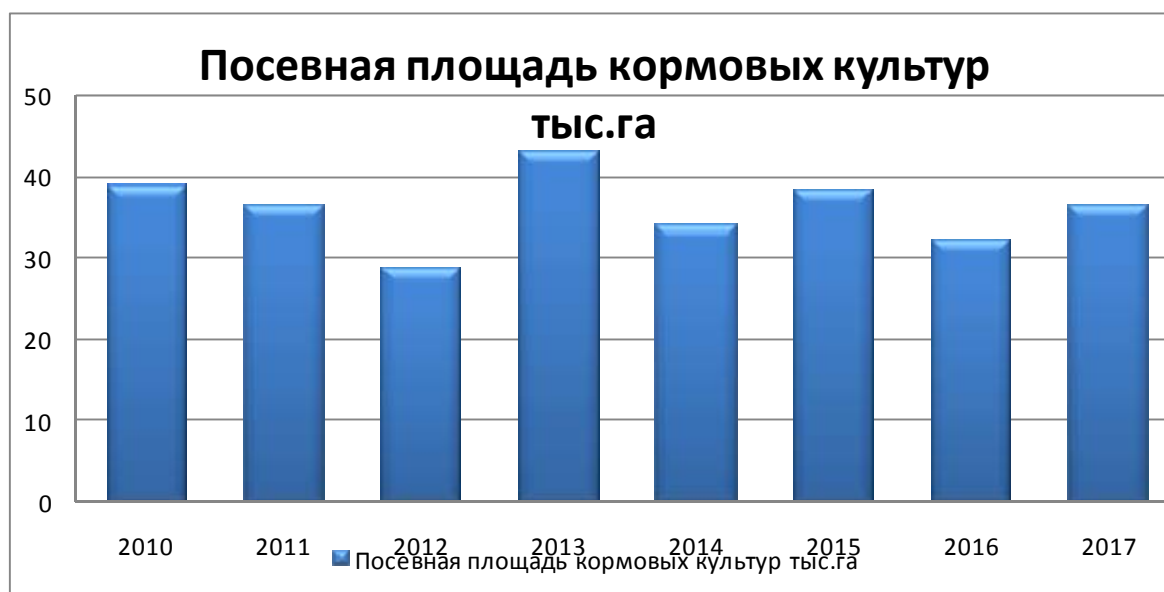

Рисунок 1 – Посевная площадь кормовых культур за период с 2010 по 2017 гг. [4]

За данный период посевная площадь кормовых культур особо не изменялось. Больше площади было занято в 2013 году, меньше всего в 2012 году.

Разведением и продажей занимаются крупные фирмы как, ТОО «Турар», ТОО «Бек+» – по разведению черно-пестрой голштинофризской породы. Всего племенного поголовья КРС молочного направления в этих хозяйствах насчитывается 4951 голова. ТОО «Гранд» – занимается разведением КРС мясного направления, в хозяйстве насчитывается 892 головы КРС. На рисунке 2 представлена численность поголовья крупнорогатого скота во всех категориях хозяйств Федоровского района [4].

Рисунок 2 – Численность крупнорогатого скота во всех категориях хозяйств [4]

Поголовье КРС имеет незначительные расхождения по годам. Процент снижения численности поголовья во всех категориях хозяйств с 2010 к 2017 году составил 11% (Рисунок 2). По поголовью КРС в регионе занимает 7 место и от областного показателя составляет 5,8%.

Поголовье овец и коз, лошадей в Федоровском районе от областного показателя колеблется от 4 до 5,5%. Овцеводство на 2018 г. составило 13 332 тыс. голов и в основном поголовье располагается в Федоровском, Коржинкольском и Воронежском сельских округах.

Свиноводством занимаются практически во всех поселках района, но наибольшее распространение получило в Федоровском, Костряковском, Ленинском и Первомайском сельских округах. Свиноводство от доли областного показателя в районе развито около 8,5%.

На территории Федоровского района молочное направление КРС представлено голштинофризской и симментальской породой. В районе с 2011 года активно реализуется программа развития племенного животноводства «Сыбаға».

На рисунке 3 представлена численность поголовья голштинофризской и симментальской пород в Федоровском районе на 2018 год [4].

Рисунок 3 – Численность племенного поголовья КРС молочного направления [4]

Племенное поголовье крупнорогатого скота молочного направления составляет голштинофризская порода. Голштинофризскую породу разводят в ТОО «Туарар», ТОО «Бек +», а симментальскую породу КРС разводят КХ «Успенское» [4].

ТОО «Турар» представлена молочно-товарной фермой, хозяйство имеет 21 тыс. га пашни. Особое внимание уделяется кормовой базе, здесь выращивают однолетние травы (ячмень, горох и суданка) занимают порядка 3 тыс. га. Поголовье молочно-товарной фермы – около 3000 голов голштино-фризской породы. Основное поголовье молочного стада находится на беспривязном содержании, применяется холодный метод выращивания телят [5].

Производство молока коровье, по данным комитета статистики Костанайской области, Федоровский район (36483 т) занимает вторую позицию в области, после Костанайского района (57368 т) и доля в района в области на 2018 год составляет 8,5%. По показателю средний надой на одну корову район лидирует (3634) в Костанайской области.

Из пород мясного направления в районе разводят казахскую белоголовую, аулиекольскую, герефордскую, абердин-ангусскую породы [4].

Казахская белоголовая порода – порода коров мясной направленности, выведенная в 30-х годах XX века. Данная порода коров специально выводилась с ориентацией на местные резко-континентальные климатические условия. Масса тела лучших особей может достигать при этом и 1000 кг. Выход мяса у этого скота составляет порядка 53-63%.

Рекордным показателем были 74.3%, полученные от специально откормленных бычков. Мясо у этих коров, судя по отзывам фермеров, отличается очень неплохим товарным видом. Вкусовые качества при этом оно имеет просто превосходные. Ценится оно прежде всего за сочность и наличие отложений жира между мышцами [6].

Федоровский район в регионе по показателю «Забито в хозяйстве или реализовано на убой скота и птиц (в живом весе)» занимал на начало 2019 года четвертую позицию, от областного показателя это 6,5%. Относительно низкий показатель производства мяса объясняется низкой продуктивностью сельхозживотных, которая является следствием низкого генетического потенциала, развитием ветеринарных условий [4].

На рисунке 4 представлена численность поголовья крупнорогатого скота мясного направления Федоровского района на 2018 год [4].

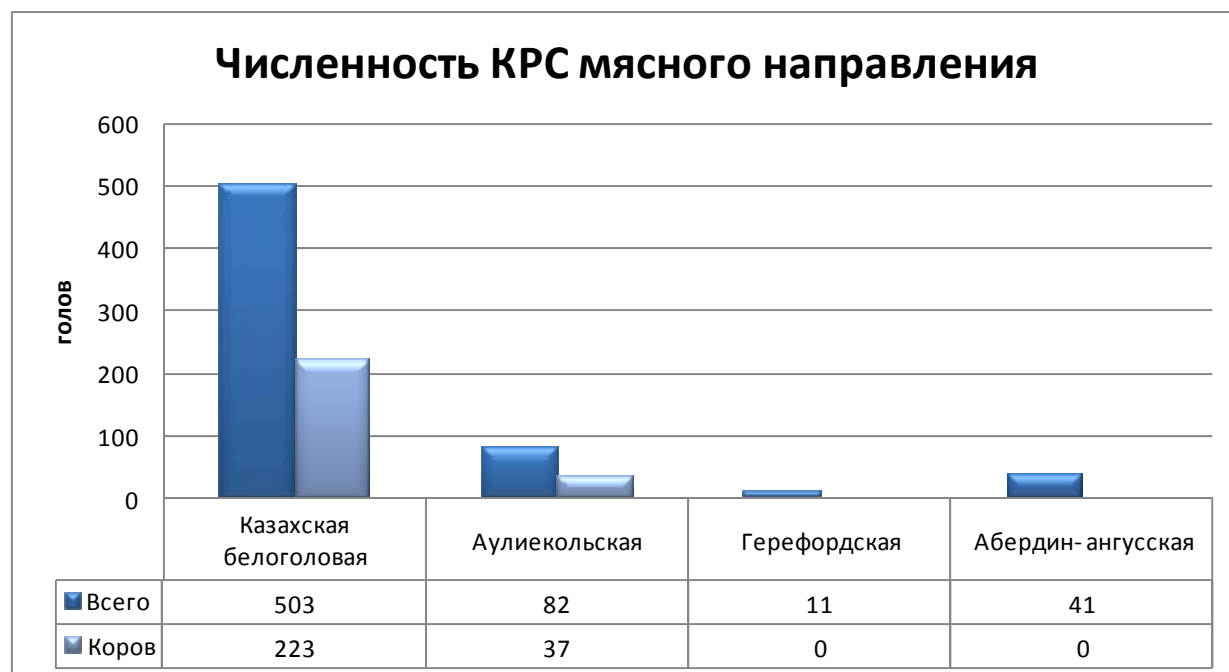

Рисунок 4 – Численность племенного поголовья

крупнорогатого скота мясного направления на 01.01.2018 г. [4]

78% племенного поголовья мясного направления в районе представлена казахской белоголовой породой. Эта порода хорошо адаптировалась к природным условиям Северного

Казахстана. Большая часть поголовья крупнорогатого скота мясного направления находится в производстве ТОО «Большанское».

5 Выводы

Важнейшей отраслью сельского хозяйства района было и остаётся животноводство. Развитием животноводства в районе занимаются более 60 хозяйств. Вместе с перспективами развития животноводства представлены и ряд проблем в данной отрасли:

- мелкотоварность производства, концентрация производства животноводческой продукции в личных подсобных хозяйствах; недостаточно развитая кормовая база;
- недостаточно развитая производственная инфраструктура;
- низкая доступность к кредитным ресурсам мелких субъектов, недостаток основных и оборотных средств у большинства сельхозтоваропроизводителей.

Список литературы

- 1 Умбиталиев А.Д. Развитие животноводства в Казахстане // Успехи современного естествознания. – 2013. – №11. – С. 174-177.
- 2 Экологический атлас Костанайской област. – Костанай: Костанайполиграфия, 2004.
- 3 Черныш П.М. Федоровский район: вчера и сегодня. – Костанай, 2005.
- 4 Статистическая информация [Электронный ресурс] // Информационный сайт акимата Костанайской области. Режим доступа: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT148543>.
- 5 Аронова Д. В Федоровском районе запущен сельскохозяйственный производственный кооператив молочного направления [Электронный ресурс] // Костанайские новости. – Выпуск 05.05.2017 15:08. – Режим доступа: <http://kstnews.kz/news/economy?node=3680543>.
- 6 Щеглов Е.В. Казахская белоголовая порода // Большая российская энциклопедия. – 2008. – С. 413.

Материал поступил в редакцию: 20.02.2020

БАУБЕКОВА, Г.К., ОМАРОВА, К.И.

ФЕДОРОВ АУДАНЫНДАҒЫ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЗАМАНАУИ ДАМУЫ

Мақалада Қостанай облысы Федоров ауданының мал шаруашылығының дамуының географиялық талдауы берілген. Табиғи жағдайлар ет, ет-сүт бағытындағы дамуына жағдай жасайды. Ауданда ауыл шаруашылығында 60-тан астам шағын және орта бизнес объектілері жұмыс істейді.

***Кілт сөздер:** мал шаруашылығы, қазақтың ақбас тұқымы, Әулікөл тұқымы, «Сыбага» бағдарламасы.*

BAUBEKOVA, G.K., OMAROVA, K.I.

MODERN DEVELOPMENT OF ANIMAL HUSBANDRY IN THE FEDOROVSKY DISTRICT

The article presents a geographical analysis of the development of animal husbandry in the Fedorovsky district of the Kostanay region. Favorable natural conditions create the basis for the development of meat, meat and dairy trends. In the region there are more than 60 small and medium-sized enterprises engaged in agriculture.

***Key words:** livestock, Kazakh white-headed breed, Auliekol breed, Sybaka livestock program.*

UDC 595, 632.7

Bragina, T.M.

doctor of biological sciences,
professor of the department of natural sciences,
KSPU named after U. Sultangazin,
Kostanay, Kazakhstan;
Azov-Black Sea branch of the All-Russian Research
Institute of Fisheries and Oceanography,
Rostov-on-Don, Russia

Bobrenko, M.A.

master of biology, the head of SRC
of Science and international relations office

Rulyova, M.M.

master of biology, senior lecturer
of the department of natural sciences,
KSPU named after U. Sultangazin,
Kostanay, Kazakhstan

THE EXPERIENCE IN APPLICATION OF MOLECULAR GENETIC METHODS FOR INSECTS SPECIES IDENTIFICATION – PREPARING OF SAMPLES TO DNA SEQUENCING

Abstract

The article is devoted to the experience of samples preparing for molecular genetic species identification of insects in the framework of some international projects carried out in Kostanay State Pedagogical University named after U. Sultangazin. Individuals of different Coleoptera families collected in territory of the Kostanay region were an object of this research.

DNA-barcoding methods were used for invertebrates of Kostanay region for the first time.

Key words: DNA-barcoding, gel-electrophoresis, insects, molecular genetic methods, PCR machine.

1 Introduction

Morphological and anatomic features of collected organisms and collectable control samples of leading research center collections are used for species identification of biological object generally. Certainly, traditional methods of identification of species diversity on morphological features are highly demanded. On the other hand, there are cases where it is necessary to define the species, not having a whole organism, but only a part of an object. In large objects (mammals, birds, fish), in some cases it is possible to determine the species using their derivatives (feathers, wool, fish scales, etc.). For insects, species determination using derivatives is often difficult, and the results are unreliable. In addition, intrapopulation polymorphism and geographical variability are often observed in insects [1-3]. With the development of new technologies in recent years, research in the field of the systematics of organisms has been radically changed based on the use of molecular genetic methods.

This paper describes the experience of using molecular genetic methods for determining the species affiliation of some invertebrates in the Kostanay region. The objects of research are presented both by the collections of the SRC PEB (Science-Research Center for Ecology and Biology of the Kostanay State Pedagogical University named after Umirzak Sultangazin), and the materials collected during the implementation of the initiative topic «Assessment of the impact of land use and climate change on soil invertebrate communities (macrofauna)» registered in JSC SCSSTE

(No. 0119PKI0195). This initiative topic was developed in 2018 in the framework of the international scientific project «Innovations in the development of methods of sustainable agricultural management in the changing climate in the dry steppes of Kazakhstan and South-West Siberia (ReKKS)», which is part of the ICBF-Financing measure «CLIENT II – international partnerships for sustainable innovation».

Taking part in the science research project «Training the new generation of entomologists in DNA-based molecular and genomic methods – international network (EntoMol)» (project №CPEA-2015/10069, Curator of the Project Ass. Professor V. Gusarov) we got the possibility to identify some representatives of invertebrate animal groups in the DNA laboratory of the Museum of Natural History (Oslo, Norway). The research work in the laboratory was carried out during the scientific internship (02/01/2019 – 02/15/2019) of the Professor, Doctor of Biological Sciences T.M. Bragina (Co-ordinator of the project in Kazakhstan, Head of the Science-Research Center), with project participants – M.A. Bobrenko, Master of Biology, and M.M. Rulyova, Senior Lecturer, Master of Biology.

In this study, we tested DNA-barcoding to re-define the species diversity of some groups of invertebrates in the Kostanay region and prepared samples for sequencing.

There are several molecular genetic approaches in this field, to which a number of works are devoted [4, 5]. This article describes the application of the molecular identification method, which allows determining the organism's belonging in a particular taxon called DNA barcoding via short genetic markers in DNA. By such a DNA barcode a living creature can be identified even by a tiny fragment of any tissue, practically without damaging the body. The idea of barcoding arose back in 2003. Barcoding, as applied to the identification of species belonging to zoological objects, was covered in the work of the Canadian zoologist Paul Hebert [6], where he writes: «We establish that the mitochondrial gene cytochrome oxidase I (COI) can serve as the core of a global bioidentification system for animals».

2 Materials and methods

The samples and specimens were collected during some field expeditions in the Kostanay region as part of ongoing projects in the Kostanay, Mendykara and Naurzum districts in 2017-2018. Soil invertebrates (macrofauna) were collected by methods of soil-zoological samples [7]. Some of the specimens were collected manually, night gatherings were carried out using the light traps. All specimens were labelled and placed in test tubes with 90–99% ethanol. After a couple of hours, the alcohol was replaced, and the samples were placed in the freezer. For control, several previously collected specimens stored in alcohol for several years were taken.

Work with samples in the laboratory consisted of several stages:

1. Morphological determination of specimens. Insects were determined before molecular genetic analysis. An insect body sample was then taken for further analysis and placed in a numbered tube. The rest, fixed in 100% ethanol, was deposited in the museum's laboratory.

2. Extraction part 1:

- 2.1 Check Buffer ALT. Clear at 55⁰ C if precipitated.

- 2.2 Set incubator to 55⁰ C.

- 2.3 Vacuum dry samples. Remove excess alcohol first, and dry samples in the vacuum centrifuge for 5'.

- 2.4 Crush samples. Add a lead ball to each tube containing a sample. Set machine to 20 Hz for 1'. Centrifuge down remains at 8000 rpm for 1' if necessary.

- 2.5 Add 180 µl ATL.

- 2.6 Add 20 µl proteinase K.

- 2.7 Short vortex.

- 2.8 Incubate at 55⁰ C for 24 hours.

3. Extraction part 2.

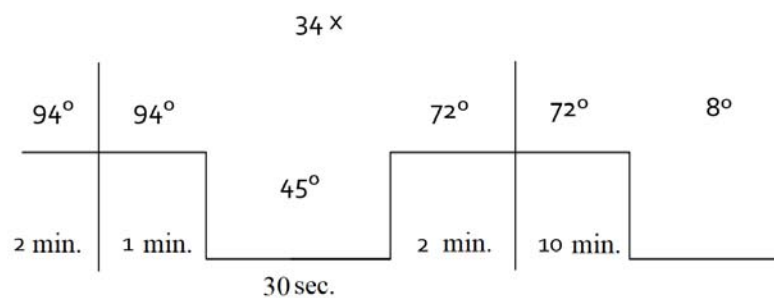
- 3.1 Check buffer AL. Clear at 55⁰ C if precipitated.

- 3.2 Set incubator to 70⁰ C.

- 3.3 Vortex samples 15».
- 3.4 Add 200 µl buffer AL, vortex immediately and thoroughly.
- 3.5 Incubate at 70⁰ C for 10’.
- 3.6 Add 200 µl ethanol, vortex thoroughly.
- 3.7 Transfer to the labeled mini spin column. Centrifuge 8000 rpm, 1’. Move the mini spin column to new collection tube.
- 3.8 Add 500 µl buffer AW1. Centrifuge 8000 rpm, 1’. Move the mini spin column to new collection tube.
- 3.9 Add 500 µl buffer AW2. Centrifuge 14000 rpm, 3’. Move the mini spin column to labelled Eppendorf.
- 3.10 Add 100/200 µl buffer AE. Incubate 1’ at room temperature. Centrifuge 8000 rpm 1’. Keep flow through (contains the DNA).
- 3.11 Repeat step 2.10.
- During the two stages of extraction, the mitochondrial DNA of each sample was isolated for further analysis.
4. PCR, Taq Polymerase:
- 4.1 Prepare PCR machine (Picture 1) according to the scheme (Picture 2).

Picture 1 – PCR machine

Picture 2 – The scheme of PCR machine

Under the given conditions in the course of PCR machine work, the amplification of DNA occurs. To do this, before placing the samples in a PCR machine, add master mix 1 and 2.

- 4.2 Prepare Master Mix 1 in an Eppendorf tube. Example for 16 samples:

dsH₂O – 6.8 * 16 = 108.8 µl
BSA – 1.2 * 16 = 19.2 µl
MgCl₂ – 2.5 * 16 = 40 µl
dNTPs – 1 * 16 = 16 µl
Primer 1 – 1.25 * 16 = 20 µl
Primer 2 – 1.25 * 16 = 20 µl
Total – 14 * 16 = 224 µl

4.3 Prepare Master Mix 2 in an Eppendorf tube. Wait with the Polymerase. Example for 16 samples:

dsH₂O – 5.3 * 16 = 84.8 µl
Taq buffer – 2.5 * 16 = 40 µl
Polymerase – 0.2 * 16 = 3.2 µl
Total – 8 * 16 = 128 µl

4.4 Add Master Mix 1 to wells, 14 µl per well.

4.5 Add DNA to wells, 3 µl per well.

4.6 Add Polymerase to Master Mix 2, vortex for 4–5 seconds and spin down the mix.

Keep on ice!

4.7 Add master Mix 2 to wells, 8 µl per well.

4.8 Spin down strips and place them in PCR machine.

4.9 PCR takes 2–3 hours.

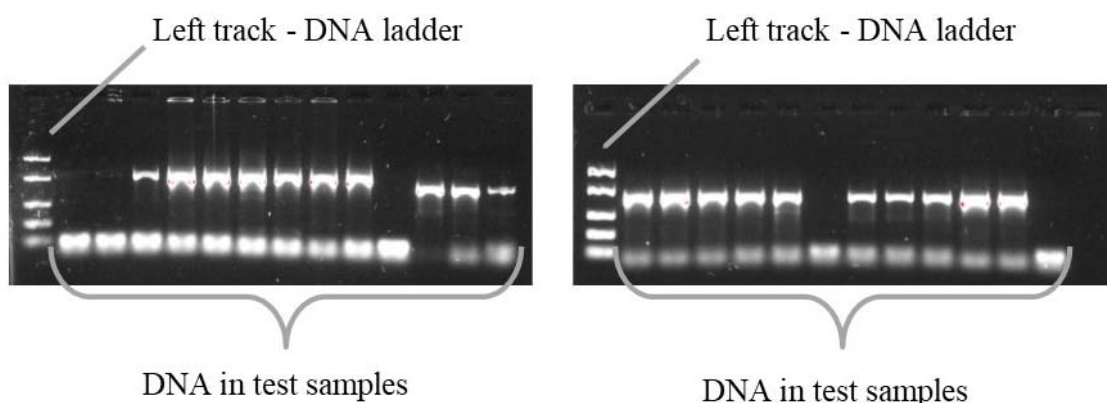
5. Gel electrophoresis:

5.1 Prepare a gel. Add agarose to produce a 1% gel (1 g of SeaKem LE agarose per 100ml of 0.5 X TBE buffer). Dissolve and cool (gel should be 60₀ C). Add gel red. Pour the gel into the mould and add comb (s).

5.2 Prepare DNA samples as drops on a film strip. Each drop contains 3 µl loading buffer and 5 µl DNA sample or 2 µl ladder DNA (ladder in the first drop only).

5.3 Place mould with gel in electrophoresis bath. Remove combs. Add DNA drops to wells. Set voltage to about 80–90 V and run for 20–30 min or so.

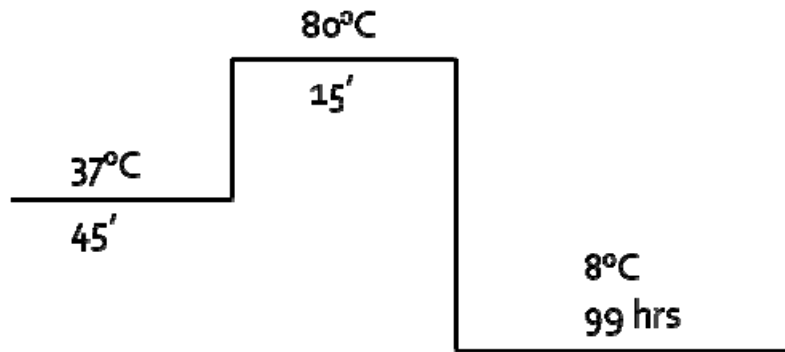
5.4 After gel electrophoresis, images were taken to verify the correctness of DNA extraction (Picture 3).

Picture 3 – Photo of agarose gel after DNA electrophoresis

In the photo on the left (left track) – DNA fragments of known length, the rest – DNA in test samples.

6. Clearance of samples from by-products. Further work was continued with samples whose DNA was depicted in the photographs. ExoStar is sensitive to temperature. We stored at – 20C and kept on ice during use. Prepared PCR machine for instance the program Exosap45.

Picture 4 – The scheme of PCR machine of the program Exosap45

Then we calculated the total amount of ExoStar needed (2 μ l per 5 μ l PCR product). Added diluted ExoStar to each well, then added PCR product to the well. Incubated the products using the PCR machine. Marked the strips to show they have been ExoStarred.

7. Preparing samples for sequencing at StarSEQ.

After the cleaning of samples prepared a table showing which samples and primers are in each well (Table 1).

Table 1 – A table showing which samples and primers are in each well

1	1	2	3	4	5	6	7	8
	B12	B13	B14	B15	B16	B24	44191	44193
2	9	10	11	12	13	14	15	16
	B12	B13	B14	B15	B16	B24	44191	44193
3	17	18	19	20	21	22	23	24
	44194	44201	44202	44339	44400	44401	44403	44406
4	25	26	27	28	29	30	31	32
	44194	44201	44202	44339	44400	44401	44403	44406

In accordance with the table, primers were added to the specific sample. For example, we use ICO 1490 и CI 2416 ra for Staphylinidae.

In the process of sequencing, two DNA sequences of each sample were arranged from different ends under the action of certain primers.

Further study of sequenced samples was made in programs CodonCodeAligner [<https://www.codoncode.com>] and MEGA [<https://www.megasoftware.net>]. CodonCode Aligner is a versatile, powerful and easy-to-use DNA and RNA sequence assembler, aligner, and editor. The MEGA software has been to provide tools for exploring, discovering, and analyzing DNA and protein sequences from an evolutionary perspective.

The results of work in these programs will be highlighted in the next publication.

3, 4 Results and discussion

46 samples were processed in the DNA laboratory of Natural History Museum in 7 stages: 1) morphological determination, 2) Extraction part 1, 3) Extraction part 2, 4) PCR, Taq Polymerase, 5) Gel electrophoresis, 6) Cleaning, 7) Preparing samples for sequencing at StarSEQ.

All 46 samples after the results of gel electrophoresis were prepared and sent for sequencing:

- 1 Staphylinidae (23 specimens):
 - 1.1 Philonthus (?) sp.
 - 1.2 Bledius sp. (5)
 - 1.3 Tachyporus sp.
 - 1.4 Xantholinus sp.

- 1.5 *Philonthus politus* (2)
- 1.6 *Philonthus* sp. (3)
- 1.7 *Aleochara* sp.
- 1.8 *Oxytelus* sp. (2)
- 1.9 *Paederus littoralis*
- 1.10 *Anotylus* sp.
- 1.11 *Athetini* gen. sp.
- 1.12 *Platystethus* sp. (2)
- 1.13 *Carpelinus* sp. (2)
2. Elateridae (16):
 - 2.1 *Selatosomus latus*
 - 2.2 *Selatosomus* sp. (14)
 - 2.3 *Agroites* sp.
3. Tenebrionidae (2 objects)
 - 3.1 *Opatrum sabulosum*
 - 3.2 *Tentyria nomas*
4. Coccinelidae (1 object)
 - 4.1 *Coccinella semipunctatum*
5. Chrysomelidae (3)
 - 5.1 *Cassida nebulosa* (2)
 - 5.2 *Chrisomella* sp.
6. Curculionidae (1)
 - 6.1 *Phyllobius gabrius*

Identification of the structural organization of the gene and other DNA sequences and further processing through special programs will allow confirming or refining the definition of species by morphological characters.

5 Conclusions

In the process of working in the laboratory, the participants mastered such methods as the isolation of total genomic DNA from arthropod samples, PCR amplification of selected markers (for example, CO1), visualization of PCR products using agarose gel electrophoresis, optimization and diagnosis of PCR, purification of PCR enzymatic products Sample Preparation For Individual Sanger Sequencing.

References

- 1 Benkovskaya, G.V., Udalov, M.B., Khusnutdinova, E.K. The genetic base and phenotypic manifestations of Colorado potato beetle resistance to organophosphorus insecticides // Russ. J. Genet. – 2008. – Vol. 44. – No. 5. – P. 553–558.
- 2 Fronhofer E.A., Kubisch A., Hovestadt T., Poethke H.J. Assortative mating counteracts the evolution of dispersal polymorphisms // Evolution. – 2011. – Vol. 65. – No. 9. – P. 2461–2469.
- 3 Benkovskaya G.V., Nikonorov Yu.M. Assortative mating and intrapopulation polymorphism maintenance in natural populations and laboratory lines of insects // Biology Bulletin Reviews. – 2016. – Vol. 6. – P. 260–266.
- 4 Лухтанов В.А., Кузнецова В.Г. Молекулярно-генетические и цитогенетические подходы к проблемам видовой диагностики, систематики и филогенетики // Журнал общей биологии. – 2009. – Т. 70. – №5. – С. 415–437.
- 5 Синёв С.Ю. О соотношении классических и новейших методов исследования в систематике насекомых // Энтомологическое обозрение. – 2011. – Т. 90. – №4. – С. 821–832.
- 6 Hebert P.D.N., Cywinska A., Ball S.L., deWaard J.R. Biological identifications through DNA barcodes // Proc. R. Soc. – 2003. – В 270. – P. 313–322.
- 7 Гиляров М.С. Учет крупных почвенных беспозвоночных (мезофауны) // Методы почвенных зоологических исследований. – М.: Наука, 1975. – С.12-29.

Material received by the editorial office: 16.03.2020

**БРАГИНА, Т.М., БОБРЕНКО, М.А., РУЛЁВА, М.М.
ЖӘНДІКТЕРДІҢ ТҮРЛІК ТИІСТІЛІГІН АНЫҚТАУ ҮШІН МОЛЕКУЛАЛЫҚ-
ГЕНЕТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ – ДНҚ СЕКВЕНИРЛЕУГЕ ҮЛГІЛЕРДІ
ДАЙЫНДАУ**

Мақала Ө. Сұлтангазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінде жүзеге асырылған бірқатар халықаралық жобалар аясында жәндіктер түрлерін молекулалық-генетикалық сәйкестендіру үшін үлгілерді дайындау тәжірибесіне арналған. Зерттеу нысаны – Қостанай облысында жиналған қоңыздардың әртүрлі тұқымдастарының түрлері.

Қостанай облысының омыртқасыздарында алғаш рет ДНҚ-ны штрих-кодтау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: молекулалық генетикалық әдістер, гель электрофорезі, жәндіктер, ДНҚ штрих-кодтау. ПТР машинасы.

**БРАГИНА, Т.М., БОБРЕНКО, М.А., РУЛЁВА, М.М.
ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ МОЛЕКУЛЯРНО-ГЕНЕТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ
ВИДОВОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ НАСЕКОМЫХ – ПОДГОТОВКА ОБРАЗЦОВ К
СЕКВЕНИРОВАНИЮ ДНК**

Статья посвящена опыту подготовки образцов для молекулярно-генетической идентификации видов насекомых в рамках ряда международных проектов, реализуемых в Костанайском государственном педагогическом университете имени У. Султангазина. Объектом исследования были особи разных семейств жесткокрылых, собранные на территории Костанайской области.

Впервые для беспозвоночных Костанайской области были использованы методы ДНК-штрих кодирования.

Ключевые слова: молекулярно-генетические методы, гель-электрофорез, насекомые, ДНК-баркодинг, ПЦР машина.

ӘОЖ 159.9

Каирова, Б.К.

психология және дефектология
кафедрасының аға оқытушысы,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан

Шанкилова, С.Е.

өнертану магистрі, вокалдық өнер және
дирижерлеу кафедрасының аға оқытушысы,
ПЦК ҚҰӨУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін

Мақалада қазіргі кездегі жоғарғы оқу орнында оқитын студенттердің жемқорлыққа қарсы және құқықтық мәдениетін қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Тұлғаның жемқорлыққа қарсы және құқықтық мәдениеті мәселесі отандық және шетел ғалымдарының еңбектеріне сүйене отырып, теориялық жағынан талданды және арнайы құрастырылған әлеуметтік-психологиялық бағдарлама арқылы студенттердің жалпы құқықтық мәдениетін көтеру жұмыстары жүргізіліп, психологиялық диагностика жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде, зерттеу тобына енген студенттердің құқықтық және жемқорлыққа қарсы мәдениеті деңгейінің көтерілгені анықталды.

Кілт сөздер: тұлға, жемқорлық, жемқорлыққа қарсы, мәдениет, құқықтық сана, құқықтық мәдениет, пара, заң алдындағы жауапкершілік, ар-ождан.

1 Кіріспе

Заман дамуының қай кезінде болмасын халықтың алдында тұрған басты міндеттерінің бірі – ата-анасына мейрімді, еліне адал, еңбексүйгіш, қайырымды ұрпақ тәрбиелеу. Мемлекеттің іргесі берік, саяси-экономикалық дамуы динамикалы болуы үшін оның тұғыры мықты, ұлттың ділі мен дінін, салт дәстүрі мен ұлттық мәдени құндылықтарын ұстанатын, адамзаттың озық ойы мен тәжірибесін тиімді пайдалана алатын жастар тәрбиелеу қазіргі кезде қазақ елі үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әлемде БҰҰ-ның мәліметі бойынша, 15 пен 24 жас аралығындағы жас азаматтар 1,5 миллиард шамасында. ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңына сәйкес 14 жастан 29 жасқа дейінгі адамдарды жастар деп атау қабылданған. Бұл жастағы адамдар тобы еліміздегі тұрғындар санының 27,4% (4 510 435 адам) құрайды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру» бағдарламасында «Ел болашағы жастардың қолында, олар қоғамымыздың алтын қоры, ең шешуші звеносы, сондықтан жастарды патриоттыққа тәрбиелеу, өз еліне деген сүйіспеншілігі мен жауапкершілігін дамытуға тиіспіз», – деп атап көрсеткен [1].

Отан отбасынан басталады. Қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов «Ел болам десен – бесігіңді түзе» деген сөзінің астарында «ұрпағыңды түзе», жастарыңа Отан, туған жер, отбасы секілді баға жетпес құндылықтарды сүю, оларды өмірде ұстану, білімді де мәдениетті болу үшін өзін-өзі үнемі дамыту қажеттілігін тәрбиелеуге шақырады.

2 Материалдар

Қазіргі кезде жастар тәрбиесіне өзінің кері ықпалын тигізетін көптеген әлеуметтік әсерлер көп. Солардың ішінде «сыбайлас жемқорлық» мәселесін де айтуға болады. «Сыбайлас жемқорлық» деген ұғыммен қоғамда тарап отырған әлеуметтік дерт жастардың әлеуметтік-психологиялық дамуына өзінің теріс ықпалын тигізіп отырғаны ақиқат. Кейбір жастар еңбек етпей оңай ақша табу немесе жақсы жалақысы бар жұмыс орындарына кіру үшін т.б. көптеген әлеуметтік мәселелерді шешудің жеңіл жолы – жемқорлық деп есептейді. Сондықтанда өскелең ұрпақты жемқорлыққа қарсы иммунитетін қалыптастырудың маңызы өте зор.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру мәселесін ғылыми жағынан зерттеген ресей ғалымдары Амиров К.Ф., Сафронова И.В., Фокеева И.М., отандық ғалымдар А.Н. Ағыбаев, Н.М. Әбдіров, Б.А. Амеркулов, Д.Д. Дүйсенбеков т.б. пікірінше, жемқорлық – қылмыстық әрекет ретінде кең ауқымда таралуына себеп болып отырған, қазақстандық азаматтар мен жастардың құқықтық мәдениеті мен патриоттық сезімдерінің төмендігі. Тұлғаның құқықтық мәдениеті әлеуметтену үрдісінде дамып қалыптасады. Қоғамда қалыптасқан құқықтық нормалар мен жалпы адамзаттық мәдениетті адам баласы отбасы тәрбиесінде, білім беру жүйесінде танып біліп, өзінің мінез-құлқын реттеу, адамгершілік және құқықтық нормаларды, конституцияны құрметтеу сезімдерімен көрсетеді.

Құқықтық мәдениет тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бөлігі бола отырып, оның өмір тәжірибесіне сәйкес толығып, байып отырады. Қазіргі өмір сүріп отырған қоғамымыз әлеуметтік-психологиялық, саяси-экономикалық шапшаң өзгерістердің кезеңі болғандықтан, құқықтық нормалар жүйесінде де үнемі жаңару, даму үрдісінде. Осыған байланысты көптеген азаматтар оған ілесе алмай жатқанын А.Н. Ағыбаев, Б.А. Амеркулов, Д.Д. Дүйсенбеков, т.б. өз зерттеулерінде анықтаған.

Жалпы сөздік әдебиеттерде жемқорлық «сыбайлас жемқорлық», «пара алу», «пара беру», «кәсіби қызметін пайдалану», «мемлекеттік қызмет бабын өз пайдасына қолдану» сияқты түсініктермен жеке тұлғаның қылмыстық әрекеті ретінде анықталады [2].

«Жемқорлық» этимологиялық мағынасына қарай латын сөзінің «параға сатып алу», «пара беру» деген ұғым ретінде криминалистика ғылымының негізгі категориясы болып

табылады. Рим құқығында «*conruptio*» түсінігі «сындыру, бұзу, зақымдау, параға сатып алу» деген мағына беріп, құқыққа қарсы іс-әрекетті білдіреді [3]. Ресей ғалымдарының сөздіктерінде «жемқорлық» – пара беру, сатып алу, әлеуметтік лауазымы жоғары тұлғалардың, саяси қызметкерлердің қылмыстық әрекеті ретінде сипатталады [4].

Көріп отырғанымыздай, жемқорлық адам баласын дұрыс жолдан тайдырып, оны қылмыстық жолға тартатын, адамның санасын сындырып, зақымдауға әкелетін әлеуметтік дерт. Осы әлеуметтік дерт кейбір жастардың жеңіл өмір іздеп құқық бұзуына себеп болады. Құқық бұзуға бейім мінез-құлық – көп жағдайда тұлғаның тәрбиесінің, мәдениетінің төмендігінен болатыны белгілі. Профессор К.Ф. Амиров «Антикоррупционное и правовое воспитание» атты еңбегінде «отбасындағы, басқа да әлеумет ортасындағы жайсыз әлеуметтік-психологиялық жағдаяттарды кейбір адамдар өзін-өзі тәрбиелеуіне, өзінің болашағына жауапкершілікпен қарап, «жаңа өмірге секіріс» факторы ретінде өзін шығармашылықпен дамытуға мотивация деп қарастырса, тек тәрбиесі және мәдениеті төмен адамдар ғана оны қылмысқа «себеп» деп жауапкершілікті өзгелерге артып, адасып жүріп өмір сүреді», – деген автор [5].

Қарап отырсақ, адам өмірінің сапасы, қоғамдағы алатын орны оның тәрбиесіне, соның ішінде отбасы тәрбиесіне келіп тіреледі. Отбасында алған жақсы тәрбие білім беру жүйесіндегі мақсатқа бағыттала қойылған тәрбиемен жалғасқанда рухани-адамгершілік құндылықтар жүйесі бай, Бұл мәселемен күресте нәтижелі көмек беретін білім беру жүйесі деп есептейді көптеген ғалым крминологтар-психологтар. Олардың ойынша, қазіргі кезде мектептерде тәрбие жұмысы өз міндетін толық атқармайды. Тәрбие теориясы мен практикасына қайта оралып, тарихтан белгілі А.С. Макаренконың, В.А. Сухомлинскийдің, Я. Корчактың тәжірибелерін тәрбие жұмыстарына енгізудің маңызы зор деп есептейді ғалымдар. Сонымен бірге, отбасы тәрбиесіне де үлкен көңіл бөлу қажет. Өйткені баланың құқықтық сананың қалыптасуына бірден бір ықпал ететін агенттер – ата-аналар. Құқықтық сана тұлғаның жас ерекшелігіне қарай сапалы өзгеріп, адамның өмір тәжірибесіне сәйкес толығып, байып отырады. Құқықтық сана-сезім құқықтық мағынадағы білімдер жүйесі, оны жағымды эмоционалды қабылдау және күнделікті өмірде қолдану негізінде қоғамдық ортадағы құқықтық нормалар мен құндылықтарды адекватты қабылдап, солардың негізінде мінез-құлқын реттейді, оларды сыйлайды және ешқашан бұзбауға тырысады. Сондықтан да қазіргі кезде құқықтық мәдениеті жоғары, білімді жастар тәрбиелеу және қалыптастыру кезек күттірмейтін мемлекеттік маңызды шаралардың қатарында тұр. Жастардың құқықтық мәдениетін көтеру ісінде – ең алдымен құқықтық санасының қалыптасуы мен оған ықпал ететін қозғаушы күштердің рөлін анықтап, сол мәселелер төңірегінде маңызды іс-шараларды жүйелі ұйымдастыруға баса назар аудару қажет. Қоғамдық өмірдегі рухани бастауларды зерделеп, құқықтық мәдениетті қалыптастыруда салт-дәстүрдің тигізетін ықпалын, оның адами құндылықтарын, бағыт-бағдарын басшылыққа алу керек.

Құқықтық білімнің негізі мектепте салынады, сондықтанда құқықтық тәрбие мәселесі мектептің тәрбие жұмысында және әр түрлі үйірмелер, клубтар, оқушылардың ғылыми зерттеу жұмыстарды негізінде іске асырылады. Ал кәсіби білім беру мекемелеріне келген жастардың құқықтық мәдениетті кәсіптік-теориялық білімдерімен қатар әртүрлі ғылыми-жобалар, студенттің өзіндік жұмыстары, диспуттар, ғылыми конференциялар т.б. формалары арқылы жүргізіледі.

Адамның жалпы мәдениеті мен оның құқықтық мәдениетінің арасында тығыз байланыс бар. Құқықтық мәдениет жалпы адамзаттың рухани мәдениет мазмұнына енеді, бірақ өзіндік ерекшеліктерін сақтайды. Сондықтан да құқықтық тәрбиені жалпы рухани-адамгершілік тәрбиесімен сабақтастықта жүргізілуін басшылыққа алынуы қажет.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстық әрекет ретінде лауазымды адамға пара беру және оны алу (талап ету) болып табылады. Пара алу көбіне қолында билігі бар, шешім шығаруға өкілетті қызметкерлер айналысып отыр. Қазақстан Республикасы Прокуратурасының статистикасы бойынша тек өкімет органдарында отырған шенеуліктер ғана емес, сонымен қатар, кіші деңгейлі жетекші қызметте тұрған тұлғаларда осындай қылмыстық әрекеттерге ба-

ратыны анықтаған, мысалы білім беру жүйесіндегі мектеп директорлары мен мұғалімдері осындай қылмыстық әрекеттері бойынша алтыншы орында тұрғанын мәлімдеген. Олай болса, әркім өзінің қызметін табыс көзіне айналдыра алады деген сөз. Ондай мектеп, мұғалім өскелең ұрпаққа қандай тәрбие береді. Оны көріп өскен бала, олда ертең өзінің қызметін пайдаланып, ар-ожданын сатпасына кім кепілдік бере алады. Ал ондай қылмыстық әрекетке бара алмаған азаматтардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделеріне қысымшылық жасалынады. Сондықтан жас ұрпақты бала кезден сыбайлас жемқорлыққа қарсы иммунитетін қалыптастыру бүгінгі күні кезек күттірмейтін маңызды мәселе [6].

3, 4 Әдістер мен нәтижелер

Сыбайлас жемқорлықтың адам өміріне қаншалықты зияндылығы жайлы жастардың түсініктерін кеңейту мақсатында Қостанай педагогикалық колледжінде оқитын «Бастауыш оқыту әдістемесі» және «Хореография ұжымының жетекшісі» мамандықтарында оқитын студенттермен эксперименттік-зерттеу жұмыстарының бағдарламасы жасалынып жүргізілді. «Жемқорлығы жоқ елдің болашағы зор» деген дәйек сөзбен студенттерді сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте позициясын күшейте отырып, олармен жемқорлық тақырыбында дәрістер, пікір-алмасулар, бейне роликтер мен құжатты фильмдерді қарап талқыланды. Сонымен қатар, өзінің құқығын білу және оны қорғау мәселесі бойынша ішкі істер қызметкерлерімен кездесулер ұйымдастырылды.

Жастардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін көтеру, құқықтық сауаттылық пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру бағдарламасы 3 ай көлемінде жүргізілді. Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясының негізгі бағыттары мен оны жүзеге асыру шаралары жастарға түсіндірілді. Колледж студенттерімен қалалық прокуратура және қаржы полициясы қызметкерлерімен кездесу ұйымдастырылды. Студент жастар оларға көптеген сұрақтар қойып нақты жауаптар алды. Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу бағытында осы мекемелердің жүргізіліп отырған кешенді жұмыстардың оң нәтижелері туралы ақпараттар талқыланды.

Қазіргі кезде сыбайлас жемқорлықты тек заң жолымен тоқтату мүмкін еместігіне студенттердің көзі жетті. Бұл істе әрбір патриот адамның батыл іс-әрекеті мен азаматтық борышы туралы түсініктері кеңіді. Сондықтан жастарға білім беру жүйесінде жүйелі түрде сыбайлас жемқорлық әлеуметтік келеңсіз құбылыс ретінде қарсы қоя отырып, олардың адамгершілік қасиеттері мен құқықтық мәдениетін қалыптастыра тәрбиелеудің маңызын түсінді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті тәрбиелеу бағдарламасы К.Ф. Амиров, Д.К. Амирова «Антикоррупционное и правовое воспитание» [7]; Сафронова И.В., Фокеева И. М. «Формирование антикоррупционной нравственно-правовой культуры» [8]; Назмутдинов Р.А., Каирова Б.К. «Студент жастардың коррупцияға қарсы позициясын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық аспектісі» [9] еңбектері негізінде құрылды.

Психодиагностикалық жұмыстарға келесі әдістер мен әдістемелер қолданылды:

1. Бақылау, әңгімелесу;
2. Сауалнама;
3. «Тұлғаның психологиялық мәдениеті» әдістемесі (О. Мотков);
4. Тұлғаның құқықтық бағыты және құқықтық нормаларға қатысын анықтау» әдістемесі (Р.Р. Муслумов).

Зерттеу жұмыстарының нәтижесі келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

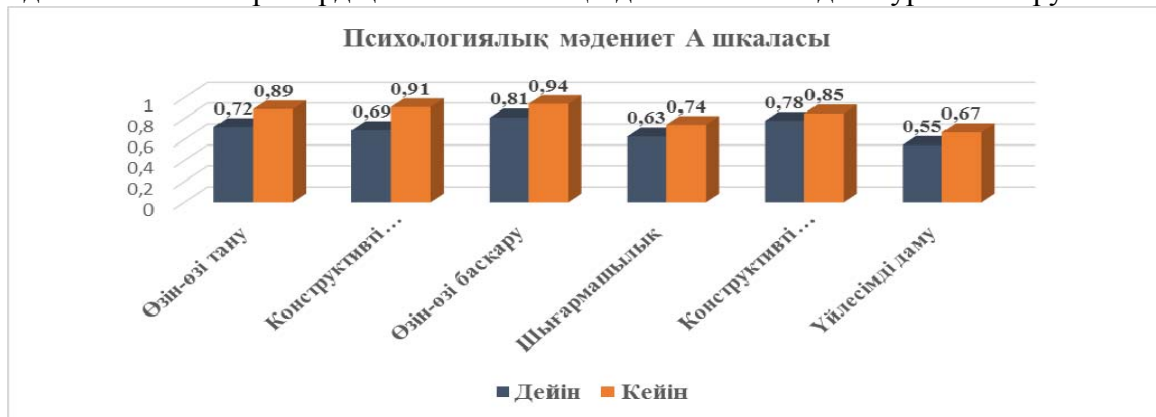
Зерттеу жұмысының мақсаты мен болжамына сәйкес зерттеу тобына енген респонденттердің жалпы мәдениетін, құқықтық мәдениетін анықтау мақсатында сауалнама құрылды. Сауалнама 12 сұрақтан тұрады, оған ашық және жабық түрде жауап берді.

Студенттер қазақ отбасында тәрбиеленген, үйде ата-аналары қазақ халқының салт-дәстүрлерін ұстанады, сондықтан жастар өз елінің мәдени салт-дәстүрлерін біледі және оларға ұнайды. «Өзіңіздің құқықтарыңызды білесіз бе?» сұрағының жауабы басында – 47% (53%), «жоқ» – 13% (18%); қалған 34% (30%) сенімді емеспін. Қарап отырсақ, көптеген студенттердің құқықтық сауаттылық және оның адам өміріндегі мәні туралы ойлары бағдарламадан

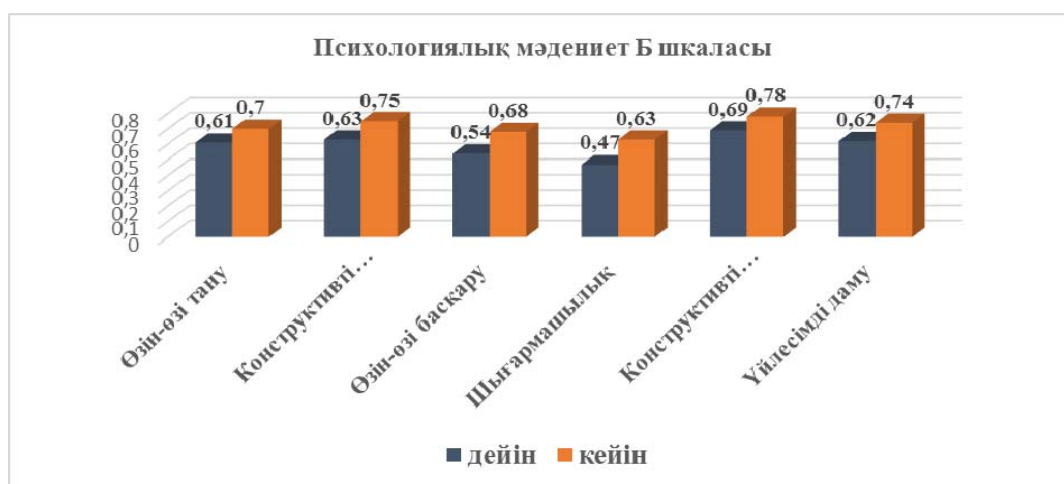
кейін өзгерген. Сонымен қатар, респонденттердің 97% өздерін қазақстандық патриотпыз деп есептейді. «Біреулер заңды бұзып, қоғамға жат қылықтар жасаса тоқтатуға немесе оның жолын кесуге тырысысасыз ба?» 32% (53%) «иә», 51% (27%) «жоқ», қалғандары «білмеймін» немесе сұраққа жауап бермеген. Бұдан студенттердің бағдарламадан кейін көзқарастары өзгергенін байқауға болады. «Сыбайлас жемқорлыққа қалай қарайсыз?» сұрағы бойынша 33% студенттер «шыдамдық танытамын», өйткені көптеген мәселені осылай шешуге болады десе, бағдарламадан кейін 12%. Көріп отырғанымыздай әлі де болса кейбір респонденттер зерттеу мәселесі бойынша өздерінің көз қарасын өзгертпегенін байқатады. Олардың ойынша «дәрігердің анықтамасын алуға», «жақсы жалақы төлейтін жұмыс көзін табуға», «ұзақ жүріп шешілетін мәселені қысқа уақытта шешу» т.б. сыбайлас жемқорлықсыз шешу мүмкін емес. «Сыбайлас жемқорлықты жеңуге болады, егер»: егер барлық адамдар, соның ішінде жоғарғы басшылықта отырған адамдар әділдік принципін ұстаса – 54% (76%), сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңды күшейтсе – 34% (38%) деген жауап алынды. Алғашында көптеген студенттер мәселені шешу үшін сыбайлас жемқорлық жолы туралы ойланса, екінші жауаптың көрсеткіштері болашақта әр мәселені өз күштерімен «табандылық», «әділдік», «батылдық» сияқты қасиеттерді бойында дамыту арқылы шешуге болатынын түсінді. «Сыбайлас жемқорлықтың адамға зияны» сұрағы бойынша «ұсталып қалса жауапқа тартылады», «ұят» деген жауаптар болса, бағдарламадан кейін «өзінің, туған-туыстарының, балаларының болашағына балта шабу», «адал еңбекпен табылған қаражаттан да айырылу», «бүкіл отбасын, ата-анасын қайғыға душар ету», «жақсы қызметтерге болашақта жол жабылу» сияқты жауаптар алынды.

Бұдан жүргізілген бағдарлама және заң қызметкерлерімен кездесу өз нәтижесін бергенін көріп отырмыз. Сонымен қорыта айтқанда сауалнама студент жастардың құқықтық білімдері мен сыбайлас жемқорлық туралы түсініктерінің төмендігін алғашқы диагностика көрсеткіштері байқатса, бағдарламадан кейінгі көрсеткіштер олардың осы мәселеге байланысты көзқарастарының өзгергенін анықтады. Әрине, бұл 18-19 жастағы жастар, көбі әлі болса, құқық қорғау орындарымен, сыбайлас жемқорлық мәселесімен өмірде кеспеген, олар тек бұқаралық ақпарат құралдары арқылы және колледжде жүргізілетін оқу-тәрбие жұмыстары бойынша естіп білген. Дегенмен, колледж бітіруші түлектермен жүргізілген сыбайлас жемқорлық мәселесі бойынша тәрбие жұмыстары болашақта олардың дұрыс шешім қабылдауына ықпал етеді деп ойлаймыз.

Екінші жүргізілген Мотков О.И. «Психологиялық мәдениет» әдістемесі өзін-өзі тануға, үйлесімді қарым-қатынас құруға, өзін-өзі үйлесімді дамытуға, шығармашылыққа, өз әрекетін конструктивті құруға, өз көңіл күйін реттей білуге деген қажеттіліктердің ішкі күшін А шкаласы, ал осы қажеттіліктердің сыртқы ортада жүзеге асуын Б шкаласы анықтайды. Зерттеу нәтижесінде алынған деректер студенттер үшін бұл психологиялық қажеттіліктер бағдарламаға дейін де, одан кейін де маңыздылығын анықталып, әлеуметтік-психологиялық бағдарламадан кейін динамикалы өзгерістердің болғанын анықтады. Оны төмендегі суреттен көруге болады:

Сурет 1 – О.И. Мотковтың «Тұлғаның психологиялық мәдениеті» әдістемесінің А шкаласы бойынша нәтижелері

Сурет 2 – О.И. Мотковтың «Тұлғаның психологиялық мәдениеті» әдістемесінің Б шкаласы бойынша нәтижелері

Келесі қолданылған әдістеме Р.Р. Муслумовтің «Тұлғаның құқықтық бағыты және құқықтық қатынасын» анықтау. Әдістеме 35 сұрақтан тұрады, оның 15 сұрағы тұлғаның құқыққа қатынасын, ал қалған 20 сұрағы құқықтық бағытты анықтауға мүмкіндік береді. Әрбір шкала бойынша жеке-жеке талдаулар жасалынды. Тұлғаның құқыққа қатынасы оның құқықтық білімдері мен құқықтық мәдениеті туралы ақпарат береді. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері екі шкала бойынша бағдарламадан кейін студенттердің құқықтық бағыты мен құқықтық нормаларға деген қатынастарының тиімді өзгергенін анықтады.

5 Қорытынды

Жүргізілген теориялық және эмпирикалық зерттеу жұмыстарын қорытындылай келе, әлеуметтік-психологиялық бағдарлама зерттеу тобына енген жастардың құқықтық сауаттылығын көтеріп, жемқорлыққа қарсы мәдениетін нығайтуға мүмкіндік береді. Әрине, бұдан жастардың құқықтық мәдениеті толық қалыптасты деп айта алмаймыз. Сондықтанда осы бағытта жұмысты әлі де болса әрі қарай жалғастыруды қажет етеді.

Сыбайлас жемқорлықпен күресудің ең басты жолы – өскелең ұрпақтың құқықтық санасын қалыптастыру арқылы, олардың құқық бұзушылық мінез-құлқының алдын алу. Құқықтық сана – отбасынан бастау алып, әр түрлі әлеуметтік институттарда нығайып, құқықтық мәдениетке айналады. Бұл ұзақ уақытты талап ететін, бірте-бірте дамып қалыптасатын үрдіс.

Құқықтық тәрбие ҚР Конституциясына, мемлекеттік рәміздерге, салт-дәстүрлерге, діни сенімдерге, қоғамдағы барлық азаматтардың құқықтары мен бостандығын сыйлаудан, құрметтеуден және құқық бұзушылыққа қарсы күрес жүргізумен байқалады.

Құқықтық мәдениет дегеніміз барлық заңдар мен қылмыстық кодекстерді білу емес, жеке адамдардың тең құқықтары мен бостандықтарын білу, өзінің мақсаттары мен армандарын еркін жүзеге асыруда қоғамдық ортадағы құқықтық нормалар мен ережелерді сақтауға деген ұмтылыс. Өзі тұрып жатқан елдің ата заңы туралы таным-түсінігі болуы және өзінің мінез-құлқын реттеуде оны басшылыққа алу қажет.

Құқықтық мәдениет – адамгершілік, еңбек, мәдени-этикалық, рухани-имандылық тәрбие мақсаттарымен өзара тығыз байланыста. Тәрбиенің қай саласы болмасын жан-жақты үйлесімді, мәдениетті, бақытты тұлға дамыту.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру // Молодой ученый. – 2018. – №14. – С. 6-7.
- 2 Большая юридическая энциклопедия // Составители: В.В. Авасян, С.В. Андреева, Е.В. Белякова. – М.: Изд. Эксмо, 2005. – 455 с.

- 3 Сапарғалиев Ғ. Заң терминдеріне түсіндірме сөздігі. – Алматы: Жеті Жарғы, 2005. – 195 б.
- 4 Солварь юридических терминов // Под ред. В.Н. Додонова, М.Н. Крылова – М.: КонсультантПлюс, 2009. – 242 с.
- 5 Ағыбаев А.Н. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Раритет, 2013. – 286 б.
- 6 Есім Ғ. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы: Раритет, 2014. – 318 б.
- 7 Амиров К.Ф., Амирова Д.К. Антикоруptionное и правовое воспитание: Учебное пособие для учащихся 10-11 кл. общеобразовательных учреждений, студентов колледжей и вузов. – Казань, 2010. – 118 с.
- 8 Сафронова И.В., Фокеева И.М. Формирование антикоррупционной нравственно-правовой культуры: методическое пособие / науч. рук. В.И. Пискарев. – Казань, 2014. – 215 с.
- 9 Назмутдинов Р.А., Каирова Б.К. Студент жастардың коррупцияға қарсы позициясын қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық аспектісі. – Костанай: КГПИ, 2016. – 132 б.

Материал редакцияға түсті: 25.02.2020

КАИРОВА, Б.К., ШАНКИЛОВА, С.Е.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

В статье рассмотрен вопрос формирования антикоррупционной и правовой культуры студентов, обучающихся в современном вузе. Проблемы противодействия коррупции и правовой культуры личности, опираясь на труды отечественных и зарубежных ученых, были проанализированы теоретически и разработаны специально разработанные социально-психологические программы по повышению общей правовой культуры студентов, проведена психологическая диагностика. В результате выявлено повышение уровня правовой и антикоррупционной культуры студентов, вошедших в исследовательскую группу.

Ключевые слова: личность, коррупция, антикоррупция, культура, правовое сознание, правовая культура, взятка, ответственность перед законом, совесть.

KAIROVA, B.K., SHANKILOVA, S.E.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF ANTI-CORRUPTION CULTURE OF STUDENTS

The article deals with the formation of anti-corruption and legal culture of students studying at the University. Issues of anti-corruption and legal culture of the individual are analyzed theoretically and a socio-psychological program is developed to improve the General legal culture of students, before and after the program, psychological diagnostics is carried out. As a result, an increase in the level of legal and anti-corruption culture of students who entered the research group was revealed.

Key words: personality, corruption, anti-corruption, culture, legal culture, legal consciousness, bribe, legal responsibility, conscience.

УДК 582

Пережогин, Ю.В.

*кандидат биологических наук, доцент,
профессор кафедры естественных наук,
КГПУ имени У. Султангазина,
Костанай, Казахстан*

ФЛОРИСТИЧЕСКИЕ НАХОДКИ НА ТЕРРИТОРИИ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В процессе изучения материалов Гербариев Института экологии растений и животных (SVER) и Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова (МГУ) нами были выявлены 18 видов, относящихся

ся к 18 родам из 14 семейств, новых как для флоры Наурзумского государственного природного заповедника, так и Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом. Полученный в результате исследований конспект расширит список дикорастущих растений для нового издания «Флоры Казахстана».

Ключевые слова: флора Казахстана, дикорастущие виды растений, сведения о местонахождении.

1 Введение

За последние годы наблюдается значительное повышение уровня антропогенного воздействия на растительный покров Северного Казахстана. В связи с этим большое значение приобретает изучение флоры данной территории. Детальное изучение флоры позволит выявить особенности и тенденции изменения ее состава и структуры в будущем. Полученный в результате исследований конспект расширит список дикорастущих растений для нового издания «Флоры Казахстана».

2 Материалы и методы

Данная статья продолжает ревизию флоры Костанайской области [1-4].

Материал получен в процессе изучения Гербариев Института экологии растений и животных (SVER) и Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова (MW).

Конспект видов расположен в алфавитном порядке, как по семействам, так и по родам. Для каждого вида приведены: латинское название (International Plant Names Index (IPNI) [5], русское название [6], данные этикетки гербарного экземпляра и акроним гербария [7]. Для каждого вида Гербария МГУ приведены штрих-коды с сайта «Депозитарий живых систем «Ноев ковчег» [8].

Выявление новых видов осуществлялась по литературным данным [9-11].

3 Результаты

В результате исследований нами были выявлены виды, новые как для флоры Наурзумского государственного природного заповедника, так и для флоры Тобол-Ишимского флористического района, Тургайского флористического района и Казахстана в целом.

Список видов выглядит следующим образом:

Familia Alliaceae J. Agardh. – Семейство Луковые

1. *Allium cretaceum* N. Friesen et Seregin – Лук меловой.

Тургайская область и уезд, Вторая Наурзумская волость (совр. Костанайская область, Наурзумский район, Наурзумский государственный заповедник), в степи между лесом Сыпсын и лесом Терсек, ковыльная степь, 10.07.1911, Бородин В. (MW0814127).

Новый вид для флоры Наурзумского государственного природного заповедника, Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Familia Asclepiadaceae R. Br. – Семейство Ластовниковые

2. *Vincetoxicum albowianum* (Kusn.) Pobed. – Ластовень Альбова.

Костанайская область, Боровской (совр. Мендыкаринский) район, правый берег реки Тобол ниже поселка Лютинка, 5.08.1993, Пименов М.Г., Васильева М.Г. (MW0867954).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Familia Asteraceae Dumort. (= Compositae Giseke.) – Семейство Сложноцветные

3. *Artemisia umbrosa* (Besser) Pamp. – Полынь теневая.

Г. Кустанай, на пустырях в черте города, 06.1996, Пережогин Ю.В. (SVER).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Familia Betulaceae S.F. Gray – Семейство Березовые

4. *Betula microphylla* Bunge – Берёза мелколистная.

Кустанайская область, Наурзумский государственный заповедник, березняк в районе озера Кутан-Тал, 19.07.1938, фамилия коллектора неразборчива (MW0896193).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района.

Familia Boraginaceae Juss. – Семейство Бурачниковые

5. *Lappula fruticulosa* Ovczinnikova – Липучка кустарничковая.

Тургайская губерния, Кустанайский уезд (совр. Костанайская область, Костанайский район), правый берег Тобола на песках у деревни Затобольской, 11.06.1902, фамилия коллектора неразборчива (MW0869953).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Familia Brassicaceae Burnett. – Семейство Крестоцветные

6. *Hymenolobus procumbens* (L.) Fouq. – Многосемянник лежачий.

Казакская АССР, Актюбинская область, (совр. Костанайская область, Наурзумский государственный заповедник), к северу от пос. Аксуат км в 3-х, злаково-разнотравные группировки вдоль берега сора, 8.06.1936, Воронов А.Г. (MW0834854).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района.

7. *Thellungiella botschantzevii* D.German – Теллунгиелла Бочанцевой.

Казакская АССР, Актюбинская область, (совр. Костанайская область, Наурзумский государственный заповедник), к северу (км в 3-х) от пос. Аксуат, злаково-разнотравные группировки вдоль берега сора, 8.06.1936, Воронов А.Г. (MW0835481).

Новый вид для флоры Наурзумского государственного природного заповедника, Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Familia Caryophyllaceae Juss. – Семейство Гвоздичные

8. *Silene cyri* Schischk. – Смолёвка куринская.

Костанайская область, Наурзумский государственный заповедник, км в 20 к востоку от поселка Аксуат, степь на плато в верховьях ручья Аяк-Блак, 12.06.1936, Воронов А.Г. (MW0826872).

Новый вид для флоры Наурзумского государственного природного заповедника и Тобол-Ишимского флористического района.

9. *Spergularia segetalis* (L.) G. Don fil. (= *Alsine segetalis* L.) – Торичник посевной.

Костанайская область, Семиозерный район (совр. Наурзумский район), в 20 км к западу от поселка Аксуат, солонцы с типчаково-полынной ассоциацией, 18.05.1945, Воронов А.Г. (MW).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района.

Familia Chenopodiaceae Vent. – Семейство Маревые

10. *Climacoptera turgaica* (Pjin) Botsch. – Климакоптера тургайская.

Костанайская область, Наурзумский государственный заповедник, озеро Кушкалы, солончаковая степь, 2.08.1935, Демидова А.И. (MW0823767).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района.

Familia Cyperaceae Juss. – Семейство Осоковые

11. *Bolboschoenus glaucus* (Lam.) S.G. Sm. – Клубнекаммыш сизый.

Тургайская область, Тургайский район, (совр. Костанайская область, Жангельдинский район), по сухому руслу реки Кабырги, 23.07.1929, Кутьева В. (MW0810346).

Новый вид для флоры Тургайского флористического района и флоры Казахстана в целом.

12. *Carex otrubae* Podp. – Осока Отрубы.

Наурзумский государственный заповедник, км в 20 к востоку от поселка Аксуат, у реки Талды-Муин-Сай, обсохший бочажок, 14.06.1936, Воронов А.Г. (MW081515).

Новый вид для флоры Наурзумского государственного природного заповедника, Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Familia Gentianaceae Juss. – Семейство Горечавковые

13. *Gentianopsis ciliata* (L.) Ma – Горечавочник реснитчатый.

Тургайская губерния, Кустанайский уезд (совр. Костанайская область, Аулиекольский район), луговая западина у вост. опушки леса Аманкарагая, 6.09.1921, Павлов Н.В. (MW0867008).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Familia Juncaceae Juss. – Семейство Ситниковые

14. *Luzula multiflora* (Ehrh.) Lej. – Ожика многоцветковая.

Костанайская область, Введенский район (совр. Мендыкаринский), пос. Белояровка, река Уй, 14.06.1957, Курепин Ю.В. (SVER).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района.

Familia Poaceae Barnhart. (= Graminea Juss.) – Семейство Злаки

15. *Agrostis vinealis* Schreb. (= *Agrostis syreistschikowii* Smirn.) – Полевица виноградниковая

Тургайская губерния, Кустанайский уезд (совр. Костанайская область), луга в долине реки Тобола близ г. Кустаная, напротив конезавода, 5.06.1921, Павлов Н.В. (MW0804466).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

16. *Alopecurus geniculatus* L. – Лисохвост коленчатый.

Кустанайский округ (совр. Костанайская область), Наурзумский район, у выхода ключей по западному склону к Сары-Муинской низменности, 1.08.1929, Вернандер Т.Б. (MW0804126).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Familia Rubiaceae Juss. – Семейство Мареновые

17. *Galium* × *pseudorubioides* Klokov – Подмаренник ложномареновидный.

Костанайская область, Введенский район (совр. Мендыкаринский), пос. Белояровка, река Уй, 14.06.1957, Курепин Ю.В. (SVER).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Familia Polygalaceae R. Br. – Семейство Истодовые

18. *Polygala wolfgangiana* Bess. ex Ledeb. – Истод Вольфганга

Костанайская область, окр. г. Кустанай, 01.06.1984, Пережогин Ю.В. (SVER).

Новый вид для флоры Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

4 Выводы

Опубликованный список представлен 18 видами из 18 родов и 14 семейств.

Перечисленные виды можно разделить на следующие группы:

1. Новые виды для флоры Наурзумского государственного природного заповедника, Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

В эту группу входят 3 вида: *Allium cretaceum* N. Friesen et Seregin, *Thellungiella botschantzevii* D.German и *Carex otrubae* Podp.

2. Новые виды для флоры Тобол-Ишимского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Самая многочисленная группа, в нее входят 7 видов: *Vincetoxicum albowianum* (Kusn.) Pobed., *Artemisia umbrosa* (Besser) Pamp., *Lappula fruticulosa* Ovczinnikova, *Gentianopsis ciliata* (L.) Ma, *Agrostis vinealis* Schreb., *Alopecurus geniculatus* L. и *Galium* × *pseudorubioides* Klokov.

3. Новые виды для флоры Тобол-Ишимского флористического района.

В ее составе находятся 5 видов: *Betula microphylla* Bunge, *Hymenolobus procumbens* (L.) Fourr., *Spergularia segetalis* (L.) G. Don fil., *Climacoptera turgaica* (Iljin) Botsch. и *Luzula multiflora* (Ehrh.) Lej.

4. Новые виды для флоры Наурзумского государственного природного заповедника и Тобол-Ишимского флористического района

Группа представлена 1 видом – *Silene cyri* Schischk.

5. Новые виды для флоры Тургайского флористического района и флоры Казахстана в целом.

Она также представлена 1 видом – *Bolboschoenus glaucus* (Lam.) S.G. Sm.

В итоге можно констатировать, что в предложенном списке 11 видов новых видов для флоры Казахстана, 15 видов для флоры Тобол-Ишимского флористического района, 1 вид для флоры Тургайского флористического района и 4 вида для флоры Наурзумского государственного природного заповедника.

Список литературы

1 Пережогин Ю.В. Новые виды флоры Казахстана // Биологическое разнообразие растительного мира Урала и сопредельных территорий: материалы Всероссийской конференции с международным участием. – Екатеринбург: Гощицкий, 2012. – С. 83-84.

2 Пережогин Ю.В. Новые виды тюльпанов из Северного Казахстана. – СПб.: Ботанический журнал, 2013. – №12. – Т. 98. – С. 1558-1563.

3 Пережогин Ю.В., Куликов П.В., Курлов С.И. Дополнение к флоре Казахстана. – СПб.: Ботанический журнал, 2015. – №5. – Т. 100. – С. 501-503.

4 Пережогин Ю.В., Куликов П.В. Новые виды флоры Казахстана // Вестник Оренбургского государственного университета, №3 (203). – 2017. – С. 78-80.

5 International Plant Names Index (IPNI) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ipni.org/ipni/plantnamesearchpage.do>.

6 Плантариум, определитель растений онлайн [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.plantarium.ru>.

7 Index herbariorum [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.nybg.org>.

8 Серегин А.П. (ред.) Коллекция «Гербарий МГУ» // Депозитарий живых систем «Ноев Ковчег» (направление «Растения»). – М.: МГУ, 2020. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://plant.depo.msu.ru/module/collectionpublic?d=P&openparams=%5Bopen-id%3D1524305%5D>.

9 Флора Казахстана. – Алма-Ата, Изд. АН КазССР, 1956-1966. – Т. 1-9.

10 Абдулина С.А. Список сосудистых растений Казахстана / под редакцией Р.В. Камелина. – Алматы, 1998. – 187 с.

11 Заугольнова Л.Б., Воронцова Л.И., Пугачев П.Г. Список видов Наурзумского заповедника // Флора и растительность Наурзумского государственного заповедника. – М.: Минпрос. РСФСР, 1975. – С. 76–141.

Материал поступил в редакцию: 05.02.2020

ПЕРЕЖОГИН, Ю.В.**ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ АУМАҒЫНДАҒЫ ФЛОРИСТИКАЛЫҚ ЖАНАЛЫҚТАР**

Өсімдіктер мен жануарлар экологиясы институты (SVER) және М. В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің (МВ) кеппе шөп мәліметтерін зерттеу барысында, біз Наурызым мемлекеттік табиғи қорығының флорасы үшін, сондай-ақ Тобыл-Есіл флористикалық ауданының флорасы мен жалпы Қазақстанның флорасы үшін жаңа 14 тұқымдасқа жататын 18

түр мен 18 туысты анықтадық. Зерттеу нәтижесінде жазылған конспект «Қазақстан флорасы» жаңа басылымы үшін жабайы өсетін өсімдіктердің тізімін толықтырады.

Кілт сөздер: Қазақстан флорасы, өсімдіктердің жабайы түрлері, орналасқан жері туралы мәліметтер.

PEREZHOGIN, YU.V.

FLORISTIC FINDINGS ON TERRITORIES OF KOSTANAY REGION

In the process of studying materials from the Herbariums of the Institute for Plant and Animal Ecology (SVER) and Moscow State University (MW), we identified 18 species belonging to 18 genera from 14 families, new for the flora of Naurzum state nature reserve, Tobol-Ishim floristic region and flora of Kazakhstan as a whole.

The resulting research abstract expand the list of wild plants for the new edition of «Flora of Kazakhstan».

Key words: Kazakhstan's flora, wild species of plants, the location.

УДК 549.08:539.26

Петраков, Д.С.

*магистр технических наук, инженер лаборатории
«Радиационных методов технологий и анализа»*

Герасименко, Н.Н.

*доктор физико-математических наук,
профессор, начальник лаборатории
«Радиационных методов технологий и анализа»,
НИУ «МИЭТ», Москва, Россия*

Медетов, Н.А.

*доктор физико-математических наук,
проректор по НР и СР,
КГПУ им. У. Султангазина*

Суюндуков, Р.А.

*магистр технических наук, преподаватель
кафедры программного обеспечения,
КГУ им. А. Байтурсынова*

Жиенбаева, А.А.

*магистр техники и технологий, преподаватель
кафедры ИР и КТ, КГПУ им. У. Султангазина
Костанай, Казахстан*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАБОТКИ РЕЗУЛЬТАТОВ РЕНТГЕНОВСКИХ ИЗМЕРЕНИЙ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СТРУКТУРНЫХ СВОЙСТВ И ПАРАМЕТРОВ ОБЪЕКТОВ

Аннотация

В статье при помощи авторского программного комплекса проводилось исследование диффузионно-барьерных слоев TiN на кремниевой подложке. В данной работе предложено использовать несколько методов исследования структур и объединить их в виде комплексного подхода, позволяющего не только повысить точность вычислений, но и разрешить большинство возникающих проблем при этом. На основе этого подхода был разработан автоматизированный программный комплекс рентгеноспектрального и рентгеноструктурного анализа для исследования элементного и фазового состава объектов, в том числе и для анализа рудных полезных

ископаемых, который позволяет не только получать более полную и детальную картину об исследуемых объектах, но и увеличить порог чувствительности обнаружения отдельных элементов, не выявляемых отдельными методами анализа.

Ключевые слова: автоматизированная система, рентгеновские методы исследований, наноэлектроника.

1 Введение

В последнее время исследование структурных свойств различных объектов (например, сверхтонких слоев материалов наноэлектроники с неизвестным распределением плотности в слое или рудных полезных ископаемых) представляет сложную задачу для традиционно используемых оптических и фотоакустических методов исследования. В дополнение, независимое определение толщин и плотностей тонких слоев требуется для отработки технологических процессов.

2 Материалы и методы

Рентгеновская рефлектометрия в настоящее время считается стандартным и прецизионным методом исследования тонкопленочных структур применительно к анализу размерных параметров, шероховатостей и неоднородностей границ раздела, плотности отдельных слоев с точностью до 1 %. Данная точность достигается за счет того, что углы отражения рентгеновского излучения фиксируются с точностью $0,001^\circ$ и менее. Период осцилляций на рефлектограмме позволяет рассчитать толщины отдельных слоев со средней абсолютной погрешностью 0,1 нм. Ввиду того, что коэффициент преломления для жесткого рентгеновского излучения очень близок к единице, то определение толщины и плотности по данным рефлектометрии не зависит друг от друга, в отличие, например, от эллипсометрии, использующей видимый диапазон излучения. Другим важным измерительным преимуществом рентгеновской рефлектометрии является возможность разделить вклад в рефлектограмму от рассеяния на шероховатых границах внешнего и внутренних интерфейсов.

Кроме того, рентгеновская рефлектометрия является базовым методом независимого исследования толщин, плотностей слоев в тонкопленочных структурах и шероховатостей межслойных границ раздела без привлечения эталонов сравнения. Он исследует коэффициент зеркального отражения от многослойных тонкопленочных структур рентгеновского излучения при падении под скользящими углами. Таким образом, регистрируется угловая зависимость коэффициента отражения от угла падения.

Однако на практике проведение полного технологического цикла изготовления наноэлектронных приборов, в особенности при переходе к проектным нормам порядка или менее 90 нм, связано с трудностями измерения параметров изготавливаемых структур, определяемых как недостаточной информативностью отдельных стандартных методик и неоднозначностью используемых моделей, так и использованием неверных предположений о структуре и составе создаваемых объектов.

Как показано в работах [1-2], при исследовании тонкопленочных образцов часто возникают проблемы, связанные с нарушениями рельефа и состава слоев структуры, из-за которых метод рентгеновской рефлектометрии не способен с высокой точностью определить значения параметров этой структуры. К таким проблемам относятся, к примеру, некорректность определения оптических плотностей слоев или неоднозначность «плотность-шероховатость», где для однозначной рефлектометрической зависимости может соответствовать несколько вариантов профилей электронной плотности структуры тонкой пленки. Для разрешения этой неоднозначности стоит привлечь дополнительные методы, например, провести исследование диффузного рассеяния рентгеновского излучения, которое позволит выявить наиболее подходящий профиль и скорректировать итоговые параметры образца [3]. Также можно воспользоваться методом рентгеновской рефрактометрии, которая позволяет сразу вычислить и скорректировать плотность каждого слоя, но при работе с рентгеновским

источником, имеющем размер фокуса 20 мкм, возможно только измерение рефракции в тонких слоях, имеющих минимально возможную толщину 50-100 нм. Для случая исследования диффузионно-барьерных структур с толщинами слоев в них 5-10 нм прямое наблюдение рефракции оказалось практически невозможным ввиду слабого рефракционного сигнала, не различимого на фоне рассеянного излучения, поэтому для дополнительного их исследования больше подходит метод диффузного рассеяния.

Выбор и разработка системы комплексного подхода с организацией контрольных измерений связана с тем, что реальная технология нанoeлектроники сталкивается со многими трудностями на стадии освоения новых технологических процессов: формируются неучтенные дополнительные подслои в изготавливаемых структурах, изменяются параметры нижележащих функциональных слоев в ходе многостадийного технологического процесса [4].

Таким образом, разработанный комплексный подход к организации измерений многослойных тонкопленочных наноструктур (и реализованный в виде программного обеспечения) прежде всего заключается в том, чтобы обеспечить получение однозначных и достоверных результатов исследования за счет использования в едином цикле взаимодополняющих методов исследования, базирующихся на различных физических принципах и позволяющих разрешить возникающие неоднозначности при решении обратных задач применяемых методов. Используемый в измерительной системе метод рентгеновской рефлектометрии считается стандартным для исследования многослойных тонкопленочных структур, однако исследование только зеркальной составляющей рентгеновского отражения не позволяет разделить вклад в рефлектограмме от градиента плотности материала слоев и от шероховатостей и неоднородностей границ раздела. В связи с этим наряду с методом относительной рефлектометрии в комплекс методов были включены рентгеновская рефрактометрия и диффузное рассеяние рентгеновского излучения (Рисунок 1).

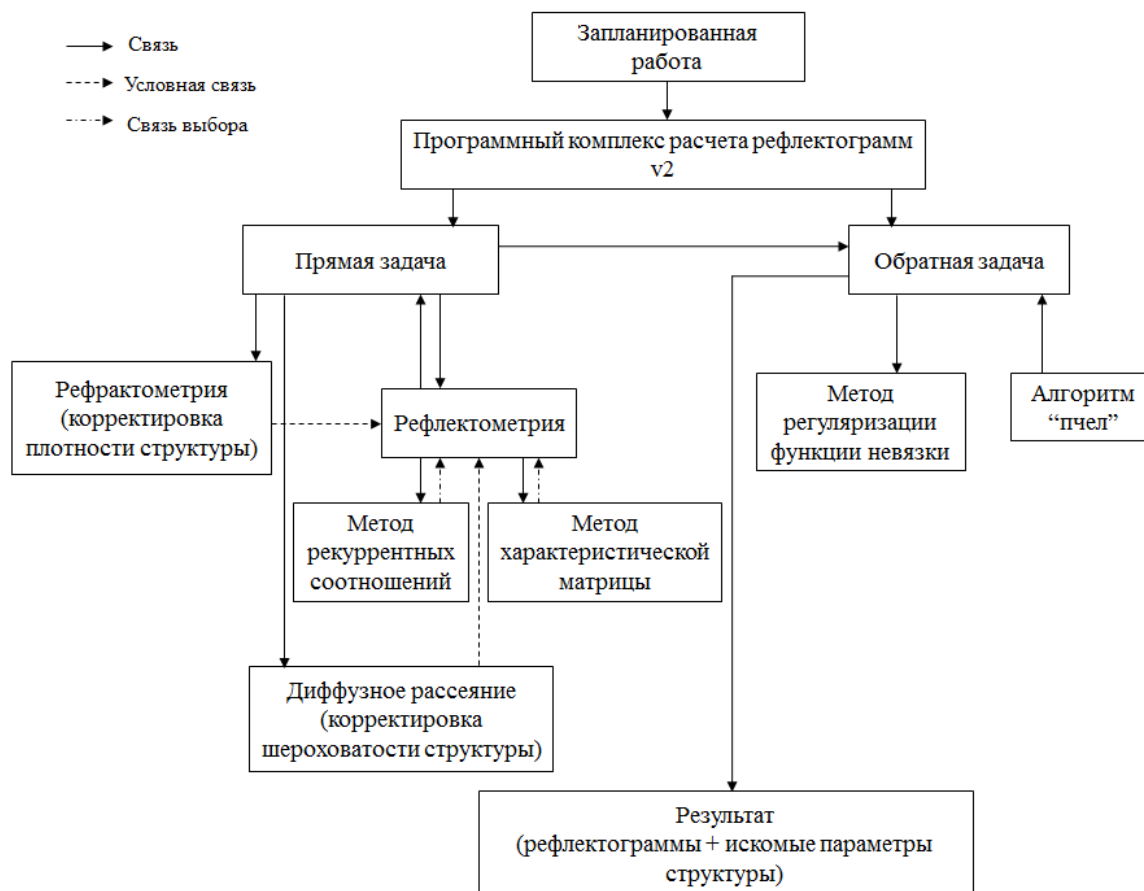

Рисунок 1 – Блок-схема программного комплекса для моделирования методов рефлектометрии и рефрактометрии

3, 4 Результаты и обсуждение

Суть исследования экспериментальных кривых рефлектограммы и восстановления реальной структуры образца с помощью вышеописанного комплексного подхода, таким образом, сводится к следующему: входные данные вначале обрабатываются в блоках рефрактометрии и диффузного рассеяния для дальнейшей корректировки плотностей и шероховатостей слоев структуры и затем поступают в блок рефлектометрии для дальнейшего построения теоретической рефлектограммы и определения параметров слоев одним из двух методов (рекуррентных соотношений или характеристической матрицы). Далее рефлектограмма обрабатывается алгоритмом пчел, который путем сравнения теоретической и экспериментальной кривой вычисляет минимум функции невязки и снижает его до минимально возможного значения за счет корректировки параметров слоев и подгонки теоретической кривой под экспериментальную. Для более корректного вычисления минимума функции невязки можно дополнительно использовать блок регуляризации этой функции.

Также на основе вышеописанного подхода был разработан автоматизированный комплекс обработки результатов рентгеновских измерений, который в итоге позволяет проводить анализ обширного круга объектов из различных областей техники и технологии, в том числе для исследования образцов руд и полезных ископаемых, с помощью взаимодополняющих методов рентгеноструктурного анализа и спектроскопии поглощения рентгеновского излучения в рамках одной измерительной платформы без привлечения широкого перечня измерительного оборудования. Такая система позволит не только получить более детальное представление о качественном и количественном элементном составе, фазе исследуемых объектов, но и существенно повысить точность производимого анализа и скорость обработки получаемых результатов, что снизит себестоимость проводимых исследований.

В данной работе при помощи данного программного комплекса проводилось исследование диффузионно-барьерных слоев TiN на кремниевой подложке. Процесс формирования этой структуры заключается в химическом осаждении слоя TiN из газовой фазы (CVD). Для TiN не существует единого метода осаждения CVD, однако наиболее подходит способ обработки плазмой N₂/H₂ при термическом разложении TDMAT и TDEAT. Подробнее об этом описано в работе [5].

Однако при формировании структур TiN часто возникает проблема, связанная с образованием нескольких слоев с одинаковым химическим соединением, но разными плотностями, отличающихся от стандартного значения. Метод рентгеновской рефлектометрии способен рассчитать плотности этих слоев, однако из-за возникающей неоднозначности «плотность-шероховатость» анализ структуры этим методом может оказаться затруднительным. Для разрешения этой неоднозначности вместо метода рефрактометрии применяется метод диффузного рассеяния рентгеновского излучения, так как из-за малой толщины пленки рефрактометрия в данном случае не позволяет получить различимых пиков рефракции. Таким образом, в работе после исследования пленки с помощью установки CompleXRay проводилась одновременная обработка полученных данных при помощи разработанного программного комплекса.

На рисунке 2 представлена измеренная и рассчитанная в программном комплексе (а) рефлектометрическая зависимость для диффузионно-барьерных структур TiN, а также показана зависимость (б) отношения коэффициентов отражения двух длин волн (CuK_{β}/CuK_{α}) от угла падения луча. При малых углах скольжения наблюдается сложная структура интерференционных максимумов: в области критического угла присутствуют два близких максимума, а третий – деформировался, что свидетельствовало о наличии, как минимум, одного дополнительно сформированного слоя в исследуемой структуре и/или существовании неоднородного распределения по оптической плотности вглубь образца. При этом по графикам видно, что шероховатость слоя не очень высокая, однако из-за неоднозначности «плотность-шероховатость» невозможно точным образом это определить.

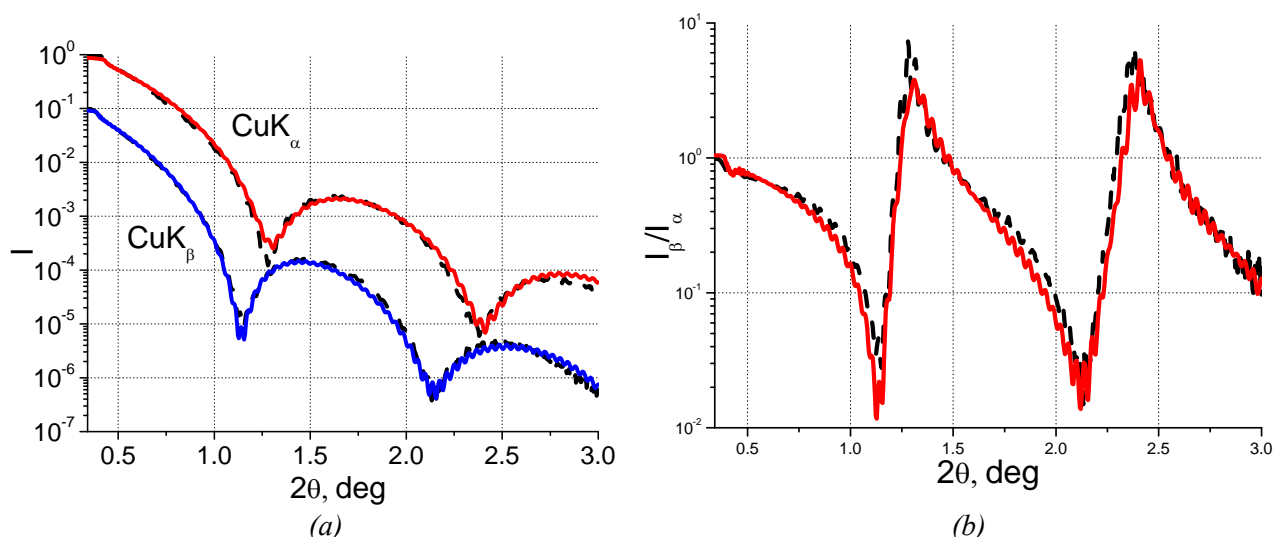

Рисунок 2 – Рентгеновская рефлектограмма на двух длинах волн CuK_α и CuK_β , построенная с помощью программного комплекса (а), и рефлектограмма отношения интенсивностей длин волн $\text{CuK}_\beta/\text{CuK}_\alpha$ (b) для диффузионно-барьерной структуры TiN (5 нм) на кремнии. Экспериментальные кривые показаны пунктиром

Для разрешения данной неоднозначности исследовалось диффузное рассеяние рентгеновского излучения. Использовать рентгеновскую рефрактометрию здесь не имеет смысла, так как толщина пленки в образце не более 10 нм, и в итоге рефракционные пики не будут обнаружены. На рисунке 3 представлена диаграмма рассеяния этих структур, построенная с использованием программного комплекса, результаты которой показали минимальность влияния шероховатостей слоев, что свидетельствует о наличии нескольких подслоев различной плотности. Построение диаграммы с помощью комплексного подхода проводилось при одновременной обработке данных методов рентгеновской рефрактометрии и диффузного рассеяния рентгеновского излучения.

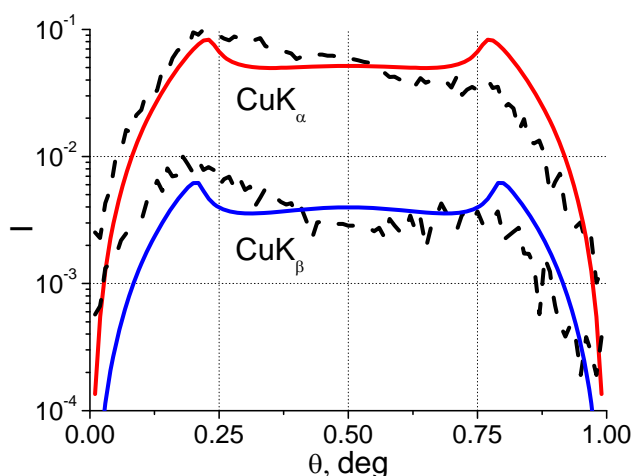

Рисунок 3 – Диаграмма рассеяния рентгеновского излучения на двух длинах волн CuK_α и CuK_β , построенная с помощью программного комплекса, для диффузионно-барьерной структуры TiN (5 нм) на кремнии. Экспериментальные кривые показаны пунктиром

Результаты обработки данных программного комплекса сведены в таблицы 1-2:

Таблица 1 – Результаты рефлектометрии для TiN (5 нм)

Параметры	z, нм	ρ , г/см ³	σ , нм
TiNO _x	4,4	3,48	1,6
TiN (крист.)	3,1	4,8	0,9
TiN (аморф.)	2,1	1,67	0,4
SiO ₂	191,5	2,2	0,3
Si (подложка)	∞	2,33	0,6

Таблица 2 – Результаты диффузного рассеяния для TiN (5 нм)

Параметры	ρ , г/см ³	σ , нм	ξ , нм	H
TiNO _x	3,45	0,6	167	0,5
TiN (крист.)	4,8	0,9	-	-
TiN (аморф.)	1,67	0,4	-	-
SiO ₂	2,2	0,3	-	-
Si (подложка)	2,33	0,6	-	-

При обобщении данных о фазовом составе, плотности, шероховатости, особенностях процессов нанесения пленок в исследованной структуре были идентифицированы подслои в пленке TiN. Как показано в табл. 1 и 2 (TiN толщиной 5 нм), тонкий аморфный слой между TiN и SiO₂ с плотностью $\approx 1,67$ г/см³ и толщиной $\approx 2,2$ нм представляет собой рыхлую пленку TDMAT, полностью не уплотненную и не кристаллизованную обработкой в плотной плазменной среде. Тонкий аморфный слой с плотностью $\approx 3,45$ г/см³ на поверхности ДБС являлся нитридом титана, окисленным в атмосфере воздуха вследствие отсутствия верхнего защитного слоя и наличия остаточного заряда в приповерхностной области после обработки в плазме. Большая толщина этого слоя (более 4 нм) связана с его длительным окислением.

5 Выводы

Как показали результаты исследования, для анализа базовых параметров тонких пленок единственного метода бывает недостаточно для получения достоверной информации о структуре объекта и последующей корректировки этих параметров в соответствии с предъявляемыми требованиями технологического процесса. Это связано со следующим: во-первых, точность методики и возникшие физические ограничения при исследовании объекта не во всех случаях позволяют применять тот или иной метод; во-вторых, при использовании конкретного метода могут возникать различные проблемы, связанные с особенностями применения той или иной методики, к примеру, для рентгеновской рефлектометрии это наличие неоднозначностей «плотность-шероховатость», для рефрактометрии – проблема обнаружения наноразмерных объектов на структуре или дефектов. Особенно часто вышеописанные проблемы возникают при исследовании структур наноразмерных масштабов или наличии таких объектов на тонкопленочных образцах. Поэтому в рамках данной работы было предложено использовать несколько методов исследования структур и объединить их в виде комплексного подхода, позволяющий не только повысить точность вычислений, но и разрешить большинство возникающих проблем при этом.

Также данный подход был реализован в виде программного комплекса, который был успешно протестирован и апробирован в рамках данной работы при обработке результатов исследования диффузионно-барьерного слоя TiN. Кроме этого, на основе этого подхода был разработан автоматизированный комплекс рентгеноспектрального и рентгеноструктурного анализа для исследования элементного и фазового состава объектов, в том числе и для анализа рудных полезных ископаемых, который позволяет не только получать более полную и

детальную картину об исследуемых объектах, но и увеличить порог чувствительности обнаружение отдельных элементов, не выявляемых отдельными методами анализа.

Исследование выполнено при грантовом финансировании по научным и (или) научно-техническим проектам на 2018-2020 годы Республики Казахстан (проект № AP05133354).

Список литературы

1 Апрелов С.А. Многоволновая рентгеновская рефлектометрия для анализа многокомпонентных пространственно упорядоченных структур. Дис. канд. физ.-мат. наук по специальности 01.04.10. – М.: МИЭТ, 2007. – 123 с.

2 Смирнов Д.И., Гиниятуллин Р.М., Зюльков И.Ю. Проблемы измерения параметров элементов и структур современной микро- и нанoeлектроники на примере диффузионно-барьерных структур TiN/Ti // Письма в ЖТФ – 2013. – Т. 39. – № 14. – С. 34–42.

3 Smirnov D.I., Gerasimenko N.N., Petrakov D.S., Volokhovskiy A.D. Characterization of surfaces and interfaces of nanoelectronic and nanophotonic thin-film structures by combined two-wavelength diffuse x-ray scattering and x-ray reflectometry // Book of abstracts The 6-th International School For Young Researchers «Smart Nanomaterials» – Rostov-on-Don, Russia. – 2017. – P. 69.

4 Волоховский А.Д., Герасименко Н.Н., Петраков Д.С. Применение комбинированной методики оптической скаттерометрии для контроля процесса травления щелевой изоляции // Известия вузов. Электроника – 2017. – Т. 22. – № 4. – С. 331–340.

5 Leng J. M., Chen J., Fanton J., Senko M., Ritz K., and Opsal J. Characterization of titanium nitride (TiN) films on various substrates using spectrophotometry, beam profile reflectometry, beam profile ellipsometry and spectroscopic beam profile ellipsometry // Thin Solid Films. – 1998. – Vol. 313–314. – P. 308–313.

Материал поступил в редакцию: 04.03.2020

ПЕТРАКОВ, Д.С., ГЕРАСИМЕНКО, Н.Н., МЕДЕТОВ, Н.А., СУЮНДУКОВ, Р.А., ЖИЕНБАЕВА, А.А. ОБЪЕКТИЛЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ МЕН ПАРАМЕТРЛЕРІН ЗЕРТТЕУ ҮШІН РЕНТГЕН ӨЛШЕУЛЕРІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІН ӨНДЕУДІҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕСІН ПАЙДАЛАНУ

Мақалада авторлық бағдарламалық кешеннің көмегімен кремний төсенішіндегі TiN диффузионды-тосқауыл қабаттарына зерттеу жүргізілді. Бұл жұмыста құрылымдарды зерттеудің бірнеше әдістерін қолдану және оларды есептеу дәлдігін арттыруға ғана емес, сонымен қатар туындайтын мәселелердің көпшілігін шешуге мүмкіндік беретін кешенді тәсіл түрінде біріктіру ұсынылды. Осы тәсілдің негізінде объектілердің элементтік және фазалық құрамын зерттеу үшін рентгеноспектралды және рентгеноқұрылымды талдаудың автоматтандырылған бағдарламалық кешені әзірленді, бұл кешен зерттелетін объектілер туралы толық және егжей-тегжейлі көріністі алуға ғана емес, сонымен қатар талдаудың жеке әдістерімен анықталмайтын жеке элементтерді талдаудың сезімталдық шегін арттыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: автоматтандырылған жүйе, зерттеудің рентгендік әдістері, нанoeлектроника.

PETRAKOV, D.S., GERASIMENKO, N.N., MEDETOV, N.A., SUYUNDUKOV, R.A., ZHIYENBAYEVA, A.A. THE USE OF AN AUTOMATED SYSTEM FOR PROCESSING THE RESULTS OF X-RAY MEASUREMENTS TO STUDY THE STRUCTURAL PROPERTIES AND PARAMETERS OF OBJECTS

In the article, using the author's software package to study the diffusion-barrier layers of TiN on a silicon substrate was studied. In this paper, it is proposed to use several methods for studying structures and combine them in the form of an integrated approach, which allows not only to increase the accuracy of calculations, but also to solve most of the problems that arise. Based on this approach, an automated software package for X-ray spectral and X-ray structural analysis was developed to study the elemental and phase composition of objects, including for the analysis of ore minerals, which allows not only to obtain a more complete and detailed picture of the studied objects, but also to increase the sensitivity threshold detection of individual elements that are not detected by individual methods of analysis.

Key words: automated system, x-ray research methods, nanoelectronics.

UDC 159.953.5

Smaglyi, T.I.*candidate of pedagogical sciences,
associate professor of the department of
psychology and defectology***Kudritskaya, M.I.***candidate of pedagogic sciences,
associate professor of the department of philology***Silenko, Ye.A.***2nd year master student of the specialty
«6M010300 – Pedagogy and psychology»,
KSPU named after U. Sultangazin,
Kostanay, Kazakhstan*

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS FOR THE SUCCESS IN ADULT FOREIGN LANGUAGE LEARNING TAKING INTO ACCOUNT COGNITIVE STYLES

Abstract

This article discusses the importance of cognitive styles in teaching adults foreign languages. The psychological conditions of the formative experiment that contribute to the success of training are described. The results of experimental work with adults throughout the language course are provided. Revealing the characteristics of cognitive styles, the authors analyze the results from their consideration in educational activities under certain psychological conditions, and also reveal the success of adult learning.

Key words: *psychological conditions, adults, learning success, foreign language, cognitive style.*

1 Introduction

Foreign language learning of adults should be based on specific principles and conditions conducive to positioning the adult to further self-development and achievement of professional goals.

Such a struggle with stereotypes, the introduction of new conditions can be accepted positively if the adult's cognitive styles are taken into account during the learning process. They not only help in the implementation of new material, its development and application, but also in building a certain style of communication and behavior with the student.

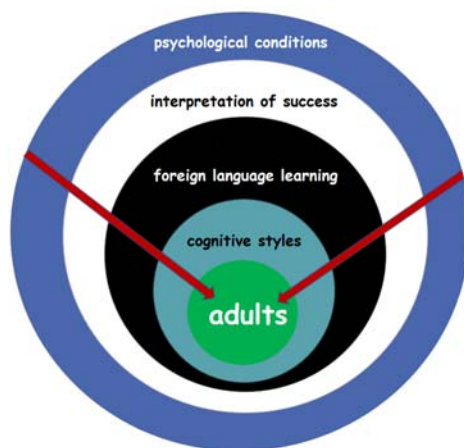
All this, together, should lead to the success of teaching a foreign language, which is also problematic for the teacher due to the subjectivity of the concept of «success». However, the use of an individually-differentiated approach and network planning of the program helps to avoid errors in work and lead an adult to the planned result in mastering the language level, combining all the elements of the model into a single system.

Before conducting the formative experiment, we conducted a pilot study in which 60 respondents took part, among them: from 20 to 25 – 20 people (33%), from 26 to 30 – 10 (17%), from 31 to 35 – 19 (32%), from 36 to 40 – 5 (8%), from 41 to 45 – 2 (3%), from 46 to 50 – 4 (7%). The proportion of men is 47% (28 people), women – 53% (32). 30 volunteers who are currently studying a foreign language course have completed a questionnaire created through docs.google.com. The remaining 30 respondents, randomly selected and suitable by age, passed the questionnaire offline. Both questionnaires were identical in composition and contained 10 questions that provided information about the personal data of respondents, professional sphere of activity, interest in foreign languages, cognitive styles.

The obtained data on cognitive styles helped us, when working with the sample, to create a number of psychological conditions conducive to the success of adult learning a foreign language. The combinations of cognitive styles found in adults should describe the style of behavior, learning and comprehension of information in an adult, which in the future should not only be remembered, but also contribute to the success of teaching a foreign language.

2 Materials and methods

After conducting a pilot study, analyzing the obtained data, we proceeded to create a sample, determine the goals of the experimental work and describe its methodology. The formative experiment was compiled on the basis of the model developed (Picture 1).

Picture 1 – Model of psychological Conditions for the successful Learning of a Foreign Language for adults taking into account Cognitive Styles

We also determined the hypothesis of experimental work: Adult learning a foreign language taking into account cognitive styles will be more successful for them if the following psychological conditions are realized:

- individual training program;
- development of technological instructions;
- psychological support.

The development of technological instructions and psychological support will be described based on the age characteristics of adults, their crises, as well as the content of taking cognitive styles into account when teaching a foreign language.

In order to mark the success of adult education during the formative experiment and to prove the benefits of using psychological conditions taking into account cognitive styles, we selected some objective and subjective criteria for assessing the course of the experiment:

- execution of the current task;
- achievement tests (results);
- reflection and self-esteem.

Objective criteria will include the fulfillment of current tasks and the results of students' work, as the correct completion of tasks and the motivation to work with exercises makes it clear that there is a successful training, as the material is understandable and interesting to an adult. We do not deny that students can understand the material, correctly complete tasks, but do not have an internal need to learn the language. This moment is discussed on an individual level with each adult. The reason for learning a foreign language will also be revealed: internal or external motivation (fast moving, work, studying abroad, passing a language exam, etc.), in where the need to know a foreign language is often much more effective for an adult than internal motives.

In our work, we consider the relationship of cognitive styles in the process of teaching a foreign language, thus, focusing on the topic of our study, for the experiment it is also necessary to take into account the pedagogical part of our work, namely: the methodology of teaching a foreign

language. After analyzing the methodological material, we selected a communicative approach to learning, the key purpose of which is the development of four aspects of the language: the ability to communicate (speaking and writing), understanding the contents of the text, perception and response to oral foreign speech. The work also uses an activity approach, which is reflected in the practical application of the knowledge gained and emphasis on the active position of students in the learning process.

The cognitive approach was selected in accordance with the stated topic of the dissertation research, which considers cognitive styles of adults in teaching a foreign language. It was not by chance that we selected an individually-differentiated approach, since it is applicable for conducting individual lessons through online training on the Skype platform. Moreover, the training program itself is organized using network planning. Thus, we get a single program that reflects the needs of 4 groups, depending on the cognitive styles. The network planning method is the management of the implementation of the work plan based on the network model of the complex. It allows one to improve the quality of planning and management, taking into account the dynamics, situation and diversity of tasks more for an adult than internal motives [1].

After conducting a theoretical analysis, several cognitive styles were selected that would appear in adults and manifest at all stages of the learning process:

- field dependence – field independence;
- impulsivity – reflexivity.

After conducting a pilot study, we selected the following combinations of cognitive styles:

1. field dependent impulsive;
2. field independent impulsive;
3. field-dependent reflexive;
4. field independent reflective.

The program develops the language level to B1, with the subsequent study of the B2 course. At the same time, the student must have an A2 level at the beginning of the course. In total, the program contains 8 models, which are equal to 8 weeks of the course, consisting of 24 lexical topics, three topics per module.

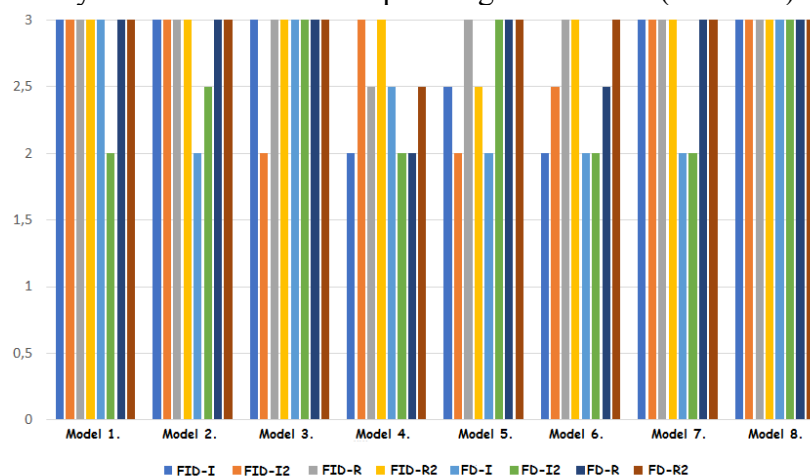
3, 4 Results and discussion

At the end of the course program, an analysis was carried out, which showed the correlation of cognitive styles in an adult and the success of training, taking into account the created psychological conditions.

The program was attended by 8 adults with combinations of cognitive styles: field-dependent-reflexive, field-dependent-impulsive, field-independent-reflexive, field-independent-impulsive.

Analysis of the implementation of current tasks showed that when working with field-independent-reflexive performance averaged 97.5%. This is a responsive approach to work, a deeper immersion in the material, and, combined with field independence, a desire to get to the bottom of a problematic issue, as well as a quality such as minimizing errors, also helped adults to feel successful learning a language. For field-dependent-reflexive types, tasks were fulfilled 95.5%. In this situation, the reflective style helps an adult to better understand what is required of him, and also, without limiting time, perform exercises with the least amount of mistakes, which also increases confidence in his knowledge and skills, but in combination with field-dependent cognitive styles, his dependence on the leading person – a teacher, it is difficult to move away from the framework and patterns of exercises, consider all possible solutions, and also analyze what has been done. Due to this, some tasks that were incomprehensible and not discussed in the classroom right away remained problematic for the student. As a solution to this situation, specific recommendations, instructions, as well as constant communication with the teacher to eliminate problems and questions were made. Field-independent impulsive adults completed current tasks 90.5%. If we take into account that field-independent adults are inclined to reason and discuss the materials of classes, then we can say that in carrying out current tasks they tend to develop thoughts and meaningful

learning without memorizing topics, but their impulsiveness in decision making, a sharp change of position, increases the level of errors, from – for inattention, with excellent knowledge of the material, as well as the situation, forget about the task, which reduces their chances of success and self-esteem. However, when working with similar styles, the most important thing was to conduct joint reflection, and focus on conscious learning, thus emphasizing the strengths of the student. The smallest percentage of current tasks was received by field-dependent-impulsive adults – 84.5%. This is due, firstly, to impulsiveness in decision making, an increased level of errors, inattention and haste. When this style is combined with field-dependent, we get from the student who prefers to be in the «slave» position and receive clear instructions from the teacher. When disputed moments or problem situations arise during the execution of independent tasks, a number of errors occurred, otherwise the task passed into the status of «incomplete / partially completed». This situation was resolved by a joint analysis of tasks with control by the teacher over the course of its implementation and along the way with indications of a specific grammar rule (Picture 2).

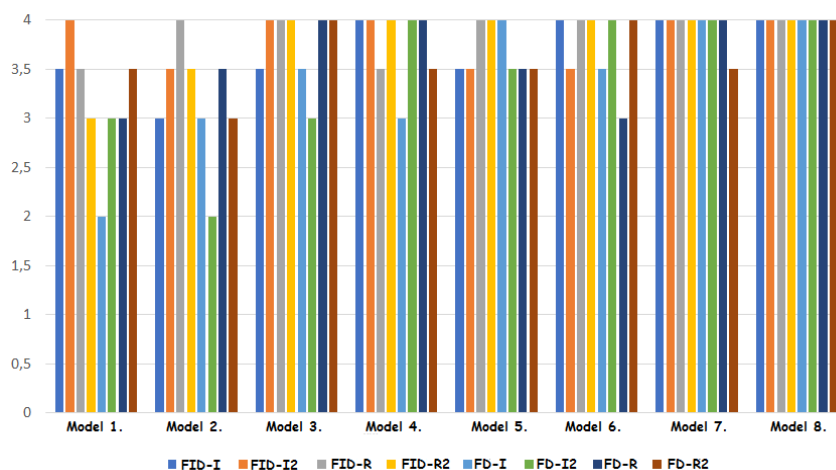
Picture 2 – Fulfillment of current Tasks by adults with different Combinations of Cognitive Styles during the training of the German language Course

The next criterion by which the success of teaching the German language was determined included achievement tests, namely: their results. Achievement tests determined not only the knowledge, skills and abilities of students, but also their propensity to complete tasks, motivation to learn, and create a «success situation». The positive dynamics of the results emphasized a rise in the language level and gave a feeling of success to an adult, which had a good effect on the course of further education.

In total, the number of conducted tests was 8, in accordance with the number of program modules. Adults with an impulsive cognitive style received the largest number of errors due to a quick reaction to performing activities and an inattentive attitude to the task, while in combination with a field-dependent style, some tasks went into the category of incomplete or partially completed without clear instructions. Using corrections while working with adults, they were given more specific recommendations for work, constant access to a teacher through social media when questions arise, as well as the development of typical tasks while preparing for work with examination tasks. Thus, the score of the achievement tests has improved. For more independent students with a fully independent cognitive style in combination with reflective, more time was given for reasoning and familiarization with the task and work on it, in combination with impulsive time for work was clearly regulated, then a joint study was conducted with a discussion of the results.

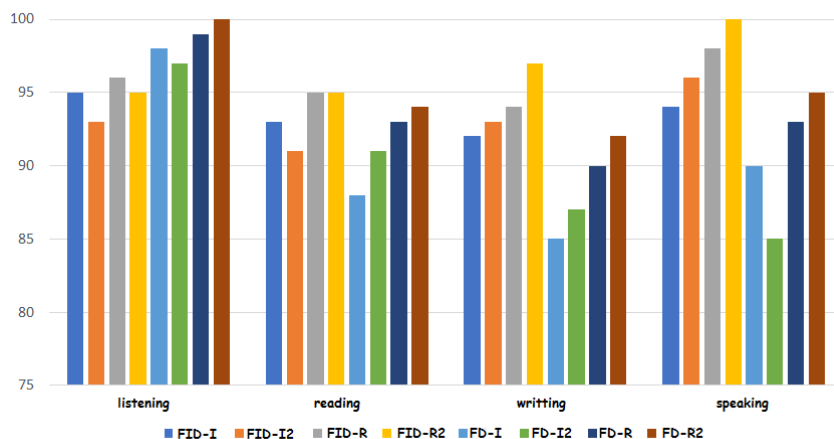
At the end of the course, they took passed the final exam, which determines German language proficiency at level B1. The work consisted of 4 parts: listening, reading, writing, speaking.

According to the results of the exam, all students were able to confirm the studied level B1 in the German language with various results (Picture 3).

Picture 3 – Test results of students' achievements with different combinations of cognitive styles during the German language training program at level B1

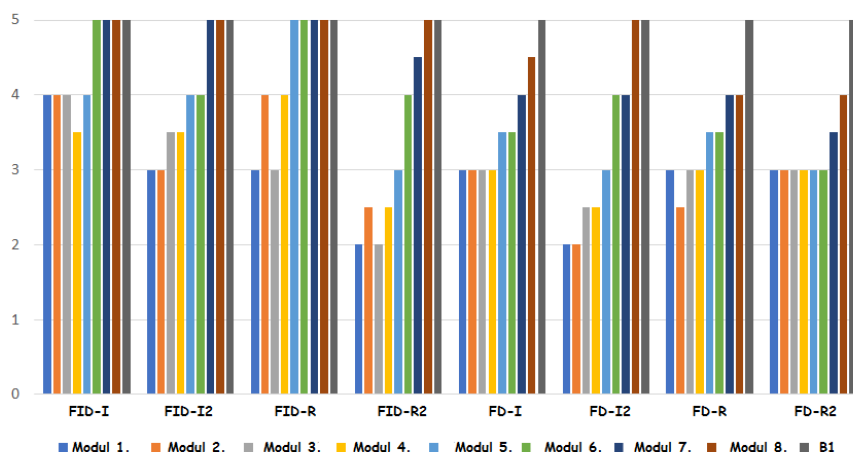
The part was passed the module of 60%. It is worth noting that for each type, instructions for completing the same tasks were given differently so as not to injure students with different cognitive styles during exertion before taking an important test. For field-independent-reflexive people, attention was not focused on time, but the importance of expressing personal opinions and the use of reasoning in oral and written assignments was emphasized. For field-independent-impulsive, specific time frames for each of the tasks were indicated, and the importance of expressing one’s opinion and discussing oral and written topics of the tasks was emphasized. Field-dependent-reflexive did not place emphasis on the regulated time for completing tasks, but more precise and specific instructions were given, criteria were written so that students understood what they want to see specifically. A similar one was given for field-dependent-impulsive ones. However, it was important for them to indicate the time of the exam (Picture 4).

Picture 4 – The results of the final exam to identify the level of B1 in the German language in students with different combinations of cognitive styles

At the beginning and at the end of classes, after passing the module with students, a reflection was carried out, which was designed for self-assessment activity. The self-assessment work included: a personal commentary on his work, program, assignments, the work of the teacher, as well as an assessment on a five-point scale of his «growth» in the language. All this helped to further adjust the material for the student, to individualize it at the request of an adult, to solve psychological and educational problems «on the spot», to provide psychological support.

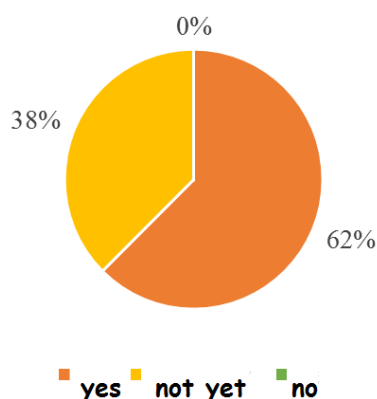
Based on the results of the formative experiment, we interviewed our participants with the question: would they like to continue training on this program (Picture 5)?

Picture 5 – Personal assessment of adult for success in learning German language program B1

62% of respondents who took part in the experiment responded positively, adding comments that they would love to raise their language level to B2, feel a surge of strength and confidence in their success. 38% of students believe that so far, they have enough of what they have achieved, explaining that the level B1 is acceptable for their work, at the moment they are satisfied with themselves and want to use their knowledge in practice. Basically, this answer was chosen by people who often received psychological support related to a personal assessment of their strengths and ability to achieve success in the language. None of the respondents answered negatively to the question, which once again proves the presence of positive emotions from the completed training program, which tells us about the success of adult education (Picture 6).

Would you like to continue training under this program?

Picture 6 – Adult desire to continue German language studies under B2

Upon completion of the analysis, we developed recommendations for creating psychological conditions for the successful learning of a foreign language for adults, taking into account their cognitive styles. Conventionally, we divided our recommendations into three areas: psychological, cognitive, educational.

5 Conclusions

Considering the obtained data on the criteria for the success of adult learning, taking into account their cognitive styles, we come to some conclusions that:

1. before starting work with the program, it is necessary to identify the student's age, his cognitive styles, as stated in the program, as well as the language level.
2. accounting for cognitive styles helps to organize a training program aimed at the individual needs of the student;
3. cognitive styles provide assistance, first of all, for the teacher, helping him to adequately perceive the actions of the student;
4. cognitive styles of adults are at the peak of their development, combining this with existing experience, in aggregate this gives a clear idea of what the student needs specifically: his goal, the trajectory of learning, the end result, the prospects for application;
5. essential component of working with adults is a favorable psychological environment created by the teacher, which includes psychological support provided on an ongoing basis, as well as situationally at the request of an adult;
6. the success of training should be assessed through objective and subjective criteria in the aggregate in order to avoid distortions in the perception of the student's real achievements;
7. the subjective criterion for evaluating the success of training should include a personal assessment of an adult over the course of his work. For this, it is necessary to constantly monitor his condition, attitude to himself, to work, to his achievements, to the teacher. It is necessary to avoid direct pressure, not to use criticism of the adult, but rather: improve his weaknesses with the student;
8. when working with the final tests, it is also necessary to take into account all the conditions that were given during the training, since the lack of a familiar environment can create a shock situation, therefore, instructions should be given for the tasks in accordance with the cognitive parameters of the adult student;
9. in the event of new conditions, training can be adjusted, so the use of network planning programs can save time on preparation for the lesson, apply an individual approach in conjunction with differentiated ones, and it's more convenient to adjust the plan, adjusting it for a particular student.

We conclude that the creation of certain psychological conditions in teaching adults a foreign language, taking into account cognitive styles, leads to the success of students. They have increased self-esteem, a positive learning experience, psychological relaxation, which leads to overcoming the language barrier, self-confidence and ability, as well as motivation for promotion and development. However, this result is possible only with prolonged psychological work: overcoming fears, negative experiences, anxieties, low self-esteem, a few results, frequent repetitions, etc.

Taking cognitive styles into account requires the teacher to tailor the program to the student, which is also considered quite difficult if there are several students or groups. For this, the method of network course planning is well suited, which not only focuses on an individual approach, but also includes elements of a differentiated one. For example, our program of teaching the German language at level B1, designed for adults who own level A2, past this, their cognitive styles were taken into account, according to which instructions for the tasks were given.

We can say that such work is rather immersed in the personality of the student, but with this approach to learning, as practice shows, it is possible to achieve successful adult learning.

References

- 1 Виноградов И.М. Математическая энциклопедия [Электронный ресурс]. Режим доступа: [dic.academic.ru//URL:https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_mathematics/5005/%D0%A1%D0%95%D0%A2%D0%95%D0%92%D0%9E%D0%95](https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_mathematics/5005/%D0%A1%D0%95%D0%A2%D0%95%D0%92%D0%9E%D0%95).
- 2 Содержание анкеты пилотажного исследования [Электронный ресурс]. Режим доступа: [docs.google.com//URL:https://docs.google.com/forms/d/1yAvCndeZz4EJ_83QIhyBfKo1x0rWM4xduQhBiQQ4Xr8/edit](https://docs.google.com/forms/d/1yAvCndeZz4EJ_83QIhyBfKo1x0rWM4xduQhBiQQ4Xr8/edit).

Material received by the editorial office: 18.02.2020

**СМАГЛИЙ, Т.И., КУДРИЦКАЯ, М.И., СИЛЕНКО, Е.А.
КОГНИТИВТІ СТИЛЬДЕРДІ ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП, ЕРЕСЕКТЕРДІҢ ШЕТ ТІЛІН
МЕҢГЕРУІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ**

Бұл мақалада ересектерге арналған шет тілдерін оқытуда танымдық стильдердің маңыздылығы қарастырылады. Оқытудың сәтті болуына ықпал ететін қалыптастырушы эксперименттің психологиялық шарттары сипатталған. Тілдік курста ересектермен жүргізілген тәжірибелік жұмыстардың нәтижелері келтірілген. Танымдық стильдердің сипаттамаларын аша отырып, авторлар белгілі бір психологиялық жағдайдағы оқу іс-әрекетінде қарастырудың нәтижелерін талдайды, сонымен қатар ересектерге арналған оқытудың сәттілігін ашады.

Кілт сөздер: психологиялық жағдайлар, ересектер, оқудағы жетістік, шет тілі, танымдық стиль.

**СМАГЛИЙ, Т.И., КУДРИЦКАЯ, М.И., СИЛЕНКО, Е.А.
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ УСПЕШНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ВЗРОСЛЫХ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ С УЧЕТОМ КОГНИТИВНЫХ СТИЛЕЙ**

В данной статье рассматривается значение когнитивных стилей в обучении взрослых иностранных языкам. Описываются психологические условия формирующего эксперимента, способствующие успешности обучения. Предоставляются результаты экспериментальной работы со взрослыми на протяжении языкового курса. Раскрывая характеристики когнитивных стилей, авторы анализируют результаты от их учета в образовательной деятельности при определенных психологических условиях, а также выявляют успешность обучения взрослых.

Ключевые слова: психологические условия, взрослые, успешность обучения, иностранный язык, когнитивный стиль.

УДК 378.14

Танаева, З.Р.

*доктор педагогических наук, доцент,
зав. кафедрой подготовки и управления
в правоохранительной сфере,
ЮУрГУ, Челябинск, Российская Федерация*

Смаглий, Т.И.

*кандидат педагогических наук,
ассоциированный профессор
кафедры психологии и дефектологии*

Петрушка, А.Ю.

*магистрант 2 курса специальности
«6М010300 – Педагогика и психология»,
КГПУ имени У. Султангазина,
Костанай, Казахстан*

**РАЗРАБОТКА МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ
ВРЕМЕННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ**

Аннотация

Статья посвящена исследованию проблемы временной компетентности будущих учителей. В ней уточняется определение понятия временной компетентности применительно к учителям. В статье представлена разработанная структурно-функциональная модель формирования временной компетентности будущих учителей, расписаны ее основные компоненты и функции.

Ключевые слова: временная компетентность, учитель, профессиональная деятельность, модель, карьерный рост.

1 Введение

Ускорение темпа жизни современного человека, повышение сложности решаемых им задач ставит проблему эффективного использования такого важного ресурса, как время, на первый план.

Если говорить об образовании, то постоянный рост количества и объема задач, ставящихся перед учителями, заставляет его постоянно изыскивать излишки времени для их выполнения. В связи с этим, педагоги, как правило, работают со значительным превышением норм трудового законодательства о продолжительности рабочего времени. Помимо проблем с распределением функциональных обязанностей, данная ситуация часто связана с недостаточным умением учителей расставлять приоритеты, планировать свою деятельность, распределять временные ресурсы. Поэтому способность к эффективному управлению временем становится одним из ключевых факторов успешности их деятельности.

Стремительно изменяющиеся условия современного мира, требуют от педагога умений адаптироваться к новым обстоятельствам, ситуациям, методам и условиям профессиональной деятельности. В связи с этим, будущий педагог уже в процессе обучения в высшем учебном заведении должен освоить не только знания, умения и навыки, предусмотренные государственным стандартом, но и развить в себе профессиональные качества личности, которые в будущем дадут ему возможность не только эффективно реализовать свою профессиональную деятельность, но и позволят саморазвиваться.

Недавнее исследование австралийских ученых показало, что среднестатистический школьный учитель принимает более 1500 образовательных решений в течение каждого рабочего дня. Отсюда возникает непреодолимое желание «растянуть» сутки па пару-тройку часов. В связи с этим нужно учиться контролировать и четко планировать время. От того, как рационально будет учитель использовать свое время на уроке и во внеурочной деятельности, будет зависеть, не только чему успеют научиться его ученики, но и как они будут учиться использовать время для достижения своих успехов [1].

Идея управления или организации времени существует достаточно давно. В ее основе лежат труды представителей школы научного менеджмента Ф.Тейлора [2], Г.Ганнта [3], Ф.Гилберта [4], которые, несмотря на большие успехи в повышении производительности труда, были подвергнуты критике за ориентацию на экономические вопросы организаций, а также за механистическое воззрение на людей, относящихся к производственному процессу.

К 50-м гг. XX века управление временем было выделено в качестве самостоятельной области знаний в общем менеджменте, что связано с работами Э. Мейо [5], К. Аржириса [6], Ф. Ротлисбергера [7], которые доказали недостаточность и одностороннюю направленность механистического подхода к управлению организацией, а также акцентировали внимание руководителей на человеческом факторе, важности учета специфики каждого работника – существа свободного, относительно самостоятельного, не лишённого инициативы, обладающего своеобразными личностными особенностями и творческими качествами.

В 70-е гг. XX века исследователи заявили о выделении тайм-менеджмента в качестве отдельного направления в науке, а также данный период характеризуется открытием специальных курсов по обучению планированию времени. Представителями данного этапа являлись Л. Зайверт [8], С. Кови [9], которые рассматривали управление временем как особый компонент профессиональной управленческой деятельности.

Современное состояние данной проблемы характеризуется появлением разнообразных подходов к понятию временной компетентности, а также расширением сферы его применения. Если в первой половине XX века о данной категории можно было говорить только применительно к руководителям, менеджерам разных уровней, бизнесменам и т.д., то в начале XXI века временную компетентность стали рассматривать применительно к педагогам, социальным работникам, а также ученикам старших классов и студентам вузов. При этом уделялось большое внимание не только тем способностям, которые уже присутствуют у людей, а подчеркивалась необходимость формирования данных качеств у представителей определенных специальностей.

Для обозначения способности человека к управлению временем, наряду с понятием «тайм-менеджмент», в научной литературе используется термин «временная компетентность». Наиболее разработана тема временной компетентности такими авторами, как О.В. Кузьмина [10], К.А. Абульханова-Славская [11], А.К. Болотова [12], Д.М. Мельникова [13].

Анализ исследований показывает, что на сегодняшнее время процесс уточнения понятия временной компетентности еще идет, также происходит выяснение ее роли в карьерном росте.

В ходе исследования деятельности педагогов и определений понятия «временная компетентность» нами было уточнено понятие «временная компетентность учителя», которая понимается как интегральная характеристика личности, включающая в себя способности эффективно планировать свою деятельность по подготовке и проведению учебного процесса (конструктивная деятельность педагога), оптимально выстраивать взаимоотношения с учениками, родителями, коллегами в зависимости от наличия свободного времени (коммуникативная деятельность педагога), а также правильно расставлять приоритеты, ставить конкретные цели и задачи деятельности (организаторская деятельность педагога).

Формирование временной компетентности будущего учителя представляет собой процесс становления личности педагога в результате его собственной активности и объективного влияния специально разработанной модели подготовки в условиях высшего педагогического образования. Поэтому одной из задач нашего исследования стала разработка структурно-функциональной модели формирования временной компетентности будущих учителей.

2 Материалы и методы

Построение модели формирования временной компетентности будущих учителей потребовало изучения имеющегося уровня сформированности временной компетентности у студентов педвуза. В связи с этим на первом этапе экспериментальной работы нами было проведено пилотажное исследование среди студентов 2-3 курсов психолого-педагогического факультета Костанайского государственного педагогического университета им. Умирзака Султангазина, всего 139 человек. Диагностика проводилась онлайн и осуществлялась с помощью следующих методик:

- методика А.Д. Ишкова «Диагностика особенностей самоорганизации»;
- методика Кузьминой О.В. «Диагностика личностных дезорганизаторов времени».

На втором этапе была разработана структурно-функциональная модель формирования временной компетентности будущих учителей. Ведущими методами исследования на этом этапе были теоретический анализ научной литературы и моделирование.

3, 4 Результаты и обсуждение

На первом этапе экспериментальной работы были проведены психодиагностические методики, результаты которых позволили выявить уровень временной компетентности студентов. По методике А.Д. Ишкова «Диагностика особенностей самоорганизации» были получены результаты, которые представлены на рисунке 1.

Рисунок 1 – Уровень самоорганизации студентов (методика Д.И. Ишкова)

Анализ полученных данных показал, что в основном испытуемые способны организовывать процессы собственной деятельности и поведения. Высокий уровень самоорганизации наблюдается у 18% студентов, уровень выше среднего – у 44%, средний уровень самоорганизации у 33% и только 5% студентов имеют уровень ниже среднего. Однако, невысокий уровень по шкалам «Планирование» и «Коррекция» свидетельствует о том, что студенты не в полной мере анализируют существующие препятствия и обстоятельства в их учебной деятельности, плана действий, критериев оценки своего результата, форм самоконтроля.

При помощи методик О.В.Кузьминой «Диагностика личностных дезорганизаторов времени» было выявлено, что все виды дезорганизаторов выражены у студентов на среднем уровне: ценностно-смысловые (74%), мотивационные (71%), организационные и эмоциональная напряжённость (81%), эмоциональная апатия (77%).

Высокий уровень ценностно-смысловых и мотивационных дезорганизаторов выявлен у 23% студентов, что свидетельствует о сложности определения значимости выполняемых действия, его смысловой привлекательности.

Общий показатель дезорганизации у большинства студентов средний (77%). Эти показатели говорят о хорошем умении организовывать свое время, однако 19% имеют трудности, которые определяются отдельными шкалами данной методики. Результаты методики О.В. Кузьминой «Диагностика личностных дезорганизаторов времени» представлены на рисунке 2.

Рисунок 2 – Общий показатель дезорганизации

Результаты проведения диагностики по этой методике доказывают, что определенная доля студентов неэффективно используют свое время и непродуктивно организуют деятельность. Результатом действия личностных дезорганизаторов времени является поведение студентов, разбалансированное во времени.

Таким образом, проведенная диагностика показывает необходимость проведения работы со студентами по развитию у них навыков планирования времени, его организации и коррекции, то есть по формированию их временной компетентности.

Для формирования временной компетентности студентов на основе системного, компетентностного, личностно-ориентированного подходов, нами была разработана структурно-функциональная модель формирования временной компетентности будущих учителей.

В основе модели лежит социальный заказ, то есть общественная потребность, актуальная для общества в целом. На основе требований современного общества был разработан Профессиональный стандарт педагога, отражающий основные требования, предъявляемые к педагогическим работникам, выполняемые ими функции, а также ценности педагогической профессии. Совокупность данных особенностей позволяет представить педагога, выступающего ответственным, обладающим большим багажом знаний, активным специалистом, гибкой, толерантной и коммуникабельной личностью, умеющей управлять своим временем.

Разработанная нами модель формирования временной компетентности будущих учителей базируется на основе общих (научности, системности, профессиональной направленности) и специфических (субъектности, самоактуализации, творчества и успеха) принципов.

Принцип научности обеспечивает использование в процессе формирования временной компетентности современных достижений науки, а не устаревшей информации и технологий.

Принцип системности позволяет рассмотреть временную компетентность как интегративное качество специалиста, а ее формирование как поэтапный процесс.

Принцип профессиональной направленности обеспечивает формирование в условиях высшей школы профессиональных качеств и способностей будущих учителей, необходимых для управления временем.

Принцип самоактуализации раскрывает потенциал индивидуальных способностей, приводит к устремленности на развитие. Руководствуясь этим принципом, студенты стремятся углублять и расширять знания, совершенствовать умения и навыки управления временем.

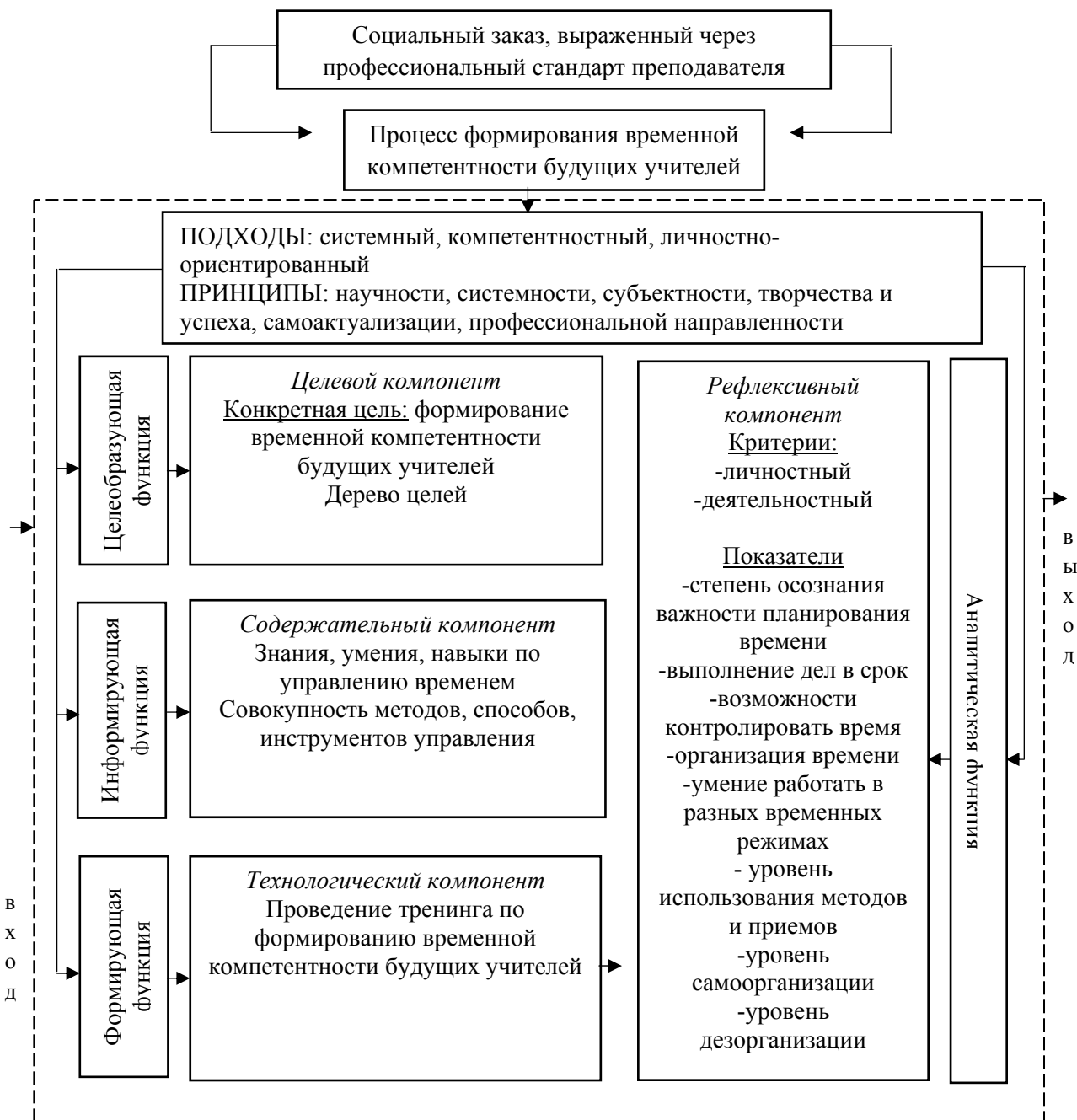
Принцип субъектности помогает понять студентам, что они являются субъектами образовательного процесса в условиях педагогического вуза. На основе этого принципа осуществляется самоопределение и саморазвитие личности будущего учителя в процессе формирования временной компетентности.

Принцип творчества и успеха позволяет включить будущих учителей в творческую деятельность, в которой происходит развитие индивидуальных особенностей. Достижение успеха в управлении временем способствует формированию позитивной Я-концепции, повышает их самостоятельность и творческую активность.

Разработанная нами модель формирования временной компетентности включает четыре взаимосвязанных компонента (целевой, содержательный, технологический, рефлексивный), каждый из которых выполняет свои функции (Рисунок 3).

Содержательный компонент включает набор образовательных ресурсов, используемых для формирования временной компетентности будущих учителей. Как свидетельствует анализ содержания образовательных программ педагогического направления, определенный объем знаний о времени может быть освоен в рамках учебных дисциплин. Так, понятия «время», «ценность времени», «ограниченность времени» и характеристика видов времени входят в программу дисциплины «Философия». Социальное время является объектом изучения в курсе «Социологии», психологическое время – в «Психологии личности». Дисциплина «Экономическая теория» рассматривает время как ресурс, экономическое время, анализ временных затрат в процессе профессиональной деятельности. В дисциплине «Педагогический менеджмент» изучаются такие понятия, как целеполагание и эффективное принятие решений, планирование и контроль за временем. Однако такие понятия, как временная компетентность, временные дезорганизаторы, помехи времени, «золотые» пропорции планирования времени, делегирование полномочий остаются за рамками учебных программ данных дисциплин. Также не изучаются и основные инструменты тайм-менеджмента: метод «пяти пальцев» по Л.Зайверту, метод «Альпы», метод расстановки приоритетов ABC, хронокарта Гастева и др. Поэтому содержательный компонент должен обеспечить будущих учителей всеми необходимыми теоретическими положениями. Отсюда вытекает основная функция этого компонента – информирующая. Данная функция охватывает процесс теоретического познания сущности времени, его организации и управления им, обеспечивает усвоение важнейших методологических принципов, самопознание, видение себя в будущей профессии. Информационная функция заключается в получении, хранении и воспроизведении информации и знаний, относящихся к сфере тайм-менеджмента, а также способствует обогащению знаний о тайм-менеджменте.

Таким образом, для того, чтобы осуществлять управление временем более результативно, будущий учитель должен обладать определенными знаниями, инструментами и методами, что позволит ему контролировать время.

Будущий учитель с начальным уровнем сформированности временной компетентности

Будущий учитель с итоговым уровнем сформированности временной компетентности

Рисунок 3 – Структурно-функциональная модель формирования временной компетентности будущих учителей

Технологический компонент направлен на формирование навыков использования инструментария тайм-менеджмента в процессе педагогической деятельности. Также в связи с гибким характером педагогической деятельности важную роль играют способности учителя работать в разных временных режимах. Поэтому ведущей функцией процессуально-технологического компонента является формирующая, которая заключается в формировании и

развитии у будущих учителей умений и навыков применения инструментов тайм-менеджмента в ходе их профессиональной деятельности.

В качестве инструмента формирования временной компетентности будущих учителей нами выбран психологический тренинг. Тренинг – это форма интенсивного обучения, направленная на практическое изучение определенных навыков и умений. Отличительной особенностью тренингов является высокая интенсивность проведения занятий и использование разных способов достижения заявленного результата прямо в ходе самого тренинга. Результатом является формирование желаемого типа поведения, а также развитие личностных качеств. В этом и состоит принципиальное отличие от других форм обучения. В тренингах используются разные виды активности, такие как обсуждение, групповая дискуссия, моделирование ситуаций, упражнения, наблюдения и пр. Эти виды активности направлены на то, чтобы практиковать новые формы поведения и получать обратную связь от участников группы.

Рефлексивный компонент направлен на анализ и оценку временных затрат и уровня сформированности временной компетентности, самоанализ, выявление личностных дезорганизаторов времени, сравнение запланированных задач с достигнутыми результатами, внесение корректировок в педагогическую деятельность и частную жизнь с учетом выявленных проблем в планировании времени. Также данный компонент позволяет установить обратную связь в процессе формирования временной компетентности у студентов. В связи с этим ведущими функциями являются рефлексивная и оценочная. Рефлексивная функция служит качественным показателем личностно-профессионального развития будущего учителя, ориентирована на интенсификацию и повышение эффективности процессов самопознания, творческого самоопределения, самореализации и самосовершенствования личности. Данная функция детерминирует выработку навыков самоконтроля и самооценки, умение объективно соотносить уровни развития личностных и профессиональных качеств, обеспечивая контроль и оперативную коррекцию процесса подготовки профессионала. Рефлексивная функция реализуется в любой деятельности, когда возникает какое-либо затруднение, поэтому наиболее ярко проявляется при переходах будущего учителя на очередную стадию личностно-профессионального развития. Рефлексия приводит к формированию целостного представления о содержании, средствах и способах деятельности, позволяет критично отнестись к себе и своей работе.

Следующие диагностические методики позволят измерить основные показатели сформированности временной компетентности: методика А.Д. Ишкова «Диагностика особенностей самоорганизации», методика Кузьминой О.В. «Диагностика личностных дезорганизаторов времени», методика О.В.Кузьминой «Временная компетентность личности».

5 Выводы

Обобщая полученные результаты, можно сделать следующие выводы:

1. Компетентность во времени выступает в качестве ведущей составляющей регуляционных возможностей человека, определяющих успешность его профессиональной деятельности, и является профессионально значимым качеством для педагогов.
2. У студентов 2-3 курсов есть определенные проблемы с уровнем организации и личностными дезорганизаторами времени.
3. Низкий уровень временной компетентности препятствует эффективной организации деятельности будущих учителей. В связи с чем была разработана модель формирования временной компетентности будущих учителей.

Список литературы

- 1 Черенкова Л.В. Методические рекомендации по тайм-менеджменту для учителей общеобразовательных школ. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные Школы» Центр педагогического мастерства, 2015. – 44 с.
- 2 Тейлор Ф.У. Принципы научного менеджмента / Пер. с англ. М.: Контроллинг, 1991. – 104 с.
- 3 Джесси Р. Диаграмма Гантта. – М.: VSD, 2012. – 591 с.

- 4 Виханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент: Учебник. – 3-е изд. – М.: Гардарики, 2007. – 528 с.
- 5 Бурганова Л.А., Савкина Е.Г. Теория управления Э. Мэйо. – Казань, 2007. – 111 с.
- 6 Шелдрейк Дж. Теория менеджмента: от тейлоризма до японизации / пер. с англ. под ред. В.А. Спивака. – СПб: Питер, 2001. – 469 с.
- 7 Roethlisberger, F.J. Contributions of Behavioral Sciences to a General Theory of Management // Toward a Unified Theory of Management. – New York; San Francisco; Toronto; London: McGraw-Hill Book, 1964.
- 8 Зайверт, Л. Если спешишь не торопись: новый тайм-менеджмент в ускорившемся мире. Семь шагов к эффективности и независимости в использовании времени. – М.: АСТ, 2007. – 255 с.
- 9 Кови С. Четыре правила успешного лидера = The 4 imperatives of great leaders. – М.: Альпина Паблицер, 2013. – 138 с.
- 10 Кузьмина О.В. Механизмы развития временной компетентности как условия социальной активности молодых специалистов. Образование в современном мире: проблемы миграции, управления и экономики, социального партнерства. – Екатеринбург, 2009. – С. 190-193.
- 11 Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1990. – 300 с.
- 12 Болотова А.К. Психология организации времени. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 254 с.
- 13 Мельникова Д.М., Мельникова М.И. Временная компетентность как фактор успешности будущих педагогов. – Акмеология, 2015. – С.109-115.

Материал поступил в редакцию: 19.02.2020

ТАНАЕВА, З.Р., СМАГЛИЙ, Т.И., ПЕТРУШКА, А.Ю.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ УАҚЫТША ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІН ӨЗІРЛЕУ

Мақала болашақ мұғалімдердің уақытша құзіреттілігі мәселесін зерттеуге арналған. Мұғалімдерге қатысты уақытша құзіреттілік ұғымының анықтамасын нақтылайды. Мақалада болашақ мұғалімдердің уақытша құзіреттілігін қалыптастырудың құрылымдық-функционалды моделі ұсынылған, оның негізгі компоненттері мен функциялары сипатталған.

Кілт сөздер: уақытша құзіреттілік, мұғалім, кәсіби қызмет, модель, мансаптық өсу.

TANAIEVA, Z.R., SMAGLIY, T.I., PETRUSHKA, A.YU.

DEVELOPMENT OF A MODEL FOR FORMING TIME-MANAGEMENT COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

The article is devoted to the study of the problem of time-management competence of future teachers. It clarifies the definition of the concept of time-management competency in relation to teachers. The article presents the developed structural-functional model of the formation of the time-management competence of future teachers, describes its main components and functions.

Key words: time-management competence, teacher, professional activity, model, career growth.

ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ МЕТОДИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН

УДК 796

Агеева, С.В.

*старший преподаватель
кафедры теории и практики
физической культуры, спорта и туризма*

Ребик, Е.В.

*студент 4 курса специальности
«Физическая культура, спорт и туризм»,
КГПУ имени У. Султангазина,
Костанай, Казахстан*

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ ВЫСОКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ ПО ШОРТ-ТРЕКУ НА СОРЕВНОВАТЕЛЬНОМ ЭТАПЕ

Аннотация

Спорт – это неуклонное стремление человека к расширению собственных возможностей, которое реализуется по средствам специальной подготовки, систематического участия в соревнованиях, связанных с преодолением возрастающих трудностей, целый мир эмоций, порождаемых успехами и неудачами на этом пути. Шорт-трек характеризуется активной двигательной деятельностью с оптимальным проявлением физических и волевых качеств.

До сегодняшнего дня большинство тренеров выстраивают годичный цикл подготовки спортсменов, как одноцикловый. Но в настоящее время наличие крытых катков позволяет проводить тренировки по шорт-треку летом и переходить на двухцикловую систему подготовки.

***Ключевые слова:** шорт-трек, соревновательная деятельность, спортсмен, техника, тактика, физическая подготовка, двигательная деятельность, система подготовки.*

1 Введение

Рост результативности в шорт-треке связан и с увеличением объема специальной подготовки в общей программе тренировок. В последнее время возникает острая нужда в создании системного учета объема выполняемых тренировочных нагрузок, позволяющие тренеру в короткий срок получать данные об объемах, характере и направленности тренировочного воздействия, а после сравнение с данными тестовых тренировок вносить необходимые коррективы в тренировочный процесс.

На данный момент существует проблема в сборных командах по подготовке высокой квалификации по шорт-треку. Причина заключается в том, что отечественные спортсмены создают недостаточную конкуренцию на международном уровне. Поэтому можно сделать вывод, что причина в методике подготовки. Изменение основных показателей тренировочного процесса атлетов не вызывает сомнений, поскольку выявление закономерности этих изменений связаны со стратегией тренировки, поисками эффективных путей для дальнейшего совершенствования спортивной тренировки [1].

Структура движений конькобежца на повороте и прямой в шорт-треке имеет много общего с классическим бегом на коньках. Как и в обычном скоростном беге на коньках к атлету, тренирующемуся на льду, предъявляются достаточно высокие требования к его физической, психологической, технической и тактической подготовке.

Развитию тактического мышления шорт-трековца уделяется особое внимание, так как зачастую в беге побеждает не тот, кто хорошо физически развит, а тот, кто лучше тактически подготовлен. В результате прохождения поворота совершается затрата больших физических усилий и сокращаются фазы расслабления, постоянно нарастает локальная усталость мышц ног.

Актуальность: в последнее время возникает острая нужда в создании системного учета объема выполняемых тренировочных нагрузок, позволяющие тренеру в короткий срок получать данные об объемах, характере и направленности тренировочного воздействия, а после сравнение с данными тестовых тренировок вносить необходимые коррективы в тренировочный процесс.

Задачи исследования:

- 1) Выявить степень прироста различных аспектов специальной и физической подготовки спортсменов высокой квалификации по шорт-треку в период с 2016-2020 год;
- 2) Научно обосновать и экспериментально проверить методику занятий по шорт-треку;
- 3) Выявить уровень физической подготовленности спортсменов высокой квалификации.

Предметом исследования является выявление уровня физической подготовленности спортсменов шорт-трековцев высокой квалификации.

Методы исследования:

- теоретический анализ и обобщение научной и методической литературы;
- педагогические наблюдения;
- опрос спортсменов и тренеров;
- анализ документации планирования и учёта тренировочного процесса.

Работа над исследованием включала в себя следующие этапы:

- 1 этап – сбор и структурирование информации;
- 2 этап – анализ информации;
- 3 этап – выводы исследования.

Теоретическая значимость результатов исследования заключается в том, что теория и методика скоростного бега на коньках зависит от специальной и физической подготовки шорт-трековцев в тренировочном процессе.

Практическая значимость работы заключается в том, что использование предложенной методики позволит повысить эффективность подготовки спортсменов высокой квалификации способствовать высокой результативности выступления шорт-трековцев.

2 Материалы и методы

Приведенный анализ показывает необходимость разработки и внедрения иных инновационных методов для технической тренировки шорт-трековцев, которые обладают большим эффектом. Главным образом, это относится к методам управления движениями конькобежца конкретно в беге на коньках, при ограниченном комплексе применяемых средств.

Техническое мастерство – один из важнейших критериев экономизации бега на коньках. Следующие силы при беге на коньках оказывают действие на шорт-трековца:

- инерция;
- сила тяжести;
- трения, скольжения;
- сопротивление воздуха (соревнования в закрытых помещениях).

Поэтому планирование подготовки основывается на четырёх основных факторах:

- Специальная подготовка, основанная на высоком уровне аэробных, анаэробно-аэробных функциональных возможностей;
- Работа высокой интенсивности в период совершенствования и удержания спортивной формы, компенсирующаяся лёгкими вспомогательными тренировками;
- Коррекция и контроль плана во всем цикле подготовки;
- Персональный подход к выбору интенсивности и объема нагрузок [2].

Дальше следует рассмотреть средства и задачи, которые применимы для их решения на отдельном этапе.

Общеподготовительный этап. С физиологической стороны основной задачей этого этапа является улучшение аэробных возможностей организма атлетов, то есть увеличить способность потребления максимального количества кислорода и выполнения непрерывной работы при потреблении кислорода 3,5–4,5 л/мин, в течение нескольких десятков минут. Тренировки шорт-трековцев на этом этапе должны строиться исходя из 5–6 тренировочных дней в неделю с общей нагрузкой в 10–16 часов.

Специально-подготовительный этап. На втором этапе, хорошо развитые на начальном тренировочном этапе дыхательная и сердечно-сосудистая системы должны быть добавлены к работе специального характера.

А совершенствование специальной работоспособности шорт-трековцев в данный период осуществляется специальной тренировкой, включающей в себя бег на роликовых коньках и имитационные специальные упражнения. На данном этапе желательно практиковаться 6 дней в неделю с нагрузками от 10 до 16 часов.

Предсоревновательный (специально-подготовительный) этап. На данном этапе основной задачей тренировочного процесса является совершенствование специальной физической работоспособности атлетов. Проще говоря, её можно рассматривать как достижение атлетом наивысшей скорости при старте, беге по повороту. Еще нужно выработать специальную соревновательную выносливость, то есть способность выполнять длительные рывки по дистанции с максимально возможной скоростью [3].

На предсоревновательном этапе, недельный тренировочный цикл состоит из 5–6 рабочих дней и 8–10 тренировочных занятий. Работа в группах на каждом этапе обязательна, потому что это одно из основных условий успешной адаптации к соревнованиям, так как спортсмен должен прочувствовать беговую ситуацию, научиться видеть ледовую дорожку. Тренировочные занятия нужно проводить с элементами состязания.

Соревновательный этап продолжается 6–8 недель. На этом этапе тренировка быть направлена на достижение пика спортивной формы к важнейшим соревнованиям сезона, на поддержание высокого уровня специальной и общей готовности. Большое количество соревнований не позволяет проводить интенсивные и объёмные тренировки, поэтому объём нагрузок снижается до 5–8 часов в неделю. Главными способами тренировки являются интервальный и повторный.

Переходный этап. Основная задача переходного этапа – постепенная растренировка и переход состояния спортсменов в стадию восстановления. Рекомендуются упражнения умеренной мощности: спортивные игры, плавание, кроссовый бег. Тренировочные занятия проводятся 3–5 раз в неделю по 90–120 минут. Годичная подготовка в шорт-треке не очень отличается от подготовки конькобежцев, за исключением более частой периодизации, которая связана с круглогодичным соревновательным сезоном, волнообразностью объёма и интенсивности нагрузок.

В зависимости от использования того или иного метода варьируется величина нагрузки, интенсивность и время выполнения упражнений.

Также шорт-треке применяются методы тренировочного процесса, которые используются в других циклических видах спорта, таких как – бег, велоспорт.

В тренировку шорт-трековцев входят шесть основных методов:

1) *Метод равномерных усилий* (равномерной скорости) который характеризуется прохождением части или полной дистанции с постоянной интенсивностью. Данный метод применяется для постепенной подготовки резервов организма к выполнению больших нагрузок, развития выносливости, улучшения технической подготовки атлетов, а также в контрольных тренировках.

2) *Повторный метод* предусматривает прохождение отрезков дистанции, со скоростью, которая превышает среднюю, и отдыхом между отрезками до восстановления рабо-

тоспособности. Также скорость повторно проходимых отрезков должна быть постоянной. Если она падает – значит, неправильно определена либо длина отрезков, либо скорость их прохождения или время отдыха.

3) *Переменный метод* определяется прохождением дистанции или её частей с варьируемой скоростью. Данный метод применяют для повышения скоростной выносливости, в особенности на средних и длинных дистанциях. При использовании этого метода, повышаются как скоростные качества, так и специальная выносливость. С ростом тренированности – промежутки отрезков, проходимых медленно, сокращаются, а отрезков, проходимых с высокой скоростью – увеличиваются.

4) *Интервальный метод* характерен прохождением отрезков со средней скоростью и ограниченным временем отдыха между ними.

5) *Контрольный метод* характеризуется прохождением всей дистанции или ее части за время, которое предусматривается графиком.

6) *Соревновательный метод* состоит в создании условий одинаковых как при тренировке, так и на соревнованиях (контрольные забеги, интервалы отдыха). Спортсмен по команде тренера проходит полную дистанцию на время. Данный метод способствует повышению и формированию двигательных и волевых качеств, совершенствованию технической и тактической подготовки [4].

3, 4 Результаты и обсуждение

После разработки автоматизированной системы учета тренировочных нагрузок в шорт-треке, мы приступили к тестированию системы. Апробация системы учёта и контроля совершенной работы осуществлялась на основе изучения содержания четырехгодичного макроцикла сборной команды Казахстана по шорт-треку в сезоне 2016–2020 годов. С этой целью в разработанную программу был введён дневник спортсмена.

Также нам были интересны данные об объемах тренировочной нагрузки по годам. После формирования необходимого запроса были получены следующие данные, характеризующиеся числовыми данными по применяемым упражнениям. Нагрузки характеризовались следующими единицами:

- беговые виды и бег на коньках в километрах.
- прыжковые упражнения силовые упражнения с собственным весом в повторах (раз)
- силовые упражнения в тоннах
- упражнения статической и динамической направленности в часах [5].

Также в тренировках шорт-трековцев используются беговые упражнения, измеряющиеся в километрах, это относится как к бегу на роликах, так и на коньках. В следующих рисунках будет представлены модельные характеристики объема темпового бега за 2016-2020 г. (Рисунки 1-4).

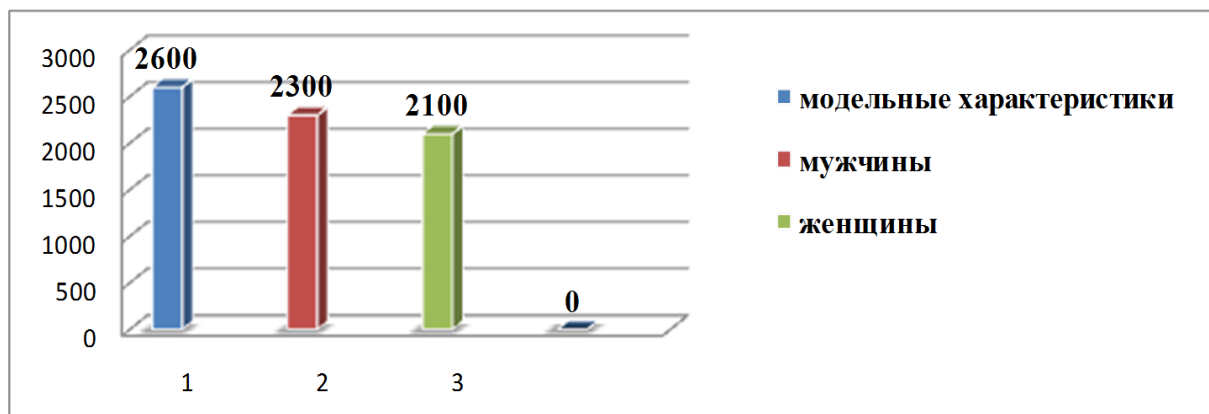

Рисунок 1 – Модельные характеристики объема темпового бега (км) при подготовке в шорт-треке по ходу сезона 2016-2017 гг.

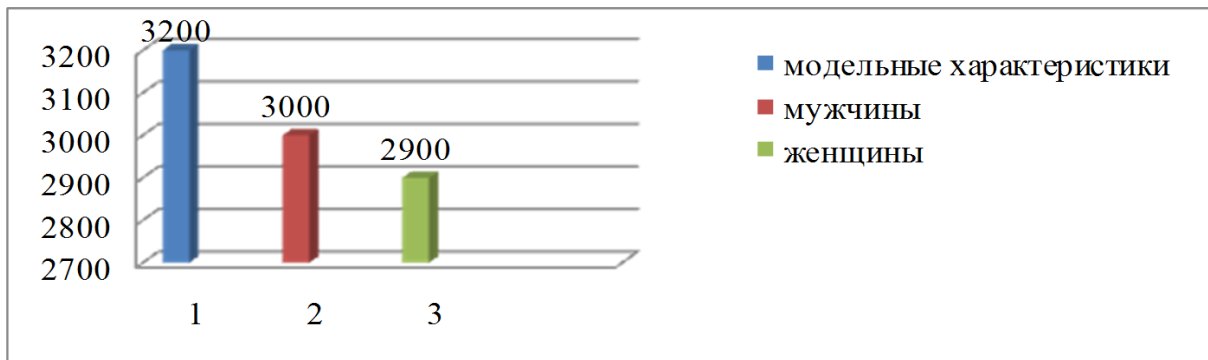

Рисунок 2 – Модельные характеристики объема темпового бега(км) при подготовке в шорт-треке по ходу сезона 2016-2017 гг.

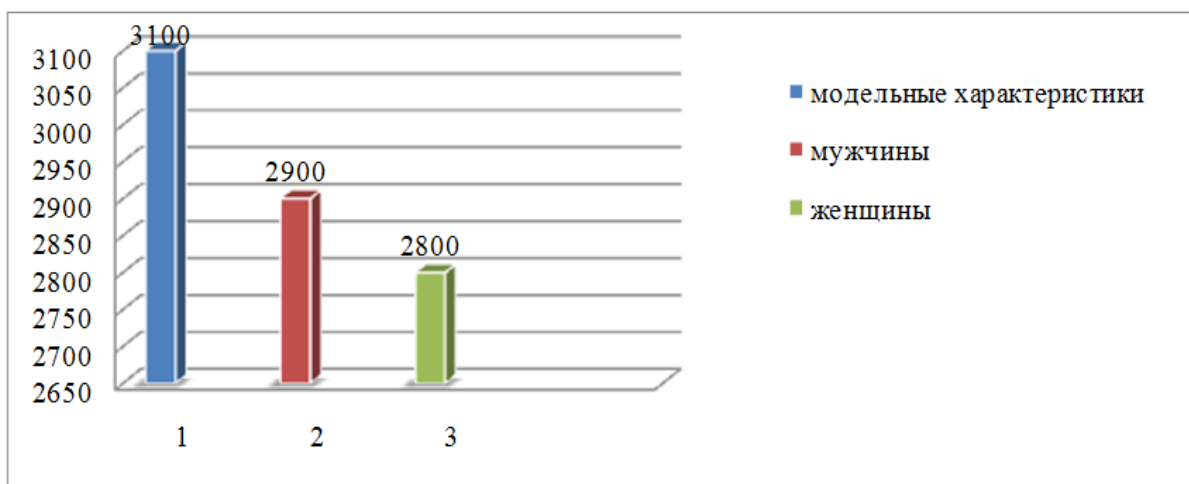

Рисунок 3 – Модельные характеристики объема темпового бега (км) при подготовке в шорт-треке по ходу сезона 2017-2018 гг.

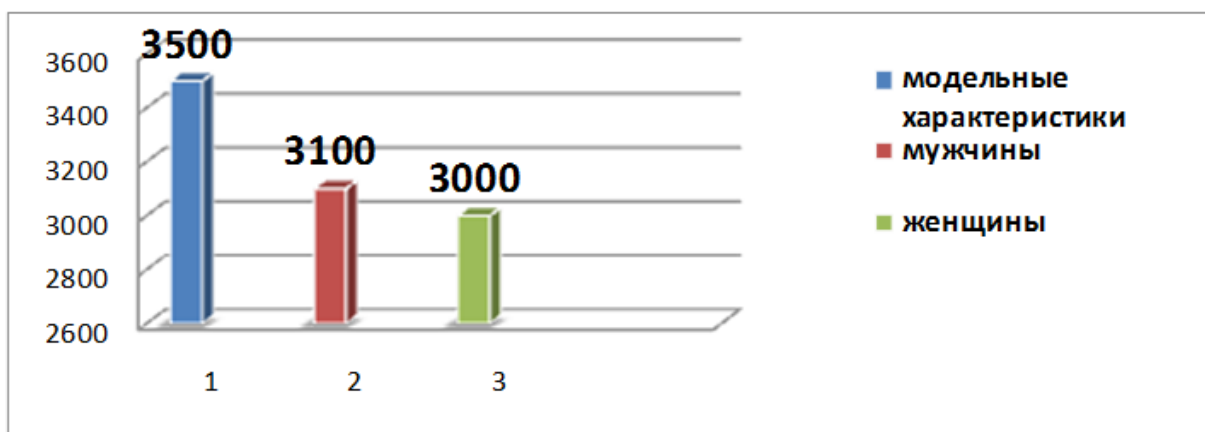

Рисунок 4 – Модельные характеристики объема темпового бега (км) при подготовке в шорт-треке по ходу сезона 2019-2020 гг.

Из данных графиков видно, что прослеживается положительная динамика роста нагрузки с каждым годом.

Преломляя общую теорию развития систем к условиям спортивной деятельности шорт-трековца, к условиям периодизации в конькобежном спорте, можно выделить следующие этапы развития системы спортивной тренировки.

В переходном периоде система терпит регресс по отношению к системе соревновательного периода. Так как конькобежец выполняет свою деятельность при иных условиях. Будут ослабевать связи, приобретенные и сформировавшиеся в соревновательном периоде. В данном периоде подготовки потеря связей приводит к тому, что система прекращает выполнение возложенных на нее функций соревновательной деятельности.

В современных условиях существования шорт-трека в Казахстане соревновательный период, начинается, зачастую, сразу же с появлением льда и его длительность определяется как календарем соревнований, так и продолжительностью зимы. Включение ледовой подготовки в специально-подготовительный период юного конькобежца невозможно из-за отсутствия искусственной ледовой дорожки. Поэтому необходимо обеспечить эффективную специальную подготовку до соревновательного периода [6].

5 Выводы

1. Анализ литературных источников показал, что шорт-трек – один из «молодых» видов спорта он характеризуется активной двигательной деятельностью с оптимальным проявлением волевых и физических качеств. Спортивная деятельность, как и любая деятельность человека, эффективна при планировании. Для правильного планирования нагрузки, важно знать результаты предыдущей работы и применять их в качестве ориентира для составления плана предстоящей подготовки.

2. Выявлено, что постоянное совершенствование учебно-тренировочного процесса играет немаловажную роль в совершенствовании шорт-трека. Научное обоснование средств и методов подготовки шорт-трековцев, которые используются для воспитания быстроты, силы, гибкости и выносливости способствуют повышению эффективности и оптимизируют тренировочный процесс.

3. Создание новых методов и форм организации и управления шорт-треком, улучшение спортивной экипировки и инвентаря шорт-трековцев, повышение качества льда, строительство ледовых дворцов, внедрение новых правил проведения соревнований – все это способствует развитию и прогрессу шорт-трека Казахстана.

4. Выявлено, что для улучшения уровня развития общей и специальной физической подготовленности шорт-трековцев, применяется в тренировках около 40 различных упражнений по характеру и форме выполнения.

Практические рекомендации

Рациональное применение технических средств, таких, как специальные и физические упражнения дают возможность:

- целенаправленно решать вопрос управления учебно-тренировочным процессом спортсменов и более эффективного проведения обучения технике;
- расширить круг методов, применяемых в физической, тактической, морально-волевой и теоретической подготовке спортсменов;
- соблюдать принцип сопряженности, то есть соответствия специальных упражнений основным соревновательным движениям, что дает возможность не только развивать физические качества, но и одновременно совершенствовать техническое мастерство;
- избирательно-целенаправленно развивать основные или специфические группы мышц, определяющие успех в данном виде спорта;
- многократно повторять выполнение сложно-координационных упражнений в заданном режиме;
- четко дозировать нагрузку.

С целью рационализации учебно-тренировочного процесса конькобежцев на этапах специально-подготовительного периода в условиях отсутствия естественного льда для тренировок в беге на коньках рекомендуется использование тренажерных устройств.

Таким образом, целенаправленное и систематическое применение в тренировочном процессе современных средств тренажерных устройств позволит эффективно управлять процессом спортивного совершенствования спортсменов любого уровня подготовленности.

В тренировочном процессе конькобежцев целесообразно постоянно применять специальные упражнения, которые бы направляли на улучшение техники в беге на коньках, как в тренировочном процессе, так и в соревновательной деятельности.

Список литературы

- 1 Аниканов И.Я. О летне-осенней тренировке конькобежцев // Теория и практика физической культуры. – 1953. – №7. – 157 с.
- 2 Кубаткин В.П. Теория и практика физической культуры. – М.: ФИС 2003. – 55с.
- 3 Панов Г.М., Разинов Ю.И. Специальная подготовка конькобежцев // Сборник «Конькобежный спорт». – М.: Физкультура и спорт, 1977. – №1. – С. 12.
- 4 Петров Н.И. Конькобежный спорт. – М.: Физкультура и спорт, 1975. – 27 с.
- 5 Аниканов И.Я. О летне-осенней тренировке конькобежцев // Теория и практика физической культуры. – 2004. – №7. – 142 с.
- 6 Панов Г.М., Суслин А.С., Павловский Ю.А. Силовая подготовка конькобежцев // Сборник «Конькобежный спорт». – М.: Физкультура и спорт, 1975. – 69 с.

Материал поступил в редакцию: 11.02.2020

АГЕЕВА, С.В., РЕБИК, Е.В.

ЖАРЫС КЕЗЕҢІНДЕ ШОРТ-ТРЕКТЕН БІЛІКТІЛІГІ ЖОҒАРЫ СПОРТШЫЛАРДЫ ДАЯРЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Спорт – адамның өз мүмкіндіктерін кеңейтуге деген талпынысы, ол арнайы дайындықты қажет ететін, қиындықтарға төтеп беруге бағытталған жарыстарға қатысу арқылы жүзеге асырылады. Шорт-трек физикалық жағынан белсенді қимыл-қозғалысты талап етеді.

Бүгінгі күнге дейін жаттықтырушылардың көбі жылдық циклды дайындықтарды бір циклды дайындық ретінде құрастырды. Бірақ, қазіргі кезде жабық мұз айдындарының болуы жазда да шорт-трек бойынша жаттығу жұмыстарын өткізуге және екі циклді дайындықты өтуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: шорт-трек, жарыс қызметі, спортшылар, техника, тактика, физикалық дайындық, қозғалыс қызметі, дайындық жүйесі.

AGEEVA, S.V., REBIK, E.V.

FEATURES OF PREPARATION OF SPORTSMEN OF HIGH QUALIFICATION IN THE SHORT-TRACK COMPETITION STAGE

Sport is a person's constant desire to expand their own capabilities, which is realized through special training, systematic participation in competitions related to overcoming increasing difficulties, and a whole world of emotions generated by successes and failures along the way. The short track is characterized by active motor activity with optimal manifestation of physical and volitional qualities.

Until today, most coaches build a one-year cycle of training athletes as a single cycle. But currently, the presence of indoor rinks allows you to train on a short track in the summer and switch to a two-cycle training system.

Key words: short track, competitive activity, athlete, technique, tactics, physical training, motor activity, training system.

UDC 001.8

Yersultanova, Z.S.

*candidate of technical sciences,
associate professor of the department of CSR and CT*

Tsyganova, A.D.

senior lecturer of the department of CSR and CT

Aytbenova, A.A.

*m.p.s., senior lecturer of the department of CSR and CT,
KSPU named after U. Sultangazin,
Kostanay, Kazakhstan*

METHODS OF TEACHING THE DISCIPLINE «INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES» IN PEDAGOGICAL EDUCATION

Abstract

The article discusses innovative methods used in teaching the discipline «Information and communication technologies» at a pedagogical university: game methods, project method, case study method, interactive methods.

The conditions of successful application of the considered methods, examples of their application are analyzed.

***Key words:** pedagogical methods, innovative methods, game technologies, case study, design method.*

1 Introduction

Modern pedagogical science combines traditional and innovative approaches in teaching and educating the younger generation.

Any teacher who plans the educational process is concerned about the question: How to organize the learning process in such way so that it is most effective and so that the future specialist meets the requirements of today?

2 Materials and methods

One answer to this question is the use of active teaching methods. The word method (from the Greek methods – the path to something) means an approach to the phenomena being studied, a planned way of scientific knowledge and the establishment of truth. It can be said that in the most general sense, a method is a way to achieve a specific goal, a set of methods or operations for mastering reality. In pedagogical education, the method acts as an ordered way of working to achieve educational goals. At the same time, the methods of teaching activity of a teacher and the methods of teaching activity of students are in close interaction [1].

The features of innovative learning include: advancing work; anticipation of development; openness to the future, focus on the personality, its development; the obligatory presence of elements of creativity; partnership type of relationship – cooperation, co-creation, mutual assistance, etc.

The main components of the activity of teachers consider three groups of teaching methods:

1. Methods of organization and implementation of educational activities (verbal, visual, practical reproductive and problematic);
2. Methods of stimulation and motivation (cognitive games, analysis of life situations, creating situations of success);
3. Methods of control and self-control (oral and written control, laboratory and practical work, machine and machine-less control, frontal and differentiated, current and final.

The inclusion of active methods in the educational process activates the cognitive activity of students, enhances their interest and motivation, develops the ability to learn independently; provides the maximum possible connection between students and teachers. There are many teaching

methods in the educational process and the types of their classification, but innovative (active) teaching methods are a particularly important group.

Currently, the following active teaching methods are the most common:

- Interactive method;
- The project method is a form of organization of the educational process, focused on the creative self-realization of the student's personality, the development of his intellectual and physical capabilities, strong-willed qualities and creative abilities in the process of creating new products of practical importance;
- Brainstorming a specialized method of group work aimed at generating new ideas that stimulate the creative thinking of each participant;
- Game method;
- Role-playing games a method used to assimilate new knowledge, develop certain communication skills. A role-playing game involves the participation of at least «two players», each of whom is invited to conduct targeted communication with each other in accordance with a given role;
- Trainings are exercises in which, during the course of living or modeling specially defined situations, students have the opportunity to develop and consolidate the necessary knowledge and skills.
- Group discussions on a specific issue in relatively small groups (from 6 to 15 people);
- Learning using tutorials;
- Analysis of practical situations – a method of teaching decision-making skills, its purpose is to teach students to analyze information, identify key problems, generate alternative solutions, evaluate them, choose the best solution and formulate action programs.

Teaching methods should be applied to enhance learning motivation; to enhance the cognitive activity of students, develop teamwork skills, the formation and development of communication skills (communication skills with peers and teachers).

The quality of graduate training depends, first of all, on the level of professional competence of the teaching staff and the organization of its activities, on the teacher's ability to students' skills, and to maintain interest in educational and scientific activities [2].

As you know, the basis of innovative educational technologies used in the educational process should be a social order, professional interests of future specialists, and consideration of individual, personal characteristics of students.

Therefore, when training specialists in a higher pedagogical educational institution, the use of innovative forms and methods must be organically combined with an understanding of the goals and objectives of teaching and training future teachers. In this regard, the use of active learning methods is associated with the desire of teachers to enhance the cognitive activity of students. When teaching students, the discipline of Information and communication technologies, teachers of the department use non-traditional types of lectures, which can significantly revive the students' perception of the material. An example would be a problem lecture, which begins with a problem question, a paradox, an unfinished situation that arouses interest among students. The answer is formulated during the lecture. Throughout the lecture, the question posed encourages future teachers to creatively understand and solve the problem. The main task is to introduce the student into a problem situation, for the way out of which he lacks the available theoretical knowledge, and he is forced to actively generate new knowledge himself with the help of a teacher and with the participation of other students, based on the knowledge of someone else's or his professional experience and logic [3].

Thanks to such lectures, students get acquainted with different opinions on the issue under discussion, which contributes to the intensification of the learning process and the assimilation of program material. In other words, if in a traditional lecture, explanation, illustration, description, and examples are used primarily, then in the problematic lecture, a comprehensive analysis of phenomena, the scientific search for truth [3, 6].

Innovative teaching methods also include lectures, presentations, situational tasks, creative tasks, the project method, brainstorming, etc. They develop the student's ability to navigate in unusual conditions, critical situations, analyze emerging problems, the ability to predict the consequences of decisions, the ability to independently solve and select the most optimal way to solve the problem.

The innovative methods of teaching students are based on active methods that help to form a creative, innovative approach to understanding professional activities, develop independent thinking, the ability to make optimal decisions in a specific situation. Innovative teaching technologies, reflecting the essence of the future profession, form the professional qualities of future teachers, kinds of foundation for professional skills in conditions close to real ones. The use of various methods and techniques of active learning awakens students' interest in the educational and cognitive activity itself, which allows you to create an atmosphere of motivated, creative learning and at the same time solve a whole range of educational, educational, and developmental tasks.

Improving the effectiveness of student learning directly depends on the skillful selection and use of a variety of teaching methods that are most appropriate to the topic and situation, as well as on the activation of the entire educational process. The choice of teaching methods is primarily determined by the content of the educational material and the learning objectives that are applicable to different disciplines. Pedagogical experimental data of Kh.E. Meichner confirm the advantage of using active teaching methods in the educational process: trainees keep in memory 10% of what they read; 20% of what they hear; 30% of what they see; 50% of what they hear and see [3].

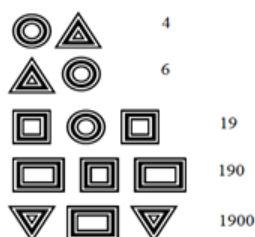
For the future teacher, the important thing is the need to master the skills of using gaming technologies that they will need in their professional activities. Students actually form a simulated game situation. The game usually gives situations with an open end, where students must make a decision, defend their point of view, for example, resolve a conflict, complete a certain situation or problem [4].

One of the most important tasks of the learning process is to increase interest in the subject. One of the effective ways to solve this issue is the use of gaming technology. After all, the game accompanies children from the first days of a conscious life. By «game technologies» in pedagogy we mean a fairly extensive group of methods and techniques for organizing the pedagogical process in the form of various pedagogical games. Unlike games, in general, the pedagogical game has an essential feature a clearly defined goal and the corresponding pedagogical result, which can be substantiated, highlighted in explicit or indirect form and are characterized by educational and cognitive orientation [5].

3, 4 Results and discussion

In the ICT course, gaming technologies or their elements (puzzles, crosswords, clusters, filling in correspondence tables, etc.) are most appropriate for fixing, organizing or repeating material (for example, when studying topics Information processes, Number systems, Computer architecture, Algorithmic, logical basis of the computer).

Task 1: In some non-positional number system the numbers look like different geometric figures. Below are some numbers recorded in this number system. (Picture 1). What numbers do the entries in the second table correspond to? (Picture 2).

Picture 1 – Table of preset numbers written using shapes

▽ ▽ □ ○ □	
□ □ □ □ △ ○	
□ □ □ ○ △	
□ ▽ □ □ △	

Picture 2 – Table for determining numbers written using figures

The advantages of gaming technology include:

- The game gives a break in everyday life with its monotony and orderliness.
- The game gives order. In any game there are always rules that must be respected.
- The game provides an opportunity to create and rally the team.
- The game allows you to organize the basic concept of the topic.
- The game takes away from the standard teacher-student relationship (question and answer),

which allows students to open up more.

One of the innovative methods of teaching disciplines in teacher education is the use of the case-study method. The problem of introducing the case-study method into the practice of higher vocational education is currently very relevant, due to two trends. The first follows from the general orientation of the development of education, its orientation not so much on obtaining specific knowledge, but rather on the formation of professional competence, skills and mental activity, the development of personality abilities, among which special attention is paid to the ability to learn, change the paradigm of thinking, and the ability to process huge arrays of information. The second follows from the development of requirements for the quality of a specialist, who must also have the ability to conduct optimal behavior in various situations, be systematic and efficient in times of crisis [6].

Case technology is a modern educational technology, which is based on the analysis of some problem situation, this is action learning. The essence of the case-method is that the assimilation of knowledge and the formation of skills is the result of active independent activity of students in resolving contradictions, as a result of which there is a creative mastery of knowledge, skills, abilities and the development of mental abilities. In the case-method, the formation of the problem and the ways of its solution take place on the basis of the case, which is both a technical task and a source of information for understanding the options for effective actions and requires reliance on the existing knowledge and skills of students.

The case method can be successfully applied when studying various topics from the course Information and communication technologies (for example, Text Editor, Internet Search Engines, Computer Configuration).

Task 2: The company received orders. Customers are asked to assemble computers and meet the amount that they are willing to pay. The task of students is to help customers in determining the configuration of a computer, i.e. select the components of the computer according to the requirements of customers. Terms of the order: on the one hand, the customer should not purchase an unnecessary thing, i.e. if the employee of the company believes that the customer himself has chosen some object that he really doesn't need, then the employee must prove this convincingly and convincingly; on the other hand, if a company employee believes that an item is needed, one must also intelligently and convincingly prove to the customer that he will need this item.

Students work in groups of 2-3 people, each group gets its own case, which includes: a list of computer components and their price, the necessary background information on individual devices and their compatibility, and the purpose of the computer that the customer wants to receive, the amount of the order. Groups are organized in such a way that two groups work on one computer configuration option.

Stage 1. Students work begins with an introduction to the reference literature, they independently analyze the contents of the case. As a result, each student should have a holistic impression of personal computer devices and their main technical characteristics. Acquaintance with the case ends with a discussion. The teacher assesses the degree of understanding of the situation, sums up the discussion and the students proceed directly to the choice of computer configuration.

Stage 2. The groups are divided into employees and customers. The employees present a computer configuration option for a given amount, explaining their choice and convincing the customer in choosing this particular configuration. The customer, if necessary, exposes its requirements. At the end of the presentation of the computer configuration, the customer announces

whether he is satisfied with the service of this company. Students working on other orders can also express their opinions on the configuration of the computer under discussion.

Stage 3. The teacher gives a general assessment to all participants and each individual; parses the entire course of the lesson, focusing on successful and unsuccessful decisions; assesses the general behavior of participants interest, mutual assistance, unconventional thinking, discipline, etc.

Thus, the case study method is aimed at achieving common learning goals: learning content and developing skills at the required level; personal development of the learner; development of analytical skills and teamwork; ability to listen and understand an alternative point of view; plan your actions and anticipate their consequences.

At the present stage, the most optimal form of ICT training is project training using the project method. The basis of the design form is creative activity. Signs of the design form of training are:

- the presence of the organizational stage of preparation for the project independent selection and development of a solution option, selection of software and hardware, selection of information sources;

- selection of a leader from among the participants in the project (organizer, coordinator), distribution of roles;

- the presence of a stage of self-examination and self-assessment (reflection on activity), protection of the result and assessment of the level of implementation;

- each group can engage in the development of a separate project or participate in the implementation of the collective.

E. Polat gives such a definition to the project method in the modern sense: «... the method», which implies «a certain set of educational and cognitive techniques that allow solving a particular problem as a result of independent actions of students with the obligatory presentation of these results».

The design method is always focused on the independent work of students. With it, students not only receive the sum of certain knowledge, but also learn to acquire this knowledge, use it to solve cognitive and practical problems [7].

The use of design technology in combination with other teaching methods allows the formation of the following competencies:

- ✓ information – the ability to competently perform actions with information;
- ✓ communicative – the ability to enter into communication in order to be understood;
- ✓ social – the ability to act in society, taking into account the positions of other people;
- ✓ subject – the ability to apply the acquired knowledge in practice.

Results during the implementation of projects:

1. Formed and worked out
2. Skills in the collection, systematization, classification, analysis of information;
3. Ability to present information in an accessible, aesthetic way;
4. Ability to work independently, make choices, make decisions;
5. Expand and deepen knowledge in various subject areas;
6. The level of information culture is increasing, which includes working with various equipment (printer, scanner, microphone, etc.);
7. The student pretty thoroughly studies the computer program in which he creates the project;
8. The student has the opportunity to realize his creative ideas (Picture 3).

Picture 3 – The first web page of the project work on HTML

Interactive teaching methods for ICT include the use of blairenglish.com online services. The content contains the «Information Technology & Web Vocabulary Exercises» Menu section, which includes the following topics:

- ✓ English verbs of movement on computers exercise;
- ✓ Computer keyboard key name vocabulary exercise part 1;
- ✓ Vocabulary to describe computer problems exercise;
- ✓ Web page vocabulary exercise;
- ✓ Vocabulary for using computers at work exercise;
- ✓ Computer code sign & symbol names exercise part 1;
- ✓ Computer code sign & symbol names exercise part 2.

Here is an example of using this content. Exercise: Adding information to a database [8].

Read the following conversation between Peter and Juan about how to add the details from a CV/resume on to a database for candidates applying for job vacancies in their company.

From the context, try to guess the meaning of the words/phrases in bold. Then do the quiz at the end to check if you are right.

Juan: 'For the vacancy in our department we have to enter all the CV details for the candidates on to the database for candidates. Do you know how to do that?'

Peter: 'No, I've never done it before.'

Juan: 'No problem, I'll show you how to complete the form in the database with the details. First of all, you'll need to have both the database and a copy of the CV open on the screen. Now, in the database **click** on the button that says 'new entry' using the mouse. This takes you to a new screen where you can enter the details.'

Peter: 'Ok.'

Quiz:

Below is a definition/description of each of the words/phrases in bold from the above text. Now fill in the blanks with one of these words/phrases in bold. Only use one word/phrase once and write it as it is in the text. Click on the «Check Answers» button at the bottom of the quiz to check your answers.

When the answer is correct, two icons will appear next to the question. The first is an Additional Information Icon «Info». Click on this for extra information on the word/phrase and for a translation. The second is a Pronunciation Icon «Listen». Click on this to listen to the pronunciation of the word/phrase and to do a pronunciation speaking test.

1. When you press a key or a mouse button for more than 1 second, you _____.
2. To move your finger while still touching the glass on a touch screen tablet/phone, is _____.
3. To move through/down text boxes on an online form by the keyboard, you _____.
4. A more common way to say 'press' a button on a mouse, is _____.
5. When you select/click on an image or photo and then physically move it on the screen, you _____.
6. When you stop holding down a key or mouse button, you _____.
7. A different way to say 'click' or 'press' on a touch screen device (e.g. iPad), is _____.
8. A verb that means to move up or down a web page or document, is _____.

9. After moving/dragging a photo on the screen, to put or place it in its new position, you _____.

10. Another way to say 'enter' or 'write' words or numbers with a computer, is _____.

11. To copy some of the text from a document, you first have to _____.

12. To make the keys on a keyboard write letters, numbers etc..., you have to _____.

Tests are performed interactively, which is convenient when working with text on the use of this Internet service.

Also, for independent work of students used online courses are used on the open platform MOOC from leading teachers of KazNU named after Al-Farabi. In today's fast-paced world, one of the important criteria that defines a highly qualified specialist is the ability to quickly and efficiently work with huge amounts of information: make calculations, design drawings and electrical circuits for calculating risks, and exchange data with foreign colleagues. organize meetings online, etc. To solve the full range of tasks, it is necessary to actively use the methods of sharing electronic computing devices and specialized software products, in other words, information and communication technologies. On the course «Information and communication technologies» are will learn the basics of obtaining, processing and displaying information using modern computing devices. Get familiar with the operating principles and basic components of computers. As part of the course, you will gain the skills necessary when working with the main software applications that are actively used by specialists in all fields of science and business. The course will provide you with the necessary fundamental knowledge to further study violations in the computer world. The course structure is simple and convenient. The course consists of 15 lectures thematically integrated into modules. Each lecture contains a video, accompanied by a description in the form of a short line and materials for independent study with step-by-step instructions on how to use the topics [9].

The next interactive course for the study of information technology is the course «English for Programmers» at Intuit International Open University. This course is useful in that all topics cover materials on the study of information and communication technologies. The course contains on each topic a lecture material, a terminological dictionary, assignments for reading in English and also assignments for translating text into English. Each topic ends with an interactive test. In conclusion, the final interactive test is passed. The course contains more than 30 hours of lectures. The test material is presented accessible, understandable and easily perceived for its productive study by students. An example from the course is offered below:

- advantages of word processing over using a typewriter – преимущество текстового процессора перед использованием обычной печатной машинки;
- cut and paste the text – удаление, вставка текста;
- find and replace – находить данное *слово* или фразу и заменять одну группу знаков (букв) на другую группу;
- word wrap – завёртывание слова, завершение строки;
- print – отпечаток, копия;
- header, footer – заголовок, окончание страницы;
- customize – выполнять по индивидуальному заказу;
- layout – схема, план, расположение элементов;
- merge – объединять информацию;
- spell checker – *программа* проверки правописания;
- thesaurus – *тезаурус*, тематический словарь [10].

5 Conclusions

Information and communication technologies are one of the main factors in the formation of a new global economy and rapid changes in society.

Over the past ten years, new means of information and communication technologies have fundamentally changed the way people interact and communicate. ICTs have the potential to change the nature of education – both the models of the educational process and the roles of students and teachers in it are changing.

The main goals in education are to provide an increase in the quality of education due to the diversity of the content of the methods of organizing the educational process, supporting experiments and innovations, and disseminating information.

References

- 1 Lerner I. Ya. The didactic foundations of teaching methods (in Russian). – M.: Pedagogy, 1981.
- 2 Reznik S.D., Vdovina O.A. University teacher: technology and organization of activities (in Russian). – M.: Infa, 2011. – P. 8.
- 3 Мынбаева А.К., Садвакасова З.Н. Innovative teaching methods, or how interesting it is to teach: a textbook (in Russian). 4th ed., additional. – Almaty, 2010. – P. 195-196.
- 4 Isaeva Z.A., Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Active methods and forms of education in higher education (in Russian). – A., 2005. – 122 p.
- 5 Selevko G.K. Modern educational technology DOC. Tutorial (in Russian). – M.: Public education, 1998. – 256 p.
- 6 Balapanova. A.S., Nasimova G.O. Case-study method as a modern technology of professionally-oriented training: Methodological development for PhD doctoral students in the specialty 6D050200 – Political Science (in Russian). – Almaty: Kazakh University, 2012. – P. 6.
- 7 Yersultanova Z.S., Aitbenova A.A., Dauletbaeva G.B. Information and communication technologies. Part 2. – Kostanay: KSPU named after U. Sultangazin, 2019. – 164 p.
- 8 English verbs of movement on computers exercise [Electronic resource] // Blair English. Access mode: http://www.blairenglish.com/exercises/technology_web/exercises/computers_verbs_of_movement/computers_verbs_of_movement.html.
- 9 Course «Information and communication technologies» [Electronic resource] // Massive online open courses of Al-Farabi KazNU. Access mode: http://open.kaznu.kz/courses/course-v1:KazNU+IKT101+-2018_C2/info.
- 10 Курс «Английский язык для ИТ-специалистов» [Электронный ресурс] // Национальный открытый институт «Интуит». Режим доступа: <https://www.intuit.ru/studies/courses/3691/933/info>.

Material received by the editorial office: 17.02.2020

ЕРСУЛТАНОВА, З.С., ЦЫГАНОВА, А.Д., АЙТБЕНОВА, А.А.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ «АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР» ПӘНІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Мақалада педагогикалық университеттегі «Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар» пәнін оқытуда қолданылатын инновациялық әдістер қарастырылған: ойын әдістері, жобалық әдіс, case study әдісі, интерактивті әдістер. Қарастырылған әдістерді сәтті қолдану шарттары, оларды қолдану мысалдары талданады.

Кілт сөздер: педагогикалық әдістер, инновациялық әдістер, ойын технологиялары, кейс-стади, жобалау әдісі.

ЕРСУЛТАНОВА, З.С., ЦЫГАНОВА, А.Д., АЙТБЕНОВА, А.А.

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ИНФОРМАЦИОННЫЕ И КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ» В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье рассматриваются инновационные методы, используемые в преподавании дисциплины «Информационные и коммуникационные технологии» в педагогическом ВУЗе: игровые методы, метод проектов, метод case study, интерактивные методы. Анализируются условия успешного применения рассматриваемых методов, примеры их применения.

Ключевые слова: педагогические методы, инновационные методы, игровые технологии, case study, проектный метод.

УДК 377.1

Чернявская, О.М.

кандидат педагогических наук,
член-корр. МАО, ассоциированный профессор
кафедры естественных наук,
КГПУ имени У. Султангазина,
Костанай, Казахстан

Лазебная, Ю.П.

преподаватель специальных дисциплин,
КГКП «Рудненский политехнический колледж»,
Рудный, Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ ТИПО ПРИ ИЗУЧЕНИИ ХИМИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье рассмотрена актуальность проблемы внедрения критериального метода оценивания в организациях технического и профессионального образования при изучении специальных дисциплин. Произведен анализ трудностей перехода организаций ТПО на обновленную программу содержания образования. Содержится описание опыта внедрения критериального оценивания в процессе изучения химических технологий в колледже. Приведенные результаты учебных достижений обучающихся позволили сформулировать достоинства и сложности применения критериальных методов оценивания при изучении специальных дисциплин.

Ключевые слова: *критериальное оценивание, техническое и профессиональное образование, формативное и суммативное оценивание, специальные дисциплины.*

1 Введение

В настоящее время содержание обучения на каждом уровне образования строится на различных целях и ожидаемых результатах, необъединенных общей методологической рамкой. Школы поэтапно переходят на обновленные программы с акцентом на навыки широкого спектра: функционального и творческого применения знаний, критического мышления, проведения исследовательских работ, использования ИКТ, применения различных способов коммуникации, умения работать в группе и индивидуально, решения проблем и принятия решений. В техническом и профессиональном образовании программы направлены на развитие у обучающихся профессиональных компетенций. При получении высшего и послевузовского образования студент должен демонстрировать пять результатов обучения: знание и понимание в изучаемой области; применение на профессиональном уровне, формулирование аргументов и решение проблем; осуществление сбора и интерпретация информации; сообщение информации, идеи, решения; навыки для самостоятельного продолжения обучения.

Имеющиеся различия и несогласованность в наборе ключевых навыков и компетенций, приобретаемых на разных уровнях образования, создают препятствия к построению системы обучения в течение всей жизни (lifelong learning).

Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан (далее ГПРОН) на 2020-2025 годы предусматривает достижение следующей цели: повышение глобальной конкурентоспособности казахстанского образования и науки, воспитание и обучение личности на основе общечеловеческих ценностей. Одной из задач по реализации данной цели является обеспечение преемственности и непрерывности профессиональной подготовки в соответствии с потребностями экономики и региональными особенностями. В ре-

зультате выполнения поставленной задачи в рамках единой образовательной траектории содержание общеобразовательных дисциплин в колледжах планируется пересмотреть в соответствии с обновленным содержанием общего среднего образования уже в текущем 2020 году.

В рамках обновленного содержания в школах внедряется критериальная система оценивания учебных достижений учащихся, призванная обеспечить объективное и равное оценивание учебных достижений учащихся вне зависимости от региона, расположения и языка обучения школы [1]. При этом технология контроля и оценки результатов обучения в колледжах до сих пор остается консервативной и устоявшейся, несмотря на всевозможные инновации и реформы в системе образования нашей страны.

Существующая система не соответствует требованиям к качеству подготовки выпускников организаций технического и профессионального образования (далее ТиПО). При этом ГПРОН предусматривает продолжение работы по внедрению программ, основанных на модульно-компетентностном подходе и учитывающих международные требования WorldSkills.

Модернизация системы ТиПО обуславливает качественные изменения в содержании образовательного процесса: акцент с предметных знаний, умений и навыков как основной цели обучения перенесен на формирование базовых и профессиональных компетенций обучающихся, что влечет соответствующие изменения и в системе оценивания. Компетентностный подход требует оценивания более сложных результатов – компетенций, что означает необходимость разработки и практического применения новых вариантов оценивания, одним из которых является критериальное оценивание.

2 Материалы и методы

На современном этапе развития педагогической науки и практики философия оценивания результатов обучения основывается на целостном понимании оценивания как интегральной/органической части процесса обучения. При этом оценивание согласовано с учебной программой, задачами, содержанием и методикой обучения и призвано решить следующие задачи:

- система оценивания является сбалансированной, в том смысле, что система оценивания содержит в себе оба типа оценивания, как оценивание обучения или суммативное оценивание, так и оценивание для обучения или формативное оценивание;
- оценивание должно привести к значимым высоким результатам обучения;
- вопросы «Что?» и «Как?» в оценивании следует использовать для определения ясности целей обучения;
- следует регулярно собирать количественные и качественные данные о прогрессе и развитии учащихся;
- результаты оценивания должны быть использованы для информирования о процессе обучения и улучшения будущей практики процессов преподавания и учения.

При написании статьи:

- изучена методическая литература по проблеме исследования;
- проведены педагогические наблюдения;
- изучены и проанализированы результаты учебных достижений учащихся.

3, 4 Результаты и обсуждение

С 2019 года к новой системе оценивания в казахстанских школах Кәсіпқор перешли учащиеся 9, 10 классов. А это значит, что завтрашние абитуриенты организаций ТиПО будут готовы к критериальному оцениванию. И НАО Холдинг «», предупредив складывающуюся ситуацию, уже не первый год организует курсы повышения квалификации педагогических работников и приравненных к ним лиц ТиПО по программе «Внедрение методов критериального оценивания в процесс обучения организаций ТиПО» [2].

Учитывая, что в ближайшее время внедрение обновленного содержания образования коснется общеобразовательных дисциплин колледжа, то и преподавателям специальных дисциплин необходимо внедрять критериальное оценивание на основе дескрипторов и критериев.

Традиционная система оценивания базируется на четырех уровнях и учитывает личностно-учебно-деятельностные достижения по модулю по мере усвоения учебного материала (Таблица 1) [1, 2].

Таблица 1 – Традиционная система оценивания учебных достижений

Уровни	Показатели
Минимальный (1-2 балла)	Уровень достижений умственной деятельности
Удовлетворительный (3 балла)	Испытываемые затруднения
Достаточный (4 балла)	Освоение специфических приемов деятельности
Высокий (5 баллов)	Уровень проявления самостоятельной деятельности обучающихся

Критериальная система предполагает наличие фонда оценочных средств (далее – ФОС) [2]. Стоит отметить, что на подготовку заданий и ФОС с учетом критериального метода оценивания затрачивается значительно больше времени и сил преподавателя, чем при традиционной, т.к. четкие формулировки критериев, подробное указание дескрипторов является индивидуальным для каждого из видов работ. В качестве примера ФОС входного контроля рассмотрим задания проверочной работы, проводимой на первом занятии по дисциплине «Материаловедение» для обучающихся 3 курса специальности 1014000 – Технология машиностроения (по видам):

1. Запишите обозначения элементов согласно Периодической системы Д.И. Менделеева: сера, фосфор, медь, свинец, ртуть, цинк, магний, углерод, кислород, марганец, железо, водород, фтор, хлор, уран, алюминий, золото, серебро, хром, мышьяк.

Ответ: S, P, Cu, Pb, Hg, Zn, Mg, C, O, Mn, Fe, H, F, Cl, U, Al, Au, Ag, Cr, As (каждый правильный ответ – 1 балл).

2. Перечислите металлы, которые относятся к черным.

Ответ: железо, марганец, хром (каждый правильный ответ – 1 балл).

3. Перечислите основные группы, на которые классифицируются цветные металлы.

Ответ: тяжелые, легкие, благородные, редкие (каждый правильный ответ – 1 балл).

4. Запишите, каким свойством обладают «благородные» металлы?

Ответ: обладают высокой стойкостью к воздействию окружающей среды и агрессивных сред (1 балл).

Максимальный балл, который возможно набрать, 28 баллов. Результаты входного контроля позволяют выяснить уровень подготовленности обучающихся и скорректировать индивидуальные траектории обучения (с учетом процентного соотношения количества правильных ответов к общему числу и соответствующая традиционная оценка):

- набравшие 25-28 баллов (90-100 %, оценка «5») – высокий входной уровень знаний;

- набравшие 21-24 баллов (75-89 %, оценка «4») – достаточный входной уровень знаний;

- набравшие 14-20 баллов (50-74 %) – удовлетворительный входной уровень знаний;

- набравшие менее 14 баллов (0-49 %) – низкий входной уровень знаний.

Соотнесение процентного соотношения правильных ответов к традиционной системе позволяет уже на первых уроках достигнуть понимания обучающимися элементарных критериев оценивания знаний.

Обучающиеся с низким и удовлетворительным уровнем знаний требуют дополнительной подготовки к изучению дисциплины «Материаловедение», которая выражается в индивидуальных заданиях к следующему занятию: подготовка рефератов, конспектов, презентаций и т.д. по пройденной теме. Во время выдачи задания формулируются критерии оценивания. Например, в таблице 2 представлены критерии для оценивания презентации.

Таблица 2 – Шкала оценивания презентации

Дескриптор	Минимальный ответ (1 б)	Изложенный, раскрытый ответ (2 б)	Законченный ответ (3 б)	Количество баллов
Раскрытие темы, проблемы	Проблема не раскрыта, отсутствуют выводы	Проблема раскрыта не полностью, выводы не сданы и/или не обоснованы	Проблема раскрыта, произведен анализ нескольких источников информации, выводы приведены и обоснованы	
Представление	Информация логически не связана, не использована профессиональная терминология	Информация изложена не последовательно и /или не систематизирована, использовано 1-3 профессиональных термина	Информация систематизирована, изложена логично и последовательно с использованием более трех профессиональных терминов	
Оформление	Не использованы информационные технологии (Power Point). Имеется больше 4-х ошибок в представленной информации	Использованы информационные технологии (Power Point) частично. Имеется 1-3 ошибки в представленной информации	Использованы информационные технологии (Power Point) с применением возможностей программы (переходы, анимация, гиперссылки и т.д.). Имеется не более 1 ошибки в представленной информации	

В приведенном примере максимально можно набрать 9 баллов за подготовленную качественно презентацию. При выдаче последующих аналогичных заданий обучающимся предлагается проанализировать имеющуюся шкалу оценивания и предложить дополнительные критерии либо уточнить имеющиеся.

Формативное оценивание используется в повседневной практике (поурочно, ежедневно) и позволяет корректировать деятельность преподавателя и обучающихся в процессе обучения. Формативное оценивание является частью личностно-ориентированного подхода к обучению и аналогом текущего контроля знаний обучающихся, однако, в отличие от последнего, включает в себя следующие компоненты [3, 4, 5]:

- информирование обучающихся о целях обучения и критериях оценивания;
- вовлечение обучающихся в самооценивание, основанное на критериях;
- обеспечение обратной связи, помогающей обучающимся определить их дальнейшие шаги и способы их осуществления.

Суммативное (итоговое) оценивание предназначено для определения уровня сформированности знаний, умений, навыков, компетентностей при завершении изучения темы, раздела к определенному периоду времени. В качестве примера такого вида оценивания представлена контрольная работа за раздел «Металлические сплавы, строение и свойства» по дисциплине «Материаловедение». Задание (вариант 1):

1. Перечислите и изобразите типы кристаллических решеток металлов.
2. Опишите явление полиморфизма на примере железа, используя кривые нагрева и охлаждения (Рисунок 1).

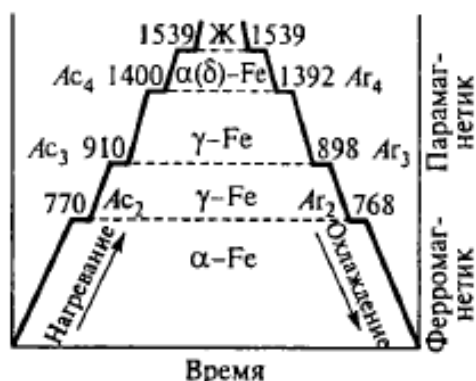

Рисунок 1 – Кривые нагрева и охлаждения железа

3. Опишите диаграмму состояния железо-углерод по линии ЕС (Рисунок 2).

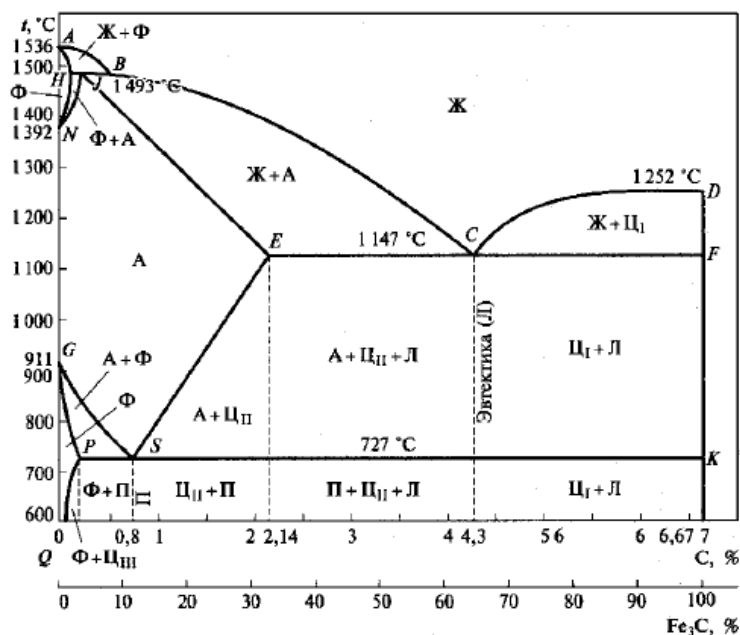

Рисунок 2 – Диаграмма состояния железо-углерод

Таблица 3 – Суммативное оценивание по разделу «Металлические сплавы, строение и свойства»

Критерий оценивания	№ задания	Дескриптор (обучающийся...)	Балл
Перечисляет типы кристаллических решеток	1	Записывает названия типов кристаллических решеток	1 балл за каждый верно записанный тип КР (max 3)
		Изображает тип указанной кристаллической решетки	1 балл за каждый верно зарисованный тип КР (max 3)
Описывает явление полиморфизма на примере железа	2	Описывает полиморфное состояние: называет тип кристаллической решетки, свойство	1 балл за каждый правильный ответ (max 6)
Описывает диаграмму состояния железо-углерод	3	Записывает название линии ЕС	1
		Указывает температуру	1
		Определяет содержание углерода (в т.Е, С)	1 балл за каждый верный ответ (max 2)
		Определяет структуру и свойство сплава после затвердевания	1 балл за каждый верный ответ (max 2)
Всего баллов			18

Таблица 4 – Рубрикатор

Критерий оценивания	Уровень учебных достижений		
	низкий	Средний	Высокий
Перечисляет типы кристаллических решеток	Записывает названия не всех типов кристаллических решеток и/или не приводит рисунок типа	Записывает названия всех типов кристаллических решеток, допускает ошибки в изображениях	Записывает названия всех типов кристаллических решеток и приводит соответствующие схемы
Описывает явление полиморфизма на примере железа	Не записывает тип кристаллической решетки и/или неправильно указывает свойства	Записывает тип кристаллической решетки, соответствующий фазовому состоянию, неверно указывает свойство	Описывает тип кристаллической решетки, верно указывает свойство
Описывает диаграмму состояния железо-углерод	Не записывает или неверно записывает название линии, не указывает температуру, не определяет или неверно определяет содержание углерода в точках, не описывает структуру и/или свойство сплава после затвердевания	Верно записывает название линии и указывает температуру, определяет содержание углерода в точках, допускает 3-4 ошибки при описании структуры и/или свойства сплава после затвердевания	Верно записывает название линии, указывает температуру, определяет содержание углерода в точках, допускает 1-2 ошибки при описании структуры или свойства сплава после затвердевания

При этом конечная оценка формируется на уже указанном выше процентном соотношении количества правильных ответов к максимально возможным баллам.

Таким образом, можно сделать вывод, что, как и в стандартной контрольной работе с традиционным оцениванием, при суммативном оценивании за раздел обучающимся предлагается выполнить 3 задания (легкое, средней сложности и сложного уровня), но система оценивания позволяет набрать обучающимся максимальное количество баллов. Работы оцениваются более тщательно, так как в каждом происходит пошаговое оценивание выполненного задания.

Результаты СОР по данному разделу в разрезе двух групп разного набора представлены в таблице 5.

Таблица 5 – Результаты СОР по разделу «Металлические сплавы, строение и свойства»

Группа	Всего, чел.	Количество обучающихся, получивших оценку (человек, %)								Успеваемость, %	
		неудовлетворительно		удовлетворительно		хорошо		отлично			
		чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%	общ.	качест.
Д-16-ТМ (традиционное оценивание)	21	4	19,05	8	38,10	7	33,33	2	9,52	80,95	42,85
Д-17-ТМ (критериальное оценивание)	24	1	4,17	7	29,16	13	54,17	3	12,50	95,83	66,67

Как видно из таблицы, планомерное использование критериальных методов оценивания в группе Д-17-ТМ при изучении раздела «Металлические сплавы, строение и свойства» позволило повысить качество усвоения материала на 23,81 %. Стоит отметить, что результаты входного контроля знаний по данному показателю составили 25 % и 28 % соответственно для групп Д-16-ТМ и Д-17-ТМ, т.е., разница в базовых исходных знаниях являлась незначительной.

5 Выводы

Новый этап в развитии технического и профессионального образования связан с внедрением модульно-компетентностного подхода к формированию содержания и организации учебного процесса, необходимостью научить обучающихся применять полученные знания и умения в конкретных ситуациях, что требует изменений в системе оценивания уровня учебных достижений.

Актуальность применения критериального оценивания в процессе обучения определяется:

- современными задачами образования, указанными в ГПРОН на 2020-2025 годы;
- необходимостью повышения уровня образования с учётом международных стандартов;
- необходимостью разработки единых требований к оценке учебных достижений учащихся в целях обеспечения объективности результатов обучения и обеспечения преемственности и непрерывности профессиональной подготовки в соответствии с потребностями экономики и региональными особенностями.

Широко используемая в ТиПО методика оценивания по пятибалльной шкале проста и привычна, однако имеет существенные недостатки:

- отсутствуют чёткие критерии оценки достижения планируемых результатов обучения, которые понятны обучающимся, родителям и педагогам;
- педагог оценивает обучающегося, ориентируясь на средний уровень знаний группы в целом;
- оценки по традиционной системе не дают представления об усвоении конкретных элементов знаний, умений, навыков по отдельным разделам учебной программы, что не позволяет определить индивидуальную траекторию обучения каждого ученика.

Традиционная пятибалльная система оценивания не позволяет проследить объективность отметок, обучающийся, привыкнув к критериальному оцениванию в школе, не понимает, за что конкретно он получил ту или иную оценку. Наличие же однозначных и чётких критериев оценок подтверждается дескрипторами, которые создаются, обсуждаются и корректируются обучающимися самостоятельно на основе анализа о проделанной ранее аналогичной работе. Данная система оценивания позволяет:

- обучающемуся – быть активным в процессе обучения и оценивания результатов;
- преподавателю – делать акценты на успехах ученика, используя формативное оценивание для личностно-ориентированного подхода, а суммативное – для развития персональной ответственности обучающихся за своё образование.

Использование критериального оценивания в процессе изучения дисциплины «Материаловедение» и приведенный анализ результатов подтверждает эффективность использования таких методов в организациях технического и профессионального образования.

Список литературы

1 Методические рекомендации по использованию системы критериального оценивания учебных достижений учащихся всех уровней. Сборник методических рекомендаций. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2015. – 507 с.

2 Руководство для слушателя курса повышения квалификации педагогических работников и приравненных к ним лиц организаций технического и профессионального образования по программе «Внедрение методов критериального оценивания в процесс обучения организаций технического и

профессионального образования». – Центр профессионально образования НАО Холдинг «Кәсіпқор». – Астана, 2018. – 250 с.

3 Айтпукешев А.Т., Кусаинов Г.М., Сагинов К.М. Оценивание результатов обучения: Метод. пособие [Электронный ресурс]. – Астана: Центр педагогического мастерства, 2014. – 108 с. – Режим доступа: <https://bilim-pavlodar.gov.kz/loader/load/23900>. – Дата обращения: 05.02.2020 г.

4 Обновление содержания среднего образования: вопросы и ответы [Электронный ресурс]. – Астана, 2017 г. – 18 с. – Режим доступа: https://www.vkgu.kz/sites/default/files/files/education/obnov_soderj_obraz/obnov_soderj_obraz.pdf. – Дата обращения: 01.02.2020 г.

5 Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2018-2019 учебном году: Инструктивно-методическое письмо [Электронный ресурс]. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2018. – 388 с. – Режим доступа: <http://www.orleu-almobl.kz/attachments/article/1283/IMP-2018-2019-RUS-SVOD-ru.pdf>. – Дата обращения: 15.01.2020 г.

Материал поступил в редакцию: 24.02.2020

ЧЕРНЯВСКАЯ, О.М., ЛАЗЕБНАЯ, Ю.П.

ХИМИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ ТЖКБ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМІН КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Мақалада техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында арнайы пәндерді оқыту кезінде критериялды бағалау әдісін ендіру проблемасының өзектілігі қарастырылған. ТЖКБ ұйымдарының білім беру мазмұнының жаңартылған бағдарламасына көшу қиыншылықтары талдаудан өткізілді. Колледжде химиялық технологияларды оқыту процессінде критериялды бағалау әдісін ендіру тәжірибесі сипатталады. Білім алушылардың оқу жетістіктерінің келтірілген нәтижелері арнайы пәндерді оқытуда критериялды бағалау әдісін қолданудың құндылықтары мен қиыншылықтарын тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: критериялды бағалау, техникалық және кәсіптік білім, формативтік және суммативтік бағалау, арнайы пәндер.

CHERNYAVSKAYA, O.M., LAZEBNAYA, YU.P.

APPLICATION OF CRITERIA-BASED ASSESSMENT STUDENTS' KNOWLEDGE OF TECHNICAL AND PROFESSIONAL EDUCATION IN STUDIES OF CHEMICAL TECHNOLOGIES

The article discusses the relevance of the implementation of the criteria-based method of assessment in organizations of technical and vocational education in the study of special disciplines. The analysis of transitional difficulties of technical and professional education organizations for the updated program of education content is made. The article describes the experience of implementing criteria-based assessment in the process of studying chemical technologies in College. The results of educational achievements of students allowed us to formulate the advantages and difficulties of using criteria-based assessment methods in the study of special disciplines.

Key words: criteria-based assessment, technical and professional education, formative and summative assessment, special disciplines.

**ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ
НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ**

ӘОЖ 376

Бегежанова, Р.К.

*педагогика ғылымдарының магистрі,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

**ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ
МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ**

Түйін

Мақалада инклюзивті білім беру жүйесінде жұмыс жасайтын мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігінің негізгі мәселелеріне, педагогтардың ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға құндылық-мағыналық қарым-қатынасына қысқаша шолу, ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғалармен жұмыс істейтін педагогтың кәсіби-тұлғалық дайындығының маңызды құрамдас бөліктеріне сипаттама беріледі, инклюзивті білім беруді іске асыратын мұғалімнің жеке тұлға құрылымының негізгі компоненттерінің (жалпы педагогикалық, кәсіби, жеке) мағынасы ашылады.

***Кілт сөздер:** білім алуда ерекше қажеттіліктері бар балалар, кәсіби құзыреттілік, инклюзивті білім беру, мұғалім, кәсіби-құндылық бағдарлар.*

1 Кіріспе

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін дамытудың негізгі үрдістерінің бірі – ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғаларға инклюзивті білім беру болып табылады. Қазақстанда қарқынды дамып келе жатқан интеграция үдерістері отандық арнайы педагогиканың теориялық тәсілдер мен эксперименталды зерттеулердің әзірлемесін жетелегенімен, инклюзивті білім беруді іске асыратын мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі мәселелері тәжірибе жүзінде жетілдіруді талап етеді.

2 Материалдар мен әдістер

Педагогикалық мамандық «адам – адам» типті кәсіптерге жатады, оның негізгі мазмұны адамдармен қарым-қатынасты құрайды. Оның ерекшелігі – ол өзінің мәні бойынша гуманистік, шығармашылық және ұжымдық сипатқа ие. Тарихта педагогикалық мамандыққа екі функция бекітілді: әлеуметтік-мәдени жағдайдың нақты талаптарына оқушыларды бейімдеумен байланысты бейімделген және баланың жеке тұлғасы мен шығармашылық даралығын дамытумен байланысты гуманистік.

Инклюзивті білім беру педагогының кәсіби қызметі дәстүрлі педагогикалық қызмет шеңберінен шығады, сонымен қатар әлеуметтік-педагогикалық, оңалту, кеңестік-диагностикалық, психотерапиялық, түзету және басқа да қызмет түрлерімен тығыз қарым-қатынас жасайды, педагог бір мақсатқа бағытталған ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамға оның әлеуметтік бейімделуі мен арнайы білім беру құралдарымен интеграциялануы үшін көмек көрсетеді [1].

Инклюзивті білім беру мұғалімдерінің кәсіби қызметіне құндылық-мағыналық қарым-қатынасы – бұл индустриялық қоғам тұлғасының мәдени түрін, ақпараттық, яғни қазіргі заманғы тұлғаны қалыптастыруға бағытталған ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланың өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасау [2]. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен жұмыс істеуге даярланатын мұғалім мынадай кәсіби-құндылықтық бағдарлардың жүйесін қабылдауы тиіс: адамның жеке басының құндылығын оның бұзылыстарының ауырлық дәрежесіне қарамастан мойындау; білім беру нәтижесін алуға ғана емес, жалпы дамуында ауыт-

қулары бар адамның жеке басын дамытуға бағытталу; өз жауапкершілігін мәдениет иесі және оның дамуында ауытқулары бар адамдар үшін транслятор ретінде ұғыну; үлкен рухани және энергетикалық шығындарды және т. б. талап ететін ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен педагогикалық қызметтің шығармашылық мәнін түсіну [3].

3, 4 Нәтижелер мен талқылау

Инклюзивті білім беру процесі – бұл әр тараптың өз функциялары бар, мұғалімдер, денсаулық мүмкіндігі шектеулі оқушылардың және олардың қалыпты дамып келе жатқан құрдастарының белсенді өзара іс-қимылының екі жақты процесі. Оқушылардың танымдық қызметін ұйымдастыру мұғалімнің жеке тұлғасына байланысты.

Дәстүрлі түрде мұғалімдердің екі түрін бөліп көрсетуге болады: жаңашыл мұғалім және орындаушы мұғалім. Орындаушы-мұғалімнің негізгі қызметі – бұл «барлығын үлгерген, бәрін тапсырған» деген сезім қалыптасатын білім беру, оқушыға «мен айтқандай істе» деген сөздермен байланысты, өз айтқанын оқушыға бұлжытпай орындату. Бұл жағдайда мұғалім әр түрлі әдістемелік нұсқауларды адал орындайды, оған қалай жұмыс істеу керектігі туралы кеңестер жиі күтеді. Кейбіреулері шығармашылыққа ұмтылады. Орындаушы-мұғалім үшін авторитарлық қарым-қатынас стилі тән: оқушыны толықтай мұғалім қадағалайды. Әрдайым нұсқаулыққа сәйкес әрекет етеді, балаларға объект ретінде қарайды. Жаңашыл мұғалім әрдайым ізденісте болады, оқушылармен бірге қоршаған әлем мен шындықты таниды, әріптестерімен тығыз байланыста жұмыс істейді. Ол өз жұмысының және барлық оқу-тәрбие процесінің нәтижелерін зерделейді, талдайды. Жаңашыл мұғалім мен оқушыларда өзара рухани байыту жүзеге асырылады: жұмыс күнінен кейін оқушыда «Мен бүгін қаншалықты көп білдім» деген сезімді ұялату. Жаңашыл мұғалім үнемі жаңа жұмыс стилін іздеуде. Мұндай педагогтың қарым-қатынасының негізгі стилі – демократиялық, яғни мұғалім оқушының жанында ұстанымы. Жаңашыл мұғалім әрдайым педагогикалық жағдайға сай және педагогикалық талдау негізінде әрекет етеді. Сондай-ақ психологияны, ғылыми-педагогикалық зерттеу әдістерін жақсы біледі, балаларға өз қызметінің субъектісі ретінде қарайды. Осылайша, жаңашыл мұғалім өзінің ғылыми негізделген бағдарламасы бар, зерттеуші мұғалім. Орындаушы мұғалім жұмысы дәстүрлі оқыту әдістемесіне бағытталған. Мектепте оқыту жүйесінде мұғалім-орындаушы және мұғалім-новаторлар да қажет, тек орындаушы ролінде болған мұғалім жаңашыл бола алады. Демек, инклюзивті білім беру мұғалімінің кәсіби-педагогикалық қызметіндегі өзгерістер білім берудің жаңа сапасына жетуде байқалады.

Функционалдық міндеттерді өзгерту инклюзивті білім беру мұғалімінің қажетті кәсіби рөлдерінің тізбесін анықтауға мүмкіндік береді: арнайы білім беру қажеттіліктері бойынша үйлестіруші (ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар), жобалау қызметінің үйлестірушісі, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға қолжетімді интерактивті оқыту технологиялары бойынша үйлестіруші, жеке және әлеуметтік білім беру және денсаулық саласындағы білім беру бойынша үйлестіруші, әлеуметтік жұмыс бойынша үйлестіруші, кәсіби бағдарлау саласындағы үйлестіруші және осындай рөлдерді бөлудің басқа да артықшылықтары баршылық:

- арнайы және жалпы білім беру жүйесіндегі өзгермелі жағдайға тез әрекет ету мүмкіндігі;
- оқытудың тұрақты сипаты (педагогикалық ұжымды даярлау және қайта даярлау тікелей жұмыс орнында жүзеге асырылуы мүмкін);
- инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын мұғалімдердің ұжымдық жұмысын ұйымдастыру мүмкіндігі;
- ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар және олардың қалыпты дамып келе жатқан құрдастарын оқыту тәжірибесін енгізу және тарату мүмкіндігі;
- ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың жеке ерекшеліктерін ескеру мүмкіндігі.

Педагогтардың инклюзивті құзыреттілігі арнайы кәсіби құзыреттілік деңгейіне жатады. Бұл оқушылардың әртүрлі білім беру қажеттіліктерін ескере отырып және ерекше білім

беру қажеттіліктері бар баланы білім беру ұйымының ортасына қосуды және оның дамуы мен өзін-өзі дамытуына жағдай жасауды қамтамасыз ете отырып, мұғалімдердің инклюзивті білім беру үдерісінде кәсіби функцияларды жүзеге асыру қабілетін негіздейтін интегративті жеке білім беру. Мұғалімнің инклюзивтік құзыреттілігінің құрылымына негізгі мазмұндық (мотивациялық, когнитивтік, рефлексивтік) және негізгі операциялық құзыреттіліктер кіреді, олар мұғалімнің инклюзивтік құзыреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Мотивациялық құзыреттілік мүмкіндіктері шектеулі балаларды қалыпты дамып келе жатқан құрдастары ортасына қосу жағдайында педагогикалық қызметті жүзеге асыруға терең жеке қызығушылығымен, оң бағыттылығымен сипатталатын уәждер (әлеуметтік, танымдық, кәсіби, жеке даму және өзін-өзі реттеу, жеке әл-ауқаты және т.б.) жиынтығы. Мотивациялық құзыреттілік инклюзивті оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне барабар құндылықтар, қажеттіліктер, уәждер жиынтығы негізінде өз тұлғасын белгілі бір кәсіптік іс-әрекеттерді орындауға уәждемелеу қабілеті ретінде айқындалады. Бұл құзыреттілік үшін ең маңызды болып мұғалім тұлғасының бағыты табылады. Бұл, біріншіден, тұлғаның жалпы гуманистік бағыты, екіншіден, әртүрлі білім беру қажеттіліктері бар балаларға инклюзивті білім беру жағдайында кәсіби қызметті жүзеге асыруға оң бағыт, денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балаларды сәтті әлеуметтендіру үшін инклюзивті білім берудің маңыздылығын түсіну, оның гуманистік әлеуетін терең ұғыну.

Когнитивтік құзыреттілік инклюзивті білім беруді жүзеге асыру үшін қажетті білім жүйесі мен танымдық іс-әрекет тәжірибесі негізінде педагогикалық ойлау қабілеті, инклюзивті білім берудің теориялық және практикалық міндеттерін шешу үшін маңызды ақпаратты қабылдау, санада қайта өңдеу, жадыда сақтау және қажетті уақытта қайта еске түсіру қабілеті ретінде айқындалады. Осы негізгі құзыреттілік негізінде арнайы білім беру қызметі саласындағы инновациялық интеграциялық процестердің ғылыми кәсіптік-педагогикалық білімі; жеке тұлғаның даму негіздері; оқыту мен тәрбиелеудің педагогикалық және психологиялық негіздері; қалыпты жағдайдағы оқушылардың және дамуында әртүрлі бұзылыстары бар оқушылардың анатомиялық-физиологиялық, жас, психологиялық және жеке ерекшеліктері; тәрбиеленушілердің өзін-өзі дамыту процесін педагогикалық басқару негіздері; қоғам мен адамның дамуында бұзылулары бар өзара іс-қимылының негізгі заңдылықтары жатыр.

Мұғалімнің инклюзивтік құзыреттілігінің рефлексивті компоненті инклюзивті білім беруді дайындау және жүзеге асыру жағдайында қызмет рефлексиясына қабілеттілігінде көрінетін рефлексивті құзыреттілікті қамтиды.

Мұғалімнің инклюзивтік құзыреттілігінің операциялық компоненті педагогикалық үдерісте нақты кәсіби міндеттерді орындау қабілеті ретінде айқындалатын операциялық құзыреттіліктерді қамтиды және инклюзивті білім беруді табысты жүзеге асыру, туындайтын педагогикалық жағдайларды шешу, педагогикалық міндеттерді дербес және ұтқыр шешу, ізденіс-зерттеу қызметін жүзеге асыру үшін қажетті педагогикалық қызметтің игерілген тәсілдері мен тәжірибесін білдіреді. Мұғалімдердің инклюзивтік құзыреттілігін дамыту педагогикалық қызметті тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Педагогты инклюзивті білім беруді іске асыруға кәсіби даярлау процесінде оның денсаулығы мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеуге кәсіби-жеке дайындығын ескеру қажет. Педагогтың денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балалармен жұмыс істеуге кәсіби-тұлғалық дайындығы тұлғаның кәсіби-гуманистік бағытын, соның ішінде оның кәсіби-құндылық бағдарын, кәсіби-тұлғалық қасиеттері мен біліктерін қамтиды.

Тұлғаның кәсіби-гуманистік бағыты педагогтың кәсіби қызметінің гуманистік құндылығын, оған қанағаттануын, кәсіби шеберлікті меңгерудегі мақсаткерлігін, ерекше білім алу қажеттілігі бар балаларды тәрбиелеу мен оқытудың гуманистік мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізудегі тұлғаның белсенділігі мен пәрменділігін түсінуде көрінеді.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғалармен жұмыс істейтін педагогтың кәсіби-тұлғалық дайындығының маңызды құрамдас бөлігі – көмек көрсетуге дайындық. Адамның көмекке дайындығы тиісті жағдайларда дамиды. Көмек көрсетуге дайын болу – мейірімділік,

эмпатия, төзімділік, педагогикалық оптимизм, өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі реттеудің жоғары деңгейі, тілектестік, бақылау қабілеті, бақылауды іске асыру қабілеті және педагогикалық жұмысты оңтайландыру үшін бала (ересектер) туралы ақпараттың ұлғайған көлемін пайдалану қабілеті бар интегралды жеке сапа; перцептивті іскерліктер (баланың ішкі әлеміне ену қабілеті, оқушының жеке басын және оның уақытша психикалық жағдайын түсінумен байланысты психологиялық бақылау); педагогикалық жұмыстың мәселелерін, міндеттерін шешуге шығармашылық көзқарас, креативтілігі және т.б.. Педагог осы қасиеттердің маңыздылығын түсінуі және оларды дамытуға ұмтылуы тиіс:

- қайырымдылық – гуманизмнің маңызды көріністерінің бірі. Қайырымдылық ұғымында рухани-эмоционалдық (өзінше біреудің дертін бастан кешіру) және нақты-практикалық (нақты көмекке келу) аспектілер біріктіріледі.

- эмпатия – ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен жұмыс істейтін педагогтың маңызды кәсіби сапасы, ол баланы түсінуді, оған деген сезімді, жағдайды оның көзімен көре білуді, оның көзқарастарын қолдауды көздейді. Эмпатия қабылдау феноменімен тығыз байланысты, мұнда айналасындағылар тарапынан ерекше білім беру қажеттілігі бар балаға жылы эмоционалды қарым-қатынас білдіреді.

- төзімділік – күйзеліске, белгісіздікке, жанжалдарға, мінез-құлықтық ауытқуларға, агрессивті мінез-құлыққа, нормалар мен шекаралардың бұзылуына төзімділікті қамтиды. Педагогтың кәсіби қызметінде тәрбиеленушілердің әдеттен тыс сыртқы келбетіне, олардың барабар емес мінез-құлқына, анық сөйлеуіне, кейде оның болмауына толерантты, тілектестік қарым-қатынас танытуға тура келеді. Сондықтан осындай педагог үшін төзімділіктің жоғары деңгейі оның қызметінің тиімділігін қамтамасыз ететін факторлардың бірі болып табылады.

- ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға қатысты педагогикалық оптимизм осындай баланың дамуына, оның әлеуетіне сенуге деген сенімділікті болжайды.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен жұмыс істейтін педагог өз қызметін реттеудің жоғары деңгейіне ие болуы, күйзеліс жағдайларында өзін бақылауы, жағдайдың өзгеруіне тез және сенімді әрекет етуі және шешім қабылдауы тиіс. Ол өз арсеналында жағымсыз эмоцияларды жеңе білуге мүмкіндік беретін, релаксация дағдысы, өзін меңгеру қабілеті, қиын, күтпеген жағдайларда бейімделу қабілеті болуы қажет. Педагогтың балалар арасындағы өзін-өзі ұстауы, эмоционалды тұрақтылығы, балалар мен педагог арасындағы қарым-қатынастардағы даулы жағдайларды ескертуге мүмкіндік береді, бұл оқу-тәрбие процесін дұрыс ұйымдастыру үшін ерекше маңызға ие, мұнда денсаулық мүмкіндіктері шектеулі баланың жүйке жүйесіне жүктеме түсірмеуге және оны артық ойдан, шаршаудан қорғауға ерекше орын беріледі.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен педагогикалық қызметті жүзеге асыратын педагогқа олардың сыпайылық пен әдептілік танытуы, оның ішінде қызметтік ақпараттың құпиялылығын және тәрбиеленушінің жеке құпияларын сақтай білу (яғни, деонтологиялық менталитет) маңызды талап болып табылады.

Педагог ерекше білім беру қажеттілігі бар баланы оқыту мен тәрбиелеудің таңдалған мақсаттары, міндеттері, мазмұны, әдістері үшін жауап береді, өйткені бастапқыда мұндай бала қалыпты дамып келе жатқан құрдастарына қарағанда педагогикалық көмекке тәуелді болып табылады.

Осылайша, педагогтың ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеуге кәсіби-тұлғалық дайындығы тұлғалық ресурстарға негізделген тұтас сапа кешенінің қалыптасуын болжайды.

5 Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, инклюзивті білім беруді іске асыратын мұғалім тұлғасының негізгі құрауыштары болып табылады:

1. Тұлғаның жалпы педагогикалық қасиеттері: жеке тұлғаны қалыптастыру процесінде тұлғаның тұқым қуалаушылығының, ортасының, тәрбиесінің және өзіндік белсенділігінің рөліне ғылыми-педагогикалық көзқарасқа адалдық; ерекше білім беру қажеттіліктері бар ба-

ланың жеке тұлғасының даму себептері мен қозғаушы күштерін түсіну; жеке тұлғаның жағдайы мен кәсіби бағыттылығы; мұғалім тұлғасының әлеуметтік және кәсіби маңызы бар қасиеттері (азаматтылық, гуманизм, оптимизм, өзіне және балаларға талап қоя білу және т.б.);

2. Кәсіби қасиеттері: мамандық бойынша теориялық және әдістемелік дайындық; дефектология саласындағы психологиялық-педагогикалық, теориялық және практикалық дайындық; дамыған педагогикалық ерекшеліктер:

- перцептивті (ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланың ішкі әлеміне ену, оның психикасының қозғалысын сезіну, әр баланың психологиялық жағдайын көру қабілеті);

- коммуникативтік (ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылармен дұрыс қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді);

- конструктивтік (оқу-тәрбие процесінің барысын, дамуын және нәтижесін болжай алу қабілеті);

- суггестивті («еркін сөздің» көмегімен қажетті нәтижеге жету қабілеті);

- эмоционалдық тұрақтылық (өзінің психикалық жағдайын, сезімдерін, мінез-құлқын басқару қабілеті);

- дидактикалық (теориялық және практикалық материалды анық, нақты, қолжетімді, қызықты баяндай білу, ой белсенділігін туғызу, оқу-тәрбие үдерісіне жаңашылдық енгізу);

- ұйымдастырушылық (оқушыларды ұйымдастыру, әр түрлі қызмет түрлеріне тарту, ұжым құру, өз қызметін ұйымдастыру қабілеті (нақтылық, жинақылық, тәртіптілік));

- ғылыми-танымдық немесе академиялық (тиісті ғылым саласындағы ақпаратты, білімді меңгеру қабілеті);

- креативті (шығармашылыққа қабілеттілік).

3. Жеке (педагогикалық) қасиеттер: психикалық процестердің педагогикалық бағыттылығы, педагогикалық ойлау мен есте сақтауды дамыту, эмоциялық жауап беру (эмпатия), рефлексия және т. б..

Инклюзивті білім беру педагогының жеке тұлға құрылымының аталған компоненттері мұғалімнің ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмысқа кәсіби-тұлғалық дайындығын дамытуға ықпалын тигізетіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1 Логинова Е.Т. Специальное (коррекционное) образовательное учреждение как ресурсный центр для оказания консультативной поддержки // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2015. – №1 (62). – Б. 104–107.

2 Поникарова В.Н., Денисова О.А., Жаркова Е.А. Особенности формирования профессионально значимых качеств педагогов инклюзивного образования // International scientific-practical conference of pedagogues and psychologists «SCIENTIFIC GENESIS» European Association of pedagogues and psychologists «Science». – 2014. – Б. 59–65.

3 Яковлева И.М. Профессионально-личностная готовность педагога к работе с детьми с ограниченными возможностями здоровья // Вестник Московского государственного областного педагогического университета. Сер.: «Педагогика». – 2009. – №6. – Б. 140–144.

Материал баспаға түсті: 15.01.2020

БЕГЕЖАНОВА, Р.К.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ УЧИТЕЛЯ В СИСТЕМЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье дается краткий обзор основных проблем профессиональной компетентности учителей, работающих в системе инклюзивного образования, ценностно-смыслового отношения педагогов к детям с особыми образовательными потребностями, описание важнейших компонентов профессионально-личностной подготовки педагога, работающего с лицами с особыми образовательными потребностями, раскрывается значение основных компонентов (общепедагогическое, профессиональное, личностное) структуры личности учителя, реализующего инклюзивное образование.

Ключевые слова: дети с особыми образовательными потребностями, профессиональная компетентность, инклюзивное образование, учитель, профессионально-ценностные ориентиры.

BEGEZHANOVA, R.K.

PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER IN THE SYSTEM OF INCLUSIVE EDUCATION

The article gives a brief overview of the main issues of professional competence of teachers in inclusive education, value-sense attitude of teachers towards children with special educational needs, a description of the major components of professional and personal preparation of the teacher, working with individuals with special educational needs, reveals the importance of main components (general pedagogical, professional, personal) of the personality structure of teachers implementing inclusive education.

Key words: children with special educational needs, professional competence, inclusive education, teacher, professional values.

ӘОЖ 796

Қалмағанбетова, Ж.Н.

«5B011200 – Химия» білім беру
бағдарламасының 2 курс студенті
Аканов, Ш.К.

дене шынықтыру дайындығының оқу тәрбие
орталығының аға оқытушысы,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан

СПОРТТЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТЕГІ МОТИВАЦИЯНЫҢ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін

Мотивация – бұл күш салу қарқындылығын және қызметтің бағытын бақылаудың күрделі процесі, сондай-ақ ол психологиялық процесс ретінде адам өмірінде маңызды және спорт саласындағы мотивацияның әсерін жан-жақты зерттейді. Жоғары нәтижелер мен жеңістерге қол жеткізу үшін жаттығу процесі кезінде мотивацияны қалыптастыру маңызды. Ол үшін мотивацияның спортшылардың бойына бекітілуіне ықпал ететін басым себептер мен факторларды анықтау қажет.

Мақалада белгілі бір белсенділікке итермелейтін және нәтижесінде мотивацияның психологиялық қажеттілігін қанағаттандыруға әкелетін мотивациялық механизмдер қарастырылған. Спорттық іс-әрекеттегі мотивацияны дамытатын сыртқы және ішкі факторларды талдау ұсынылған.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіру; мотивтер; спорт; салауатты өмір салты; тұлға.

1 Кіріспе

Әрбір адам өмір бойы өзін-өзі жеке тұлға ретінде дамытады, осы процесте өз бетімен жұмыс істеу үлкен орын алады. Дене тәрбиесі мен білім беру өздігінен ұзақ мерзімді оң нәтижелер бере алмайды. Сондықтан адамның өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін-өзі жетілдіру үшін тілек білдіруі маңызды. Жеке тұлғаны қалыптастыру процесінде субъекті орындайтын қызмет пен мотивацияның өзара байланысы жүреді. Мотивацияның дамуы арқасында қызметті сапалы меңгеруді арттыру жүзеге асырылады. Тұлғаның қалыптасуы белгілі бір орындалатын қызметпен байланысты, онда қозғаушы фактор мотивация болып табылады. Яғни, мотивация жеке тұлғаның өз-өзімен жұмыс жасаудағы дамуының динамикалық кезеңі ретінде ұсынылады.

2 Материалдар мен әдістер

Жас ұрпақты дене тәрбиесіне баулудың салауатты өмір салтын қалыптастырудағы маңызы зор. Дене шынықтырумен шұғылданудың ұйымдасқан түрлерін кең дамытумен және

одан әрі жетілдірумен қатар, дене жаттығуларымен дербес жаттығудың шешуші маңызы бар [1].

Дене шынықтыру жеке тұлғаның дене тәрбиесін қалыптастыруға арналған мақсатты, саналы және жоспарлы жұмыс процесі болып табылады [2]. Өзін-өзі тәрбиелеу дене тәрбиесінің қарқындылығын береді, сонымен қатар, осы процесс барысында алынған практикалық дағдылар мен іскерлікті кеңейтуге және жетілдіруге көмектеседі. Дене тәрбиесі сабақтарда психологиялық жайлылық жағдайын жасау, жеке іс-әрекет тәсілдерін; жеке тұлғаның дене тәрбиесін қалыптастыруға бағдарлауды есін; білім беру, оқу-жаттығу және оқудан тыс дене шынықтыру спорт түрлерінің белсенді әсер ету саласына студенттерді баулу арқылы қол жеткізетін интеллектуалдық, психологиялық және іс-әрекет компоненттерінің кешенді дамуын қамтиды [3].

Қазіргі өмір сүру жағдайы адамның биологиялық және әлеуметтік мүмкіндіктеріне жоғары талаптар қояды. Ұйымдасқан қимыл-қозғалыс белсенділігінің (физикалық жаттығудың) көмегімен адамдардың дене мүмкіндіктерін жан-жақты дамыту ағзаның барлық ішкі ресурстарын алға қойған мақсатқа жетуге шоғырландырады, денсаулықты нығайтады, жұмысқа қабілеттілікті арттырады. Дене тәрбиесінің негізгі міндеттері: жеке тұлғаның үйлесімді дамуы және оның денсаулығын нығайту; білім беру жүйесіндегі дене шынықтырудың міндетті сипатына байланысты қолданбалы сипаттағы қозғалыс дағдыларын қалыптастыру; дене шынықтыру мен спорттың қызығушылығы мен маңыздылығын дамыту [4].

Спортпен шұғылданудың ұзақтығы мен нәтижелігінде бір жағынан, оның іс-әрекетінің және мінез-құлқының негізі, ал екінші жағынан, қойылған мақсатқа жетуге итермелейтін адамның мотивациялық саласы маңызды рөл атқарады. Адамдарға әсер ететін аталған барлық факторлар дене шынықтырумен айналысуға деген мотивацияның пайда болуына қолайлы жағдай жасайды.

Зерттеудің мақсаты: тұлғаның спорттық-мотивациялық саласын жан-жақты зерттеу.

3, 4 Нәтижелер мен талқылау

Спортпен айналысудың алғашқы сатысында жаттығу мотивациясы басым болады. Ал спорттық мамандану кезеңінде жаттығу және жарыс мотивациясы бірдей дәрежеде көрсетілген. Спорттық жетілдіру кезеңінде спорттық мотивация құрылымында жарыс мотивациясы басым. Бұл үрдістерді есепке алу жаттықтырушының спортшылармен жұмысына қажет болып табылады.

Мотивацияның басқа көзі – ақпарат немесе жаттықтырушы қамтамасыз ететін кері байланыс. Әр түрлі ақпарат түрлері және оларды спортшыларға беру тәсілдері бар. Жаттықтырушының спортшының мотиваторы ретінде маңызды рөл атқарады.

Спорттық психологияда мотивацияның екі аспектісін бөліп көрсетуге болады: табысқа жетудің мотивациясы және сәтсіздікті болдырмаудың мотивациясы. Табысқа жету уәждемесі жүзеге асырылуы үшін субъектінің қызметі мен жай-күйі мынадай талаптарға жауап беруі тиіс:

1. Қызмет өзінен кейін сезілетін нәтижені қалдыруы тиіс;
2. Бұл нәтиже сапалық және сандық бағалануы тиіс;
3. Бағаланатын қызметке қойылатын талаптар тым жоғары, тым төмен болмауы тиіс;
4. Нәтижелерді бағалау үшін белгілі бір шкала және осы шкала шеңберінде міндетті болып саналатын нормативтік деңгей болуы тиіс;
5. Қызмет субъект үшін қажет болуы тиіс және оның нәтижесіне оның өзі жетуі тиіс.

Мақсатқа жету уәждемесінде спортшылардың табысқа деген үміті басым. Спортшылардың сәтсіздікті болдырмау үшін дәлелдері басқа адамдарға қарағанда сирек. Спортшының табысқа жету мотивінің мазмұнына мыналар кіреді: жеңіске ұмтылу, эмоциялық фактор, «соңына дейін күресу» қабілеті. Төзімділіктің басым көрінуін талап ететін циклдік сипаттағы спорт түрлерінің спортшылары мотивтің ең үлкен күшіне ие. Ойындар мен жекпе-жектерде

мотивация өте айқын емес, бірақ олар қиын және жеке тұлғаның әр түрлі ерекшеліктерімен байланысты.

Жаттықтырушыларға кеңестер ретінде мыналар ұсынылады:

Спортпен шұғылдану уәждерін және нақты спортшының табысты жұмысын түсіну үшін әлеуметтік жағдайға, эмоционалдық құрылымға және оның осы жағдайға қарым-қатынасына қатысты ақпаратты жинау қажет. Мұндай ақпаратты алу үшін: әңгімелесу, бақылау, сараптамалық бағалау, объективті және жобалық тесттер, өмірбаяндық әдіс ұсынылады.

Жаттықтырушы спортшының мезгілінен маусымға және тіпті апталық циклге деген уәждемесінің мүмкін болатын өзгерістеріне таң қалмауы керек.

Жаттықтырушы өз ісіне біліктілікпен, шыдамдылықпен және мұқияттылықпен қарап, объективті болуға тырысуы тиіс. Жаттықтырушының мұндай мінез-құлқы спортшыға қайта сапқа тұруға, спортпен шұғылдануды жалғастыруға көмектеседі.

Жаттықтырушының сөздері дәлелді болуы және эмоцияларға емес, спортшының ойына қаралуы керек [4].

1. Спорттық қызметтің тікелей себептері:

- а) спортшының бұлшықет белсенділігінің көрінуінен қанағаттану сезімі;
- б) өз қимылдарының сұлулығымен, дәлдігімен, ептілігімен эстетикалық рахаттану;
- в) қиын және қауіпті жаттығуларды орындау кезінде өзін епті және батыл көрсетуге ұмтылу;
- г) спорттың маңызды және міндетті тарабы болып табылатын жарысқа қатысудан туындайтын қанағаттандырылу;
- д) рекордты нәтижелерге қол жеткізуге, өзінің спорттық шеберлігін дәлелдеуге, жеңіске қол жеткізуге ұмтылу, ол қалай қиын болса да т. б.

2. Спорттық қызметтің жанама себептері:

- а) мықты, сау болуға ұмтылу;
- б) спорт арқылы өзін практикалық қызметке дайындауға ұмтылу;
- в) спорттық қызметтің қоғамдық маңыздылығын түсіну.

Қазіргі уақытта адамды әрекетке итермелейтін үш теория бар [5]:

- 1) қол жеткізу қажеттілігінің теориясы;
- 2) атрибуция теориясы;
- 3) мақсатқа жету теориясы.

Спортшыларда жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру факторлары.

Спортшылардың жетістіктеріне жету уәждемесін қалыптастыру факторларын қарастыруды бастамас бұрын, оны әр түрлі жас кезеңінде қалыптастыруға көңіл бөлу қажет.

- Ерте балалық шақтың рөлі:

Жеке спортшының мотивациялық құрылымының сипаттамасы өзінде бар құндылықтар жүйесінің күрделілігімен ғана емес, сондай-ақ оның өткен тәжірибесінің табысқа, спортқа, еңбекке, беделге қарым-қатынасты қалыптастыруға ықпал ету мүмкіндігімен де қиындайды. Баланың ересек болуына қарай, оған әсер ету дәрежесі әр түрлі уәждер де өзгереді. Салыстырмалы табысқа жеткен спортшылар және жоғары дәрежелі спортшылар белгілі бір іріктеу процесінің өнімі болып табылады.

Баланың күш-жігерін көтермелеу (күш салу, оған қажетті құрал-жабдықтардың қолжетімділігі және жаттығу мүмкіндігі) оның физикалық деректері мен конституциясына, материалдық құралдарына байланысты.

Сонымен қатар, баланың дене әрекетіне әсер ететін себептер ересек спортшының мотивін негіздейтін себептерден жиі ерекшеленеді.

- Отбасы құрылымының әсері:

Отбасы шағын топ ретінде, сондай-ақ күшті қол жеткізу мотивациясын дамытуға ықпал ететін немесе тежейтін фактор болуы мүмкін. Балалардың туу тәртібі, отбасы мөлшері, үйдің тұтастығы маңызды фактор болып табылғаны анықталды. Ата-аналар арасындағы бұзылған отбасылар мен әлсіз түйіндер қол жеткізудің жоғары мотивациясын қалыптасты-

руды тежейді. Психолог немесе жаттықтырушы онымен табысқа жету уәждемесін қалыптастыру үшін жұмысты дұрыс құру үшін спортшының отбасында не болып жатқаны туралы жақсы хабардар болуы тиіс.

- Әлеуметтік ортаның әсері:

Әлеуметтік сынып, білім деңгейі, тіпті дін күнделікті өмірдің «климатына» қол жеткізуге бағытталған. Бұл балалар әсіресе жарқын көрінеді. Егер оны қоршаған адамдар, әсіресе ол беделді, кумир деп санаса, қандай да бір спортпен шұғылданса, бала да олардан қалыс қалмауға тырысады, бұл өз кезегінде табысқа жету уәждемесін қалыптастыруға әсер етеді [6].

Спортшының табысқа жету уәждемесін қалыптастырудың негізгі факторлары:

- күйзеліске ұмтылу және оны жеңу;
- мәртебесі;
- кемелдікке ұмтылу;
- көтермелеу мен жазалаудың оңтайлы арақатынасы;
- дұрыс қойылған мақсаттар;
- спорттық жетістікке орнату;
- оның оң мәніндегі адалдық;
- қолайлы әлеуметтік-психологиялық ахуал;
- жаттығу сабақтарының эмоционалды болуы;
- жаттықтырушы тұлғасының ерекшеліктері;
- жаттықтырушы мен спортшының өзара қарым-қатынасы,
- командадағы дәстүрлерді дамыту;
- спортшының өз пайдалылығын сезінуі [7].

5 Қорытынды

Осылайша, біз өзін-өзі тәрбиелеу дене тәрбиесі процесінде маңызды рөл атқарады деген қорытындыға келдік, ол оны барынша пәрменді және белсенді етеді. Өзін-өзі тәрбиелеудің детерминанты болып табылатын мотив адамды, жеке тұлғаның дене мәдениетін қалыптастыруға мәжбүр ететін негізгі мүдделерді, ұмтылыстарды, қажеттіліктерді білдіреді.

Жақсы қалыптасқан мүдделер мен салауатты өмір салтына деген қажеттілік өмір сүру сапасына және өз-өзімен жұмыс істеуіндегі елеусіз өзгерістерді атап өту қабілетіне үлкен әсер етеді. Бұл өз күшіне деген сенімділікті нығайтады, ынталандырады, «өзін-өзі тәрбиелеу жобасын» жүзеге асыру мен жетілдіруге ықпал етеді, бұл ұзақ өмір сүруге қол жеткізумен, әлеуметтік функцияларды толық жүзеге асыру перспективасымен және қоғамның әлеуметтік, отбасылық және еңбек өміріне белсенді қатысумен ұштасады.

Мықты денсаулық жеке тұлғаның дамуында дене шынықтырудың маңызын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1 Ибрагимов И.Ф., Жукова И.В. Методика и направленность физического воспитания студентов: учебно-методическое пособие. – Казань: Редакционно-издательский отдел КГЭУ, 2018. – 72 с.

2 Алёшин В.В., Татарова С.Ю., Татаров В.Б. Физическая подготовка студента: учебное пособие. – М.: Издательство «Научный консультант», 2017. – 98 с.

3 Налобина А.Н. Основы физической реабилитации [Электронный ресурс]: учебник. – Омск: Изд-во СибГУФК, 2017. – 328 с.

4 Психология физической культуры: учебник / под ред. Б.П. Яковлева, Г.Д. Бабушкина. – М.: Спорт, 2016. – 624 с.

5 Мельников М.В. Психология: учебник для институтов физической культуры. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 336 с.

6 Б. Кретти. Психология в современном спорте: учебник для специальностей физического профиля / Пер. с англ. Ханина Ю.Л. – М.: Физкультура и спорт, 1978. – 237 с.

7 Пуни А.Ц. Очерки психологии спорта: учебно-методическое пособие. – М.: Физкультура и спорт, 1959. – 308 с.

Материал редакцияға түсті: 18.02.2020

ҚАЛМАҒАНБЕТОВА, Ж.Н., АКАНОВ, Ш.К.

ПРОЯВЛЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ В СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Мотивация это сложный процесс контроля интенсивности старания и направленности деятельности, и как психологический процесс играет важную роль в жизни человека. Одним из положительных направлений такой деятельности может являться – стремление к успеху, к высоким результатам. Психология всесторонне изучает влияние мотивации в сфере физической культуры и спорта. Для достижения высоких результатов и побед, важно сформировать мотивацию во время тренировочного процесса. Для этого необходимо выявить доминирующие мотивы и факторы способствующие их закреплению у спортсменов.

В статье рассмотрены мотивационные механизмы, побуждающие определенную активность, которая в итоге ведет к удовлетворению психологической потребности созданной этой мотивацией. Представлен анализ внешних и внутренних факторов для развития мотивации в спортивной деятельности.

Ключевые слова: физическая культура, самовоспитание самосовершенствование, мотивы, спорт, здоровый образ жизни, личность.

KALMAGANBETONA, ZH.N., AKANOV, SH.K.

MANIFESTATION AND FORMATION OF MOTIVATION IN SPORTS ACTIVITIES

Motivation is a complex process of controlling the intensity of effort and direction of activity, and as a psychological process plays an important role in a person's life. One of the positive directions of such activity can be – the desire for success, for high results. Psychology comprehensively studies the influence of motivation in the field of physical culture and sports. To achieve high results and victories, it is important to form motivation during the training process. To do this, it is necessary to identify the dominant motives and factors that contribute to their consolidation in athletes.

The article deals with motivational mechanisms that encourage a certain activity, which ultimately leads to the satisfaction of the psychological needs created by this motivation. The analysis of external and internal factors for the development of motivation in sports activities is presented.

Key words: physical education, self-education, self-improvement, motivation, sports, healthy way of life, personality.

УДК 004.896

Сабанова, Б.К.

магистрант 2 курса специальности
«6М070400 – Вычислительная техника и
программное обеспечение»

Иванова, И.В.

кандидат педагогических наук,
доцент кафедры программного обеспечения
КГУ имени А. Байтурсынова
Костанай, Казахстан

РАСЧЕТ ПАРАМЕТРОВ АЛГОРИТМА ДВИЖЕНИЯ НОГ ДЛЯ ШЕСТИНОГО РОБОТА-ПАУКА

Аннотация

В данной статье объектом исследования является расчет параметров алгоритма движения шестиногого робота-паука. Для него рассмотрены подходы к управлению движением. Представлен обзор методов задания траектории ног по осям x , y и z , реализация волновой походки. Рассматривается задача проектирования конструктивных решений для шестиногих роботов-пауков, приводится анализ существующих математических моделей движения роботов разным количеством конечностей. Определяются математические модели, которые позволяют осуществить движения шагающих роботов.

Ключевые слова: робототехника, шагающие роботы, алгоритм движения ноги, траектория движения ног, реализация волновой походки.

1 Введение

В последние годы наблюдается рост интереса к области роботов на ножках. Особенно в механизме генерации походки и управлении этим механизмом. Одним из аспектов, связанных с контролем роботов на ножках, которому уделяется больше внимания, является статически устойчивая походка. Задача такого механизма генерации походки может быть определена как соответствующая последовательность движений ног и тела, чтобы робот двигался с желаемой скоростью и направлением для достижения своей цели.

В литературе о роботах на ногах существует много разных подходов к реализации систем управления для генерации волновой походки. Походка определяется как последовательность движений ног, координируемая с последовательностью движений тела для перемещения всего тела робота в нужном направлении и ориентации из одного места в другое. Некоторыми примерами, найденными в литературе, являются, например, периодические походки, свободные походки или комбинация обоих подходов. Походка называется периодической, когда сходные состояния одной и той же ноги во время последовательных ударов происходят с одинаковым интервалом для всех ног. Свободная походка также называется непериодической походкой – это когда каждая нога может двигаться на свободном выбранном интервале и по собственному алгоритму удара.

Периодические походки подходят для гладкой местности, и они были изучены несколькими исследователями, некоторые из которых стоит упомянуть: Сонг и Уолдрон, Занг и Сонг. Свободная походка, с другой стороны, намного эффективнее на пересеченной местности с препятствиями. Много исследований сделано на свободные походки, чтобы найти графические и аналитические методы.

2 Материалы и методы

Движение робота характеризуется несколькими переменными локомоции. Траектория ноги описывает положение кончика ноги как функцию времени в локальной системе координат ноги. Параметры траектории ноги: время цикла T , коэффициент заполнения β , размер шага L_s , высота тела H_B и расстояние между ногами F_s . Эти параметры определяют скорость тела $V_n = L_s / T$, фазу переноса $tT = (1 - \beta) T$ и фазу поддержки $tS = \beta T$.

Время цикла. Это определяется как время для полного цикла передвижения ноги периодической походкой.

Фаза переноса. Фаза переноса ноги – это период, в течение которого нога находится в воздухе (без контакта с землей).

Фаза поддержки. Фаза поддержки ноги – это период, в течение которого нога находится на земле и поддерживает робота.

Коэффициент использования. Это отношение фазы поддержки и фазы передачи по отношению ко времени цикла.

Все ноги имеют одинаковый алгоритм траектории и, следовательно, имеют одинаковый размер шагов и т. д. Существуют два небольших различия отличающих ноги. Во-первых, это фаза цикла, в котором каждая нога движется, эта фаза обусловлена выбранной походкой. Второе небольшое отличие состоит в том, что траектории ног проецируются параллельно точке прикрепления ног робота к телу в локальных координатах (направление y параллельно, направление x перпендикулярно) [1]. Чтобы позволить всем ногам двигаться в одном и том же глобальном направлении, используется преобразование, где $\alpha_n = [330^\circ; 30^\circ; 270^\circ; 90^\circ; 210^\circ; 150^\circ]$, представляющий углы, в которых ноги крепятся к телу.

$$X_{global} = X_{local} * \sin(\alpha_n) + Y_{local} * \cos(\alpha_n)$$

$$Y_{global} = Y_{local} * \cos(\alpha_n) - X_{local} * \sin(\alpha_n)$$

Траектория движения ног по осям X и Y .

Алгоритм траектории ног будет объяснен для направления Y_{local} , поскольку размер шага идентичен направлению X_{local} , поэтому они одинаковы. Локальное преобразование в глобальное в уравнении, наконец, сделает правильной траекторию движения для глобальных координат, чтобы ноги двигались в правильном направлении.

Для того, чтобы разработать алгоритм для траектории ноги, сделаны некоторые предположения.

1. Тело робота должно двигаться с постоянной скоростью в любом направлении.
2. Полная траектория должна быть непрерывно дифференцируемой между переключением с фазы поддержки на фазу передачи и наоборот для положения, скорости и ускорения.
3. Траектория ног должна быть непрерывно дифференцируемой в каждой фазе.
4. Скорость движения стопы также должна быть непрерывно дифференцируемой в каждой фазе.
5. Траектория ускорения должна быть непрерывной без ударов или ступеней в функции. Причина этого состоит в том, чтобы преодолеть удары в двигателе, который приводит в действие соединения, чтобы они могли работать плавно, даже когда направление вращения повернуто.
6. Наибольшая скорость ноги в фазе переноса должна быть посередине между β и 1 нормированного времени цикла.
7. Переменные, которые влияют на траекторию, должны быть параметрическими, размер шага L_s , время цикла T , размер шага L_s , клиренс F_s и коэффициент использования β , где коэффициент использования не может быть свободным для выбора, поскольку он зависит от походки при ходьбе [2].

Для достижения допущений 2, 3, 4 и 5 выбор траектории будет полиномиальным для фазы переноса и линейным для фазы опоры. Чтобы сделать фазу переноса полиномиальной, траектории положения, скорости и ускорения могут быть «связаны» (непрерывно дифференциальными), чтобы исключить обрывистую ходьбу.

Нормализованное время tn является нормализацией времени цикла T к единице и вычитанием полных периодов. β делит tn на 2 части: одну часть до β (фаза поддержки) и вторую часть после β (фаза переноса). T_p – время, содержащее рабочий цикл β . T_t представляет время полного цикла (от 0 до T) во время фазы переноса. Это используется специально для направления z ноги, чтобы выполнить полный цикл косинуса. Для предотвращения скачков и ударов важно, чтобы траектория и ее производная по времени были непрерывно дифференцированы между фазой поддержки и передачи. Следовательно, скорость и положение ноги в начале и конце фазы поддержки должны быть такими же, как в конце и начале фазы переноса.

Траектория движения ноги будет описана для движения робота вперед (направление y), движение вправо будет таким же, но только для направления x . В этом направлении кончик ноги может поддерживать робота от $y = -0,1$ [м] до $y = 0,1$ [м]. Во время фазы поддержки траектории ноги y -координата кончика ноги является линейной функцией времени. Поскольку система координат соединена с роботом, ноги должны двигаться в направлении, противоположном направлению движения робота. Это означает, что этап начинается с $F_s/2 = +0,1$ [м] до $-F_s/2 = -0,1$ [м] в течение одного цикла. Для этого наклон y -координаты составляет минус скорость.

Переменными, которые непосредственно влияют на траекторию движения ног, являются циклическое время T , коэффициент заполнения β и размер шага L_s . Схематическое изображение траектории кончика ноги показано на рисунке 1. Чтобы сделать функцию непрерывно дифференцируемой между фазой поддержки и фазой передачи, функция должна быть неравномерной полиномиальной функцией. Неравномерно, потому что конец фазы поддержки имеет $Y_{local} = -1/2L_s$, а начало следующей фазы поддержки имеет $Y_{local} = 1/2L_s$. Теперь Y_{local} будет представлен как Y , чтобы сделать вывод для полинома более читабельным. Порядок многочлена определяется следующим образом:

- 1-й порядок невозможен, потому что Y не будет непрерывно дифференцируемым.
- 3-й порядок возможен, но не желателен, потому что Y'' будет иметь шаг, который приведет к шокирующим движениям ноги.

5-й порядок отлично подходит, потому что Y , Y' и Y'' непрерывно дифференцируемы и поэтому приводят к гладкой траектории ноги.

Функция 5-го порядка для траектории имеет шесть параметров: три точки пересечения нуля второй производной, одну точку в первой производной и две точки в общей функции. Точка пересечения нуля в точке $Y''(\beta) = (\beta+1)/2$ выбрана для размещения от β до 1, чтобы иметь одинаковое ускорение и замедление «времени» для движения ноги.

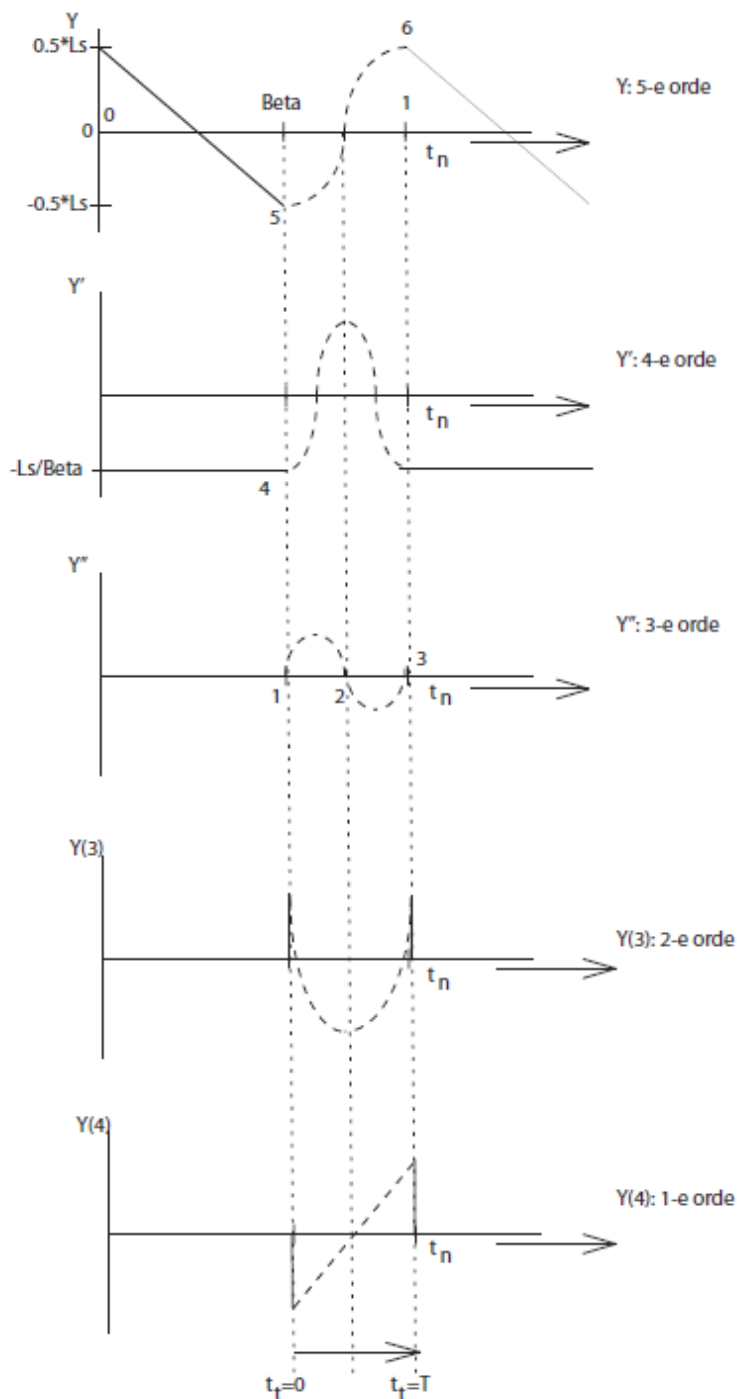

Рисунок 1 – Направление движения тяги ноги по оси x или y

Траектория движения ног по оси Z.

Подъемная часть траектории z-направления также должна быть плавной. В фазе поддержки нога должна находиться на земле с $z = 0$, а в фазе переноса нога должна подниматься с высотой клиренса FC. Для того, чтобы иметь плавный старт с началом и окончанием фазы

переноса, была выбрана функция $(1-\cos)$. Алгоритм ходьбы по оси z является плавным и представлен на рисунке 2.

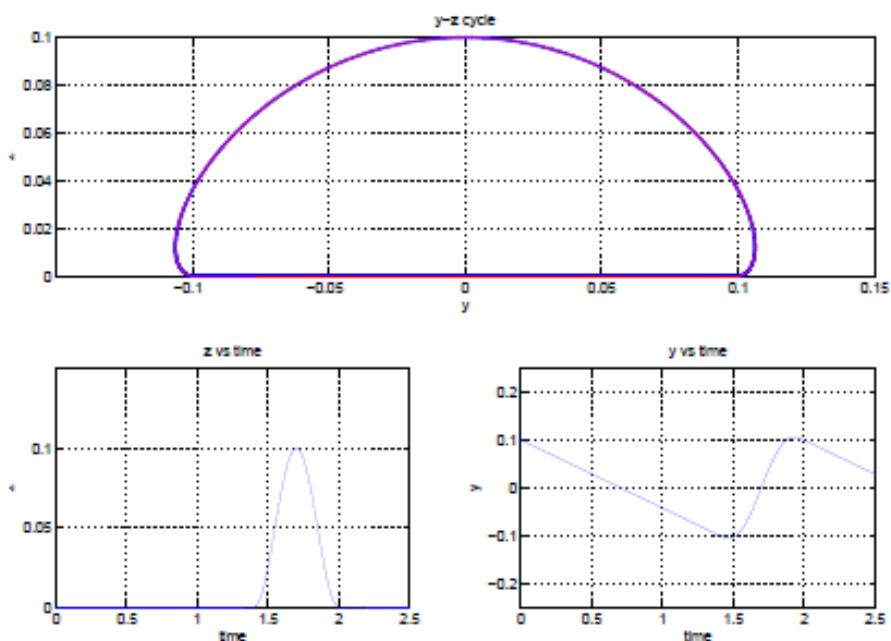

Рисунок 2 – Траектория движения ноги по осям $y-z$, $\beta = 0.7$, $F_s = 0.2$ и $F_c = 0.1$

Полный обзор движения ног показан на рисунке 3.

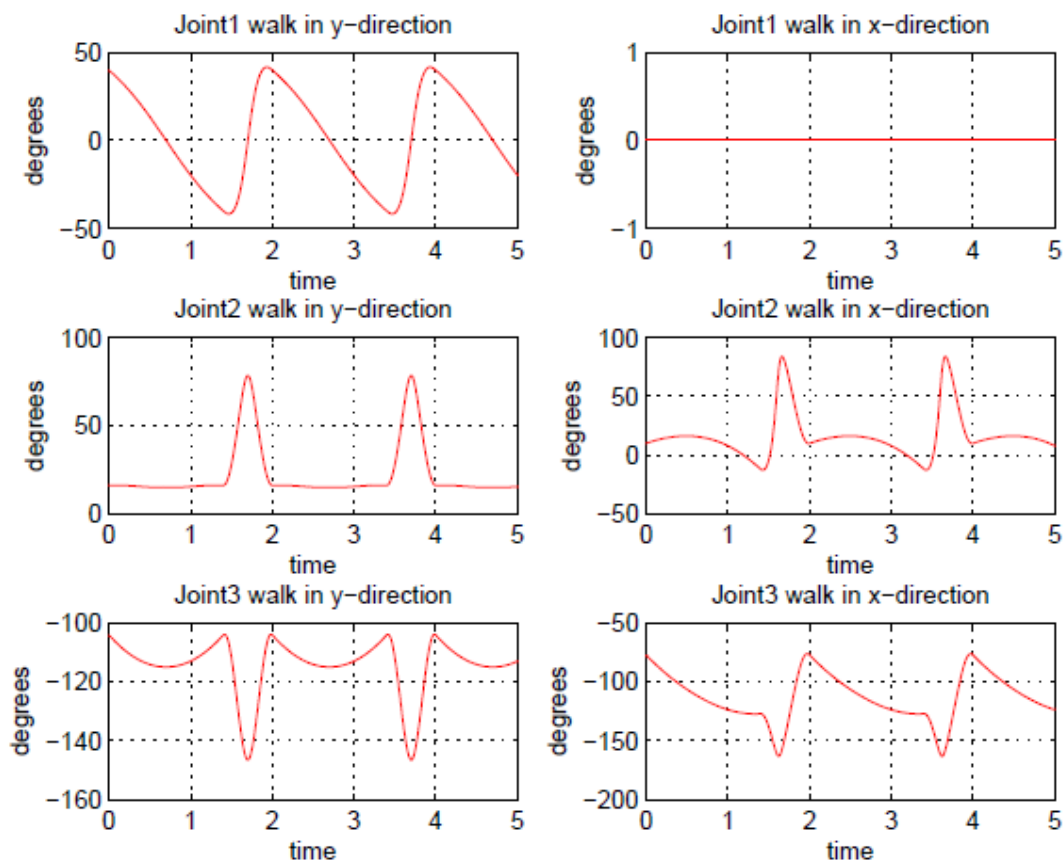

Рисунок 3 – Углы сочленения для ног с $\beta = 0.7$, $F_s = 0.2$ и $F_c = 0.1$ для ходьбы в направлении x и y

Следующим шагом является проверка того, являются ли углы суставов гладкими без шагов. Углы как функция времени показаны на рисунке 4 для ноги, идущей в направлении Y и в направлении X .

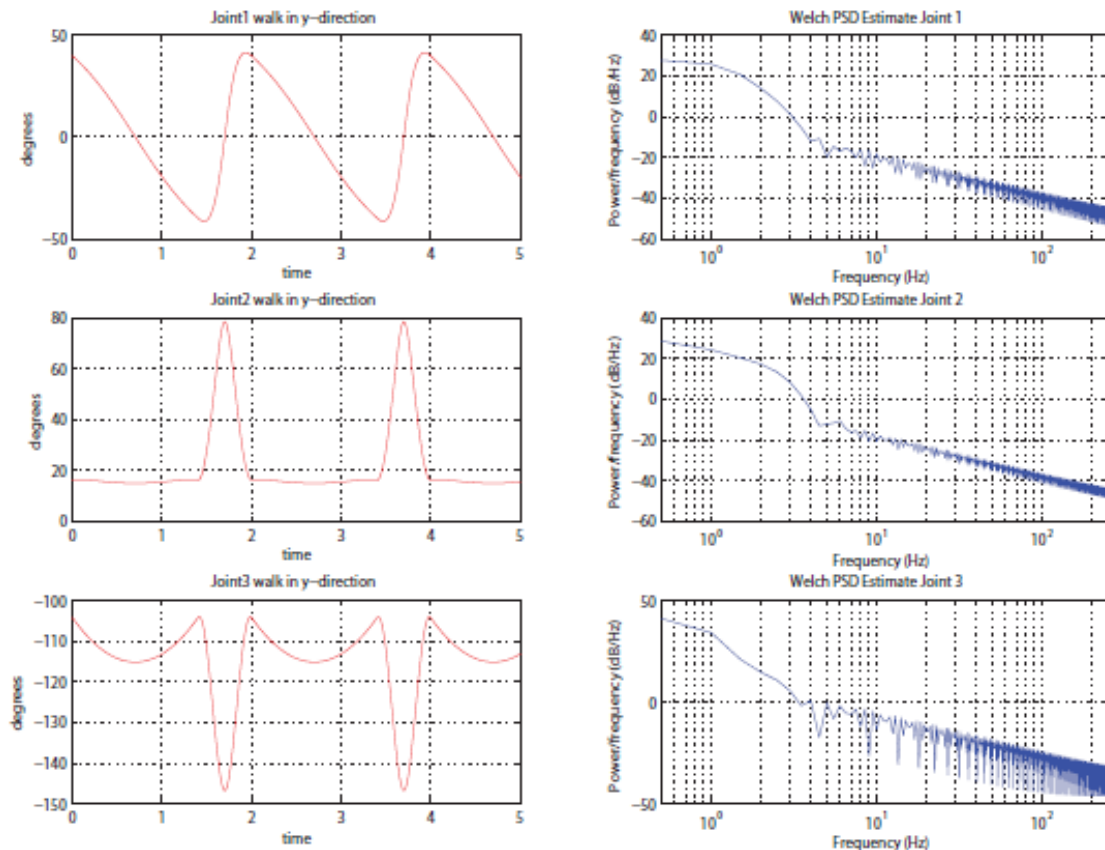

Рисунок 4 – Углы сочленения для ног с $T = 2,0$, $\beta = 0,7$, $F_s = 0,2$ и $F_c = 0,1$ с соответствующим PSD (спектральная плотность мощности) для ходьбы вперед

PSD показывает, что для $\beta = 0,7$, $F_s = 0,2$ и $F_c = 0,1$ частоты до 5 Гц в основном присутствуют в сигналах. Частоты выше 5 Гц также присутствуют в сигнале с очень низкой плотностью. При уменьшении времени цикла частота изменит диапазон, сместится в сторону более высоких частот или наоборот. Размер шага, клиренс стопы коррелируют с амплитудой PSD, при увеличении амплитуда также будет увеличиваться. Поэтому PSD может использоваться только в качестве ориентира для конструкции контроллера, потому что для каждой походки ноги имеют различное время цикла и коэффициент заполнения, который влияет на частотный диапазон PSD.

3, 4 Результаты и обсуждение

Существует много разных типов волновых походок для гексапода. Наиболее часто используемая походка штатива, где шесть ног разделены на два набора «треугольников» и используются для альтернативной поддержки. В штативной походке коэффициент заполнения $\beta = 0,5$. С этой информацией походка треноги не больше, чем фазовая задержка между двумя наборами ног. Движение может быть разделено на три вида ситуаций в соответствии с коэффициентом заполнения.

1. $\beta=0,5$: пока одна группа находится в фазе переноса и касается земли, другая группа немедленно поднимается.

2. $\beta>0,5$: существует перекрытие времени между транспортной фазой и фазой, несущей между группами ног.

3. $\beta<0,5$: в этом состоянии робот может двигаться быстрее, но бывают моменты, когда робот имеет нестатическую балансирующую комбинацию контакта с землей. Это приводит

к нестабильной статической ходьбе, что означает, что требуется динамическая устойчивость. Это не входит в сферу данного тезиса [3].

На рисунке 5 представлены наиболее распространенные известные статические устойчивые волновые движения гексапод. Каждый ряд представляет собой походку. Первые две походки – очень медленные походки, когда только одна нога находится в фазе переноса, а остальные находятся на земле. Разница между первыми двумя – это порядок, в котором перемищаются ноги. Третья походка также является медленной походкой, но немного быстрее, чем первые два, это можно увидеть при коэффициенте заполнения 2/3, означающем, что фаза поддержки короче, чем у других первых двух. Третья походка – это походка паука, что означает порядок размещения ног. Четвертая походка – это хорошо известная походка со штативом, самая быстрая стабильная походка, в которой не требуется дополнительная балансировка, чтобы предотвратить падение. Последняя походка – это походка, найденная в литературе, это комбинация походки штатива для ног 1-4 и ног 5 и 6, обеспечивающих дополнительный баланс.

$$FASB_6(j, T) = \begin{pmatrix} \frac{54321}{66666} & 0 & \frac{9}{10} \\ \frac{52413}{66666} & 0 & \frac{9}{10} \\ 0 & \frac{432132}{666663} & 0 \\ \frac{3399}{12121212} & 0 & \frac{69}{1212} \end{pmatrix}$$

Рисунок 5 – Волновые движения гексапод

Алгоритм волновой походки сначала тестируется в кинематических моделях, а затем внедряется в SimMechanics [4]. Симулятор м-кода (кинематический) – это визуальный симулятор для проверки правильности работы алгоритма и правильного движения.

5 Выводы

Существует так много литературы об алгоритмах обучения и оптимизированных походках, что в этой статье показаны только первые шаги разработки алгоритма для статических устойчивых схем ходьбы. Робот будет иметь периодическую конструкцию походок, это означает, что мы сначала выбираем порядок последовательности размещения ног. Более того, управление размещением стопы будет осуществляться с помощью динамического управления силой / положением.

Чтобы дать обзор и пути подхода, будет внедрена система управления. Пользователь даст желаемую $[x, y, z, \phi]$ и походку, которая является входом для генератора траектории. $[x, y, z, \phi]$ – нормализованные направления, в которых робот должен двигаться. Траектория отправляет координаты участка в обратную кинематическую модель для каждого участка, где PNd – это координаты тазобедренного сустава, а PFd – соответствующие координаты. Так что кончик ноги получает координаты следования траектории. Обратная кинематическая модель пересчитывает эти заданные координаты в свои угловые координаты для всех соединений. Результатом обратной кинематической модели являются углы соединения, которые затем войдут в контур управления. Выбор для совместного управления – это контроллер SISO, чтобы максимально упростить систему для достижения быстрого и хорошего результата.

Список литературы

- 1 Брискин Е.С., Чернышев В.В. О повороте шагающих машин с двигателями на основе цикловых механизмов шагания // Мобильные роботы и мехатронные системы: Мат. науч. шк.-конф. – М.: МГУ, 2011. – С. 165.
- 2 Брискин Е.С., Чернышев В.В., Малолетов А.В., Тельдеков А.В. Мобильный робототехнический комплекс на базе многоопорной шагающей машины // Мехатроника: Механика. Автоматика. Электроника. Информатика. – 2011. – №3. – С. 253.

3 Чернышев В.В., Брискин Е.С., Буданов В.М., Девянин Е.А. Особенности управления и стабилизации положения корпуса многоногих статически устойчивых шагающих машин // Мобильные роботы и мехатронные системы: Мат. науч. шк.-конф. – М.: МГУ, 2010. – С. 273.

4 Яцун, А.С. Диагностический комплекс на основе параллельного манипулятора // Естественные и технические науки. – 2012. – №1. – С. 256.

Материал поступил в редакцию: 06.02.2020

САБАНОВА, Б.К., ИВАНОВА, И.В.

АЛТЫАЯҚТЫ ӨРМЕКШІ-РОБОТ ҮШІН ҚОЗҒАЛЫС АЛГОРИТМНІҢ БӨЛІКТЕРІН ЕСЕПТЕУ

Бұл мақаланың зерттеу объектісі алты аяқты өрмекіш-роботының қозғалысы үшін алгоритм параметрлерін есептеу болып табылады. Ол үшін қозғалысты басқарудың тәсілдері қарастырылады. X, y және z осьтері бойымен аяқтардың жолын, толқындық өлшеуіші жүзеге асыру әдістеріне шолу ұсынылған. Алты аяқты өрмекіш-роботтары үшін конструктивті шешімдерді жобалау мәселесі қарастырылған, әр түрлі аяқ-қолдарымен робот қозғалысының қолданыстағы математикалық модельдеріне талдау берілген. Жүретін роботтардың қозғалысына мүмкіндік беретін математикалық модельдер анықталған.

Кілт сөздер: *робототехника, жаяу жүретін роботтар, аяқтың қозғалыс алгоритмі, аяқтардың жүру жолы, толқынның орындалуын орындау.*

SABANOVA, B.K., IVANOVA, I.V.

CALCULATING THE PARTS OF THE FOOT ALGORITHM FOR THE SIX-LEGGED ROBOT SPIDER

In this article, the object of study is the calculation of the parameters of the algorithm for the movement of a six-legged spider robot. For it, approaches to motion control are considered. A review of methods for specifying the path of the legs along the axes x, y and z, the implementation of the wave gait is presented. The problem of designing constructive solutions for six-legged spider robots is considered, an analysis of existing mathematical models of robot movement with a different number of limbs is given. Mathematical models are determined that allow the movement of walking robots.

Key words: *robotics, walking robots, leg movement algorithm, the path of the, the implementation of the wave walk.*

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

ӘОЖ 1751

Шолпанбаева, Г.А.

*педагогикалық ғылымдар магистрі,
филология департаментінің аға оқытушысы*

Темирбаева, Д.М.

*«Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу»
білім беру бағдарламасының I курс студенті*

Дмитриенко, Я.В.

*«Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу»
білім беру бағдарламасының I курс студенті,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒЫТТАРЫН ІСКЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

Түйін

Бұл мақалада Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласын іске асыруда жас ұрпақтың бойына ұлтымыздың рухани құндылықтарын сіңіріп, ұлттық рухымызды мәңгі қалдыру үшін қандай іс-шаралар жүргізілгені қарастырылған. Оқу-тәрбие үрдісінің негізгі құралы Абай шығармаларын оқытудан басталатыны көпшілікке мәлім, оны заман талабына сай оқушы санасына жеткізу мұғалімнің шеберлігі мен басты парызы екенін дәлелдеуге тырыстық. Жеткіншектерді өмірге бейімдей отырып тәрбиелеуді, білім беруді басты міндетіміз екенін жеткізуге талпындық.

***Кілт сөздер:** жетілдіру, заман талабы, қалыптастыру, құндылық, рухани жаңғыру, сана-сезім, салт-дәстүр, тәрбиелеу.*

1 Кіріспе

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Қазіргі біздің басты мақсатымыз бен міндетіміз адамзаттық құндылықтары толысқан, мәдениетті, білімді, шығармашылықпен айналысуға қалыптасқан, алдына мақсат қоя білетін және сол мақсатқа жету жолында табандылық көрсететін белсенді тұлға қалыптастыру» деп атап өткен болатын [1]. Ал, осындай тұлғаны қалыптастыру – жалпы қазіргі ұстаздар қауымына жүктелген негізгі міндет, аяулы аманат, алға қойған нақты мақсат. Оқушылардың бойына рухани құндылықтарды қалыптастыру мәселесін көптеген ғалымдар зерттеген. Абайдың даналығы, Жамбылдың жырлары, ежелгі би-шешендердің нақыл сөздері – рухани мәдениетіміздің бір бөлшегі ғана емес, рухани құндылықтардың мәні, ұлт тәрбиесінің айнасы, кейінгі ұрпақ – біздерге қалдырған баға жетпес асыл мұра.

Мектеп оқушыларының бойына рухани құндылықтарды Абай шығармашылығы арқылы қалыптастыру білім берудің әр кезеңінде өзектілігін жоймай, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында негізгі міндетке айналған. Қазіргі жаһандану дәуірінде еліміздің болашақ азаматтарын тәрбиелеу, оларға құндылық қасиеттерін дамыту және қалыптастыруға зор көңіл бөлу – мемлекетіміздің қолға алған басты саясатының бірі. Қазіргі уақыт бүкіл өркениетті дүниеде ұлттардың өзін-өзі тануы, ұлттық сананың оянуымен байланысты сипатталады. Мектептегі басты жауапкершілік жеке тұлғаның бойындағы адамгершілік құндылықтар, яғни туған ел мен туған жерге деген патриоттық сезімді қалыптастырудан басталады. Сондай-ақ, ана тілі мен тарих секілді құндылықтарды қайта жаңғырту ісі қолға алынды. «Өзінің тарихын, тілін,

мәдениетін білетін, сондай-ақ заманына лайық, шет тілдерін меңгерген, озық әрі жаһандық көзқарасы бар қазақстандық біздің қоғамымыздың идеясына айналуға тиіс», – деді ел көшбасшысы. Ұлттың әлеуетін арттыру үшін рухани жаңғырудың мәні болып табылатын мәдениетіміз бен идеологиямызды одан әрі дамыту керек [2]. Рухани құндылық – белгілі бір бағытты, мақсатты, жүйені, ұлттық көзқарасты, мінез-құлықтағы адамдық тәртіп пен рухани дағдыны қалыптастыратын жүйе. Бұл – адам қасиетінің өлшемі – жақсылыққа талпынуы, өзге адамға жанашырлық білдіруі, айналадағы адамдарға қайырымды болу, өмір сүруге деген талпынысы және өмір сүру мәселелері жайында ізденуі.

2 Материалдар мен әдістер

Рухани адамгершілік тәрбиенің басты мақсаты – оқушылардың жан-дүниесіне шынайы сезіммен қарап, әрбір іс-әрекетіне мақсат қоюға, жоспар құрып, оны орындатуға, өзіне-өзі талап қоя білуге тәрбиелеу.

Оқушылардың күші, қорғанышы, сенімі адамгершілікте екенін заман талабына сай түсіндіру қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жүзеге асырылады. Балаға жастайынан осындай рухани құндылықтарды бойына дарытып, ойына сіңдіру үшін мынадай үш мүмкіндік бар:

- қазақ тілі мен әдебиетті оқытуда рухани құндылықтарды қосып отыру;
- осы құндылықтарды сыныптан тыс сабақтарда дамыту;
- оқу бағдарламасына арнайы сабақтар енгізу.

Әрбір жас ұрпақтың өзін-өзі рухани жетілдіре отырып, өзін тәрбиелеуге, өздігінен білім алуға ұмтылуы қажет екеніне мұғалім бағыттау керек.

Қазақ халқының өмірінде үлкенді сыйлау – ұлттық дәстүр. Біздің ата-бабаларымыз дамыған технологиялар мен әдіс-тәсілдерді жетік меңгермесе де баланы жастайынан жақсы әдеттерге үйрете білген. Үлкенді сыйлата білуге аса мән беріп, ұлағатты сөздердің жақсы ұғындыра білген. Адамгершілікті, ар-ұяты бар адамның бет-бейнесі иман жүзді, жарқын, биязы, өзі парасатты болады. Ондай адамды халық «Иман жүзді кісі» деп құрметтеп сыйлаған. Жас ұрпақты имандылыққа, адамгершілікке тәрбиелеу үшін олардың ар-ұятын, намысын оятып, мейрімділік, қайырымдылық, кішіпейілділік, қамқорлық көрсету, адалдық, ізеттілік қасиеттерін бойына сіңіре білсек, осы қасиеттің іргетасын берік қалағанымыз. Адамгершілік – адамның рухани арқауы.

Өйткені адам баласы қоғамда өзінің жақсы рухани құндылықтарымен ардақталады. Адам баласының мінез-құлқына тәрбие мен тәлім арқылы тек біліммен ақылды ұштастыра білгенде ғана даритын құдіретті, қасиеті мол адамшылық атаулының көрінісі болып табылады. Қазіргі кезде өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеуде қойылған мақсаттардың бірі – қоғамға пайдалы, үлкенге құрмет көрсетіп, кішіге қамқор бола білетін, жан-жақты дамыған жас ұрпақты қалыптастыру. Рухани-адамгершілік тәрбиесінде, алдымен, жас ұрпақты тек жақсылыққа тәрбиелеп, соны мақсат тұтса, ұстаздың, ата-ананың да еңбегінің жемісі зор болатыны сөзсіз.

Қазақ халқы – рухани зор байлықтың мұрагері. Өткенді жақсы білмейінше, келешекке сапар шегу айсыз қараңғыда сүрлеу соқпақ іздеп адасумен пара-пар, – деп Л. Толстой айтқандай, ұрпақ тәрбиесінде ежелден қалыптасқан халқымыздың салт-дәстүрлерін, тарихын, әдебиетін, тілін, ұлтын, мәдениетін, оқушы алдымен білу керек, өйткені өткенді өнеге тұтпай жас ұрпақты ізгілік пен парасаттылыққа баулу мүмкін емес. Рухани құндылықтарды «Рухани құндылық салт-дәстүрде» атты дөңгелек үстел, теледидар бағдарламалары арқылы диспут, поэзия кеші, өнеге сағаты, тренингтер арқылы оқушы санасына Қазақ халқы «Ағаш түзу өсу үшін, оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың», – деп бекер айтпаған. Сондықтан, баланың бойына жастайынан ізгілік, мейрімділік, қайырымдылық, яғни рухани құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеуде, өзіндік таңдау жасауына ықпал етуде отбасы мен ұстаздар шешуші рөл атқарады. Оқушыларға рухани құндылықтарды қалыптастыру – екі жақты үдеріс [3]. Бір жағынан ол үлкендердің, ата-аналардың, мұғалімдердің балаларға белсенді ықпалын, екінші жағынан – оқу-

шылардың белсенділігін қамтитын қылықтарынан, сезімдері мен қарым-қатынастарынан көрінеді.

Мектепте оқушылардың ұлттық сезімін, рухани байлықтарын қалыптастыру үшін, қазақ халқының ежелден келе жатқан дәстүрлі сан ғасырлар бойы тірнектеліп жинақталған мәдениетінің алатын орны ерекше болып табылады. Өйткені ғасырдан ғасырға жетіп қалыптасқан дәстүрлі мәдениетте аталған халықтың оны ғасырлардан бірге өмір елегінен өтіп жинақталған баға жетпес құнды да бай тәжірибелерінің сол қалпында қаймағы бұзылмай сақталған, ұлттық ерекшелікке сай ұлтқа және рухани, мағыналы байлықтарының қайнар көзі мен мүмкіндігі көрініс тапқан.

3, 4 Нәтижелер мен талқылау

Ғасырлар бойы халқымыз ұрпағын ізгілікке, өз елін сүйуге тәрбиелейді. Бұл берік қалыптасқан дәстүрді ұлттық тәрбиенің өзегі десе де болады. Адам өмірінің алтын бесігі – мектеп, ол халқымыздың ата-бабамыздан қалыптасқан ізгі рухани қасиеттерін жас жеткіншектер бойына сіңіретін орта. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов «Халықты халықпен теңестіретін – білім» деп атап көрсеткендей, қай елдің болсын өркендеп өсіп-өнуі сол елдің білім деңгейі мен даму жүйесіне байланысты. Рухани ұлттық қажеттілікке жараған білім – ең мықты білім, оның нәрін бойына сіңірген ұрпақ еліміздің гүлдендіріп, болашағымызды дамыта алады. Ал сол білімді шәкірт санасына себуші – мұғалімдер.

Қазақ тілі мен әдебиет пәні мазмұнында оқушы бойында қалыптасуға тиісті мына ізгіліктерге көңіл аударылады: құйып, оқу-тәрбие үрдісінде қолданамыз.

- туған жерге сүйіспеншілік – туған өлке табиғатын сүйу, туған жердің орман-көлін, тау-тасын, аң-құстарына қамқорлық жасау, оны аялау мен қорғау, күтіп-баптау;

- туған елге сүйіспеншілік – өз ұлтын сүйу, Отанын сүйу, ұлтының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, қастерлеу, ұлт мәдениетінің өркендеуіне, ел экономикасының гүлденуіне үлес қосу;

- өз отбасына сүйіспеншілік – ата-анасын, туыс-бауырын сыйлап құрметтеу, қамқорлық жасау, сыйластық қатынас орната білу;

- Қазақстанды мекен ететін халықтарға деген құрмет сезімін қалыптастыру – ұлт өкілдеріне түсіністікпен қарау, сыйластық қатынас орната білу, өзге ұлттардың салт-дәстүрін сыйлау, халықтар мәдениетінен, әлемдік мәдениеттен үлгі алу.

Мектеп оқушыларының бойында осы аталған құндылықтарды қалыптастыру барысында біз мынаны мақсат тұтамыз:

- оқушылар бойына адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру;

- өзгелерге жақсылық жасауға, мейірімділікке бөлеуге баулу;

- рухани адамгершілік құндылықтарды дарыту.

Оқушылардың рухани құндылықтарын қалыптастыруда алдымен баланы тек жақсылыққа тәрбиелеп, соны мақсат тұтса ұстаздың, ата-аналардың да болашағы зор болмақ. Олай болса рухани құндылықтарды қалыптастыруда жас ұрпақтың жан-дүниесіне сезіммен қарап, әрбір іс-әрекетіне мақсат қоюға, жоспарлауға, оны орындауға, өзіне-өзі талап қоя білуге тәрбиелеу – мұғалімдердің басты мақсаты. Мақсатқа жетуде сан алуан кедергілер болуы мүмкін. Ондай кедергілерден өте білуді бала бойына жас кезінен бастап қалыптастыру жеке тұлғаны қалыптастырудың негізін қалайды. Тұлға рухани-адамгершілік тәрбие арқылы өзінің ізгілік ұстанымдарын тәрбиелеп, ақыл-ой мен іс-әрекеттерін ізгілік мұраттарға бағыттап, рухани көзқарасын қалыптастырады.

5 Қорытынды

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттерінің ең бастысы – өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ұрпақ тәрбиесі – келешек қоғам тәрбиесі. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өрісі озық етіп тәрбиелеу – мұғалімдердің қоғам алдындағы борышы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017. – №7. – Б. 1-5.
- 2 Аязбеков Ж. Жаңғыру үдерісі // Қостанай таңы. – 2018. – №4. – Б. 2.
- 3 Баширова Ж., Өтебаева А. Мектеп оқушылардың рухани-адамгершілікке тәрбиелеудегі отбасының ықпалы // Өзіндік таным. – 2017. – №2. – Б. 12-14.
- 4 Өтебаева Ә.Т. Рухани-адамгершілік тәрбие берудің қазіргі кездегі маңызы // Білім. – 2017. – Б. 44-47.

Материал редакцияға түсті: 02.03.2020

ШОЛПАНБАЕВА, Г.А., ТЕМИРБАЕВА, Д.М., ДМИТРИЕНКО, Я.В.

**ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ НАПРАВЛЕНИЙ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

В данной статье рассматривается, какие мероприятия проведены в реализации статьи Главы государства «Взгляд в будущее: Рухани жаңғыру», чтобы привить подрастающему поколению духовные ценности нашей нации и навсегда оставить национальный дух. Как известно, основной инструмент учебно-воспитательного процесса начинается с изучения произведений Абая, мы постарались доказать, что доведение его до сознания ученика в соответствии с современными требованиями является мастером и главным долгом учителя. Мы стремимся донести до молодежи, что воспитание, образование является главной задачей.

Ключевые слова: *совершенствование, требование времени, формирование, ценность, духовное возрождение, сознание, традиции, воспитание.*

SHOLPANBAEVA, G.A., TEMIRBAEVA, D.M., DMITRIENKO, Y.V.

**THE WAYS OF REALIZATION OF DIRECTIONS «RUHANI ZHANGYRU» AT LESSONS OF THE
KAZAKH LANGUAGE AND LITERATURE**

This article discusses what activities were carried out in the implementation of The head of state's article «Looking to the future: Ruhani zhangyru» in order to instill the spiritual values of our nation to the younger generation and leave the national spirit forever. As you know, the main tool of the educational process begins with the study of Abay's works. we tried to prove that bringing it to the student's consciousness in accordance with modern requirements is a master and the main duty of the teacher. We strive to convey to young people that education is the main task.

Key words: *improvement, demand of time, formation, value, spiritual revival, consciousness, traditions, education.*

МЕРЕЙТОЙЛЫҚ ҚҰТТЫҚТАУЛАР ЮБИЛЕЙНЫЕ ПОЗДРАВЛЕНИЯ

Ұстаз, ғалым Аманжол Күзембайұлы – 75 жаста!

Өмірзақ Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Аманжол Күзембайұлын 75-жылдық мерейтойымен құттықтаймыз!

Аманжол Күзембайұлы алыс-жақын шет елдердегі жариялымдарын қосқанда 400-ге жуық тарихи-танымдық, әдістемелік, ғылыми мақалалардың, оның ішінде 50-ге жуық кітап, монографиялар мен оқу құралдарының авторы. Аманжол Күзембайұлы студенттерге білім берумен бірге өз білімін де жетілдіріп келеді. Сондай ізденімпаздығы мен біліктілігі, еңбекқорлығы, тәжірибесінің молдығының арқасында 2006 және 2015 жылдары екі мәрте республика бойынша «Үздік оқытушы» грантының иегері атанды.

1987 жылы А.Күзембайұлы өзінің тарих ғылымына қосқан үлесі үшін «Қазақ КСР білім беру ісінің үздігі» атанды. 2009 жылы ҚР БҒМ-нің «Ғылымдағы ерен еңбегі үшін», 2011 жылы «Қазақстан Республикасының білім беру ісінің үздігі» төсбелгілерімен, 2014 жылы Білім саласының дамуына қосқан үлесі үшін А.Байтұрсынов атындағы алтын медалімен марапатталды. 2015 жылы Қостанай облысы Мендіқара ауданының құрметті азаматы атанды.

Аманжол Күзембайұлы 1969 жылы С.М.Киров (әл-Фараби) атындағы Қазақ Ұлттық университетінің тарих факультетін аяқтап, сол жылы оқу министрлігінің жолдамасымен Қарағанды педагогикалық институтының (қазіргі Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті) жалпы тарих кафедрасында еңбек жолын бастады. Оқытушы, оқу әдістемелік басқармасының бастығы, Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі ретінде қызмет жасады. Кандидаттық және докторлық диссертациясын қорғады. 1980-1990 жылдары халқымыздың тарихын қайта жазу қажеттілігін айта бастағандардың бел ортасында болды. Оның 1987 жылы жазған «Қазақстан в древности» атты оқу құралы тарихшылар арасында үлкен табысқа ие болды.

Аманжол Күзембайұлы Қазақстан тарихын орта мектепке енгізу жөнінде көп еңбек сіңірді. Республика көлемінде тарихшы мұғалімдерді қайта дайындау ісіне атсалысты. Сонымен қатар 1990 жылдардың саяси процесіне белсене қатысты, Бүкілхалықтық «Азат» қозғалысының басшыларының бірі ретінде елде демократиялық процестің қалыптасуына өз үлесін қосты.

1993 жылы Қостанай ауыл шаруашылығы институты басшылығының шақыруымен профессор Аманжол Күзембайұлы осы оқу орнында «Қазақстан тарихы» кафедрасын ұйымдастырды. 1998 жылы ол Қазақ мемлекеттік академиясының Солтүстік Қазақстан филиалының директоры, 2001 жылы Қызылжардағы Мемлекеттік қызмет институтының проректоры, 2004 жылдан бастап қазіргі Өмірзақ Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінде кафедра меңгерушісі, декан, ректор кеңесшісі, Қазақстан жоғары білім беру ісін ұйымдастырушы ретінде университетіміздің дамуына қарым-қабілетін жұмсай білді.

Кандидаттық және докторлық ғылыми дәрежесін қорғайтын диссертациялық кеңестің мүшесі болып, ғалым-тарихшылар дайындау ісіне де атсалысты. Тәлімгер ұстаз жас ғалымдарға да жол сілтеп, оларға әліде қамқорлық жасауда. Ғылыми бағытын өзгертіп деректанумен өлке тарихын зерттеуге ден қойды. Тобыл, Торғай өңіріндегі жер-су атауларының шығу төркінін зерттеп бес томнан тұратын еңбегін жариялады. Аманжол Күзембайұлының кейінгі жылдардағы ғылыми ізденісі тарих ғылымында бұрын соңды көңіл бөліне қоймағаның мәселелерге бағытталды, ол ұлттық тарих теориясының негізін қалаушылардың бірі ретінде тарихи таным процесі, тарихи уақыт пен тарихи кеңістік мәселелерін зерттеді. Тарих теориясы және тарих әдіснамасы атты оқулық жазды. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Еркін Әбілмен бірлесіп жазған «Қазастан тарихы» оқулығы он мәрте басылып шықты. Қазақстанның жоғары оқу орындары күні бүгінге дейін осы оқулықты пайдаланады.

Шәкірттеріне өнегелі ұстаз, ортасына парасатты жан, еліне абыз бола білген белгілі ғалым Аманжол Күзембайұлын 75 жасқа толуымен құттықтап, мықты денсаулық, шығармашылық табыс, отбасына амандық тілейміз.

Өмірзақ Сұлтанғазин атындағы
Қостанай мемлекеттік педагогикалық
университетінің ұжымы

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

- Агеева, С.В.** – дене шынықтыру, спорт және туризм теориясы мен практикасы кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Айтбенова, А.А.** – педагогика білім беру магистрі, информатика, робототехника және компьютерлік технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Аканов, Ш.К.** – дене шынықтыру орталығының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Ақмырза, А.** – «6В01301 – БОП мен Ә» ББ 2 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Анасова, А.Б.** – тарих ғылымдарының магистрі, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Байгенжина, У.М.** – «7М01601 – Тарих» ББ 2 курс магистранты, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Балгабаева, Г.З.** – тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Баубекова, Г.К.** – педагогикалық білім беру магистрі, жаратылыстану ғылымдары кафедрасы меңгерушісінің м.а., Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Бегежанова, Р.К.** – педагогика ғылымдарының магистрі, психология және дефектология кафедрасының оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Бисембаева, Ж.К.** – педагогика магистрі, мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Бобренко, М.А.** – биология магистрі, Ғылым және халықаралық байланыстар басқармасы ҒЗО басшысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Брагина, Т.М.** – биология ғылымдарының докторы, жаратылыстану ғылымдары кафедрасының профессоры, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан; Жалпыресейлік балық шаруашылығы және мұхиттану ҒЗИ-дың Азов-Қара теңіз бөлімінің бас ғылыми қызметкері, Дондағы Ростов, Ресей.
- Бурмагина, Л.А.** – филология департаментінің аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Герасименко, Н.Н.** – физика-математика ғылымдарының докторы, «Мәскеу электронды техника институты» Ұлттық ғылыми-зерттеу университетінің «Технология және талдаудың радиациялық әдістері» зертханасының басшысы, Мәскеу, Ресей.
- Дмитриенко, Я.В.** – «Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Ерсултанова, З.С.** – техникалық ғылымдар кандидаты, информатика, робототехника және компьютерлік технологиялар кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Есмаганбетова, Ш.К.** – өнер кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Жиенбаева, А.А.** – техника және технологиялар магистрі, информатика, робототехника және компьютерлік технологиялар кафедрасының оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Иванова, Е.С.** – педагогикалық ғылымдар магистрі, филология департаментінің оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.
- Иванова, И.В.** – педагогикалық ғылымдар кандидаты, бағдарламалық қамтамасыз ету кафедрасының доценті, А. Байтұрсынов атындағы ҚМУ, Қостанай, Қазақстан.
- Каирова, Б.К.** – психология және дефектология кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Касымова, А.Г. – физика-математика ғылымдарының кандидаты, физика-математикалық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Кинжибаева, А.С. – «7М01101 – Педагогика және психология» мамандығының магистранты, А. Байтұрсынов атындағы ҚМУ, Қостанай, Қазақстан.

Колдыбаев, С.А. – философия ғылымдарының докторы, философия кафедрасының профессоры, А. Байтұрсынов атындағы ҚМУ, Қостанай, Қазақстан.

Косаева, А.Е. – «6В01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының 2 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Косжанова, А.Г. – физика-математикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Қуанышбаева, А.Б. – «6В01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының 2 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Кудрицкая, М.И. – педагогика ғылымдарының кандидаты, филология департаментінің қауымдастырылған профессоры, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Қалмағанбетова, Ж.Н. – «5В011200 – Химия» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Қанапина, С.Ф. – филология ғылымдарының кандидаты, филология департаментінің қауымдастырылған профессоры, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Лазебная, Ю.П. – арнайы пәндер оқытушысы, «Рудный политехникалық колледжі» КМҚК, Рудный, Қазақстан.

Мақсұтова, М.Қ. – «6В01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының 2 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Медетов, Н.А. – физика-математика ғылымдарының докторы, ғылыми жұмыс және стратегиялық даму жөніндегі проректор, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Мукалиева, Б.Х. – педагогикалық ғылымдар магистрі, мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Мырзағалиева, К. – филология ғылымдарының кандидаты, филология департаментінің қауымдастырылған профессоры, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Нұрмағамбетова, А.Қ. – Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, «Қараман орта мектебі» ММ, Қостанай, Қазақстан.

Омарова, К.И. – география магистрі, жаратылыстану ғылымдары кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Оспанұлы, С. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Пережогин, Ю.В. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, жаратылыстану ғылымдары кафедрасының профессоры, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Петраков, Д.С. – техникалық ғылымдар магистрі, «Мәскеу электронды техника институты» Ұлттық ғылыми-зерттеу университетінің «Технология және талдаудың радиациялық әдістері» зертханасының инженері, Мәскеу, Ресей.

Петрушка, А.Ю. – «6М010300 – Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистранты, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Рахметова, А.А. – филология департаментінің аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Рибик, Е.В. – «Дене шынықтыру, спорт және туризм» мамандығының 4 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Рулёва, М.М. – биология магистрі, жаратылыстану ғылымдары кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Сабанова, Б.К. – «6М070400 – Есептеуіш техника және бағдарламалық қамтамасыз ету» мамандығының 2 курс магистранты, А. Байтұрсынов атындағы ҚМУ, Қостанай, Қазақстан.

Сабыржан, Н.С. – «6В01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының 2 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Сакенова, С.С. – «6В01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының 2 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Серикова, А.А. – «6В01702 – Қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының 2 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Силенко, Е.А. – «6М010300 – Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистранты, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Смаглий, Т.И. – педагогика ғылымдарының кандидаты, психология және дефектология кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Суюндуков, Р.А. – техникалық ғылымдар магистрі, бағдарламалық қамтамасыз ету кафедрасының оқытушысы, А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ, Қостанай, Қазақстан.

Танаева, З.Р. – педагогика ғылымдарының докторы, доцент, құқық қорғау саласындағы дайындау және басқару кафедрасының меңгерушісі, Оңтүстік-Орал мемлекеттік университеті, Челябин, Ресей Федерациясы.

Темирбаева, Д.М. – «Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Фазылова, А.А. – физика-математика және жалпы техникалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Цыганова, А.Д. – информатика, робототехника және компьютерлік технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Чернявская, О.М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, халықаралық аграрлық білім беру академиясының корреспондент-мүшесі, жаратылыстану ғылымдары кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Шанкилова, С.Е. – өнертану магистрі, вокалдық өнер және дирижерлеу кафедрасының аға оқытушысы, ПЦК ҚҰӨУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Шолпанбаева, Г.А. – педагогикалық ғылымдар магистрі, филология департаментінің аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

НАШИ АВТОРЫ

Агеева, С.В. – старший преподаватель кафедры теории и практики физической культуры, спорта и туризма, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Айтбенова, А.А. – магистр педагогического образования, старший преподаватель кафедры информатики, робототехники и компьютерных технологий, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Аканов, Ш.К. – старший преподаватель центра физической культуры, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Ақмырза, А. – студент 2 курса ОП «6В01301 – П и МНО», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Анасова, А.Б. – магистр истории, старший преподаватель кафедры истории Казахстана, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Байгенжина, У.М. – магистрант 1 курса ОП «7М01601 – История», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Балгабаева, Г.З. – кандидат исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Баубекова, Г.К. – магистр педагогического образования, и.о. заведующего кафедрой естественных наук, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Бегежанова, Р.К. – магистр педагогических наук, преподаватель кафедры психологии и дефектологии, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Бисембаева, Ж.К. – магистр педагогики, старший преподаватель кафедры дошкольного и начального образования, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Бобренко, М.А. – магистр биологии, начальник НИЦ Управления науки и международных связей, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Брагина, Т.М. – доктор биологических наук, профессор кафедры естественных наук, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан; главный научный сотрудник Азово-Черноморского филиала Всероссийского научно-исследовательского института рыбного хозяйства и океанографии, Ростов-на-Дону, Россия.

Бурмагина, Л.А. – старший преподаватель департамента филологии, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Герасименко, Н.Н. – доктор физико-математических наук, профессор, начальник лаборатории «Радиационных методов технологий и анализа», Национальный исследовательский университет «Московский институт электронной техники», Москва, Россия.

Дмитриенко, Я.В. – студент 1 курса образовательной программы «Дошкольное обучение и воспитание», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Ерсултанова, З.С. – кандидат технических наук, ассоциированный профессор кафедры информатики, робототехники и компьютерных технологий, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Есмаганбетова, Ш.К. – старший преподаватель кафедры искусств, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Жиенбаева, А.А. – магистр техники и технологий, преподаватель кафедры информатики, робототехники и компьютерных технологий, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Иванова, Е.С. – магистр педагогических наук, преподаватель департамента филологии, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Иванова, И.В. – кандидат педагогических наук, доцент кафедры программного обеспечения, КГУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Каирова, Б.К. – старший преподаватель кафедры психологии и дефектологии, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

- Канапина, С.Г.** – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор департамента филологии, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Касымова, А.Г.** – кандидат физико-математических наук, ассоциированный профессор кафедры физико-математических дисциплин, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Кинжибаева, А.С.** – магистрант специальности «7М01101 – Педагогика и психология», КГУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.
- Колдыбаев, С.А.** – доктор философских наук, профессор кафедры философии, КГУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.
- Косаева, А.Е.** – студент 2 курса образовательной программы «6В01702 – Казахский язык и литература в школах с неказахским языком обучения», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Косжанова, А.Г.** – старший преподаватель кафедры физико-математических дисциплин, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Куанышбаева, А.Б.** – студент 2 курса образовательной программы «6В01702 – Казахский язык и литература в школах с неказахским языком обучения», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Кудрицкая, М.И.** – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор департамента филологии, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Қалмаганбетова, Ж.Н.** – студент 2 курса образовательной программы «5В011200 – Химия», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Лазебная, Ю.П.** – преподаватель специальных дисциплин, КГКП «Рудненский политехнический колледж», Рудный, Казахстан.
- Мақсұтова, М.Қ.** – студент 2 курса образовательной программы «6В01701 – Казахский язык и литература», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Медетов, Н.А.** – доктор физико-математических наук, проректор по научной работе и стратегическому развитию, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Мукалиева, Б.Х.** – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры дошкольного и начального обучения, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Мырзагалиева, К.** – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор департамента филологии, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Нұрмагамбетова, А.Қ.** – учитель казахского языка и литературы, ГУ «Караманская средняя школа», Костанай, Казахстан.
- Омарова, К.И.** – магистр географии, старший преподаватель кафедры естественных наук, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Оспанов, С.** – кандидат филологических наук, профессор, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Пережогин, Ю.В.** – кандидат биологических наук, доцент, профессор кафедры естественных наук, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Петраков, Д.С.** – магистр технических наук, инженер лаборатории «Радиационных методов технологий и анализа», Национальный исследовательский университет «Московский институт электронной техники», Москва, Россия.
- Петрушка, А.Ю.** – магистрант 2 курса специальности «6М010300 – Педагогика и психология», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Рахметова, А.А.** – старший преподаватель департамента филологии, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Рибик, Е.В.** – студент 4 курса специальности «Физическая культура, спорт и туризм», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.
- Рулёва, М.М.** – магистр биологии, старший преподаватель кафедры естественных наук, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Сабанова, Б.К. – магистрант 2 курса специальности «6М070400 – Вычислительная техника и программное обеспечение», КГУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Сабыржан, Н.С. – студент 2 курса образовательной программы «6В01701 – Казахский язык и литература», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Сакенова, С.С. – студент 2 курса образовательной программы «6В01701 – Казахский язык и литература», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Серикова, А.А. – студент 2 курса образовательной программы «6В01702 – Казахский язык и литература в школах с неказахским языком обучения», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Силенко, Е.А. – магистрант 2 курса специальности «6М010300 – Педагогика и психология», КГПУ им. У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Смаглий, Т.И. – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры психологии и дефектологии, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Суюндуков, Р.А. – магистр технических наук, преподаватель кафедры программного обеспечения, КГУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Танаева, З.Р. – доктор педагогических наук, доцент, зав. кафедрой подготовки и управления в правоохранительной сфере, Южно-Уральский государственный университет, Челябинск, Российская Федерация.

Темирбаева, Д.М. – студент 1 курса образовательной программы «Дошкольное обучение и воспитание», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Фазылова, А.А. – старший преподаватель кафедры физико-математических дисциплин, КГПУ, Костанай, Казахстан.

Цыганова, А.Д. – старший преподаватель кафедры информатики, робототехники и компьютерных технологий, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Чернявская, О.М. – кандидат педагогических наук, член-корр. МААО, ассоциированный профессор кафедры естественных наук, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Шанкилова, С.Е. – магистр искусствоведения, старший преподаватель кафедры вокального искусства и дирижирования, ПЦК КазНУИ, Нур-Султан, Казахстан.

Шолпанбаева, Г.А. – магистр педагогических наук, преподаватель департамента филологии, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

OUR AUTHORS

Ageeva, S.V. – senior lecturer of the department of the theory and practice of physical culture, sport and tourism, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Akanov, Sh.K. – senior lecturer at the center for physical education, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Akmyrza, A. – 2nd year student of the educational program «6B01301 – P and MPE», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Anasova, A.B. – master of history, senior lecturer of the department of history of Kazakhstan, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Aytbenova, A.A. – m.p.s., senior lecturer of the department of computer science, robotics and computer technologies, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Baigenzhina, U.M. – 1st year master student of the educational program «7M01601 – History», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Balgabaeva, G.Z. – candidate of historical sciences, professor of the department of history of Kazakhstan, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Baubekova, G.K. – master of pedagogical education, acting head of the department of natural sciences, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Begezhanova, R.K. – master of pedagogical sciences, lecturer of the department of psychology and defectology, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Bisembayeva, Zh.K. – master of pedagogy, senior lecturer of the department of preschool and primary education, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Bobrenko, M.A. – master of biology, the head of SRC of Science and international relations office, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Bragina, T.M. – doctor of biological sciences, professor of the department of natural sciences, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan; Azov-Black Sea Branch of the FSBSI «VNIRO» («AzNIIRKH»), Rostov-on-Don, Russia.

Burmagina, L.A. – senior teacher of philology department, Sultangazin University, Kostanay, Kazakhstan.

Chernyavskaya, O.M. – candidate of pedagogical sciences, corresponding member of the IAAO, associate professor of the department of natural sciences, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Dmitrienko, Y.V. – 1st year student of the educational program «Pre-school education and upbringing», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Gerasimenko, N.N. – doctor of physics and mathematics, professor, head of the laboratory «Radiation methods of technologies and analysis», National research university «Moscow institute of electronic technology», Moscow, Russia.

Fazylova, A.A. – senior lecturer of the department of physical and mathematical disciplines, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Ivanova, I.V. – candidate of pedagogical sciences, docent of the department of software, KSU named after A. Baytursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Ivanova, Y.S. – master of pedagogical sciences, teacher of philology department, Sultangazin University, Kostanay, Kazakhstan.

Kairova, B.K. – lecturer of the department of psychology and defectology, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Kalmaganbetona, Zh.N. – 2nd year student of the educational program «5B011200 – Chemistry», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Kanapina, S.G. – candidate of philological sciences, associate professor of the department of philology, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

- Kassymova, A.G.** – candidate of physical and mathematical sciences, associate professor of the department of physical and mathematical disciplines, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Kinzhibaeva, A.S.** – master student of the specialty «7M01101 – Pedagogy and psychology», KSU named after A. Baytursynov, Kostanay, Kazakhstan.
- Koldybaev, S.A.** – doctor of philosophy, professor of the department of philosophy, KSU named after A. Baytursynov, Kostanay, Kazakhstan.
- Kosaeva, A.E.** – 2nd year student of the educational program «6B01702 – Kazakh language and literature at schools with not Kazakh language of training», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Koszhanova, A.G.** – senior lecturer of the department of physical and mathematical disciplines, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Kuanyshbaeva, A.B.** – 2nd year student of the educational program «6B01702 – Kazakh language and literature at schools with not Kazakh language of training», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Kudritskaya, M.I.** – candidate of pedagogic sciences, associate professor of the department of philology, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Lazebnaya, Yu.P.** – lecturer of special disciplines, MSOE «Rudny polytechnic college», Rudny, Kazakhstan.
- Maksutova, M.K.** – 2nd year student of the educational program «6B01701 – Kazakh language and literature», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Medetov, N.A.** – doctor of physics and mathematics, vice-rector for research and strategic development, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Mukalieva, B.H.** – master of pedagogical sciences, senior lecturer of the department of preschool and primary education, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Myrzagaliyeva, K.** – candidate of philological sciences, associate professor of the department of philology, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Nurmagambetova, A.K.** – teacher of Kazakh language and literature, PI «Karaman secondary school», Kostanay, Kazakhstan.
- Omarova K.I.** – master of geography, senior lecturer of the department of natural sciences, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Ospanuly, S.** – candidate of philological sciences, professor, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Perezhogin, Yu.V.** – candidate of biological sciences, docent, professor of the department of natural sciences, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Petrakov, D.S.** – master of technical sciences, engineer of the laboratory «Radiation methods of technologies and analysis», National research university «Moscow institute of electronic technology», Moscow, Russia.
- Petrushka, A.Yu.** – 2nd year master student of the specialty «6M010300 – Pedagogy and psychology», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Rakhmetova, A.A.** – senior teacher of philology department, Sultangazin University, Kostanay, Kazakhstan.
- Rebik, E.V.** – 4th year student of the specialty «Physical education and sports», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Rulyova, M.M.** – master of biology, senior lecturer of the natural sciences department, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.
- Sabanova, B.K.** – 2nd year master student of the specialty «6M070400 – Computer engineering and software», KSU named after A. Baytursynov, Kostanay, Kazakhstan.
- Sabyrzhan, N.S.** – 2nd year student of the educational program «6B01701 – Kazakh language and literature», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Sakenova, S.S. – 2nd year student of the educational program «6B01701 – Kazakh language and literature», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Serikova, A.A. – 2nd year student of the educational program «6B01702 – Kazakh language and literature at schools with not Kazakh language of training», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Shankilova, S.E. – MA in art history, senior lecturer of the department of vocal art and conducting, SCC KazNUA, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Sholpanbaeva, G.A. – master of pedagogical sciences, senior lecturer of philology department, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Silenko, Ye.A. – 2nd year master student of the specialty «6M010300 – Pedagogy and psychology», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Smagliy, T.I. – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of psychology and defectology, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Suyundukov, R.A. – master of technical sciences, lecturer of the department of software, KSU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Tanaeva, Z.R. – doctor of pedagogical sciences, docent, head of the department of training and management in law enforcement, South Ural State University, Chelyabinsk, Russian Federation.

Temirbaeva, D.M. – 1st year student of the educational program «Pre-school education and upbringing», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Tsyganova, A.D. – senior lecturer of the department of computer science, robotics and computer technologies, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Yersultanova, Z.S. – candidate of technical sciences, associate professor of the department of computer science, robotics and computer technologies, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Yesmaganbetova, Sh.K. – senior lecturer of the department of fine arts, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Zhiyenbayeva, A.A. – master of engineering and technology, lecturer of the department of computer science, robotics and computer technologies, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА

«ҚМПИ Жаршысы» журналы әлеуметтік-гуманитарлық, физика-математикалық, техникалық, биологиялық, химиялық-технологиялық, экономикалық ғылымдар және экология, халықаралық байланыстар салалары бойынша бұрын жарияланбаған өзекті ізденіс нәтижелері туралы мақалаларды жариялайды.

Редакциялық алқа мүшелері журнал материалдарының мазмұнына сын-пікір білдіргеннен кейін басылымға ұсыну шешімі шығарылады. Қабылданбаған мақалаларды редакциялық алқа мүшелері қайта қарастырмайды.

Мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жарияланады.

Журнал жыл барысында төрт рет шығарылады (қаңтар, сәуір, шілде, қазан).

«Қазпошта» АҚ-ның кез келген бөлімінде журналға жазылу мүмкіндігі қарастырылған. Жазылым индексі 74081.

Мақалаға қойылатын талаптар:

Мәтіннің көлемі сөз аралықтары мен сілтемелерді қоса алғанда 15000-нан 60000 таңбаға дейін болуы қажет (0,3-тен 1,5 баспалық параққа дейін, яғни 5–24 бет).

Мәтіннің рәсімделуіне қойылатын техникалық талаптар:

Қаріп – Times New Roman, өлшемі – 12, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша.

Жиектері: барлық жағынан 2 см.

Жоларалық интервал: бірлік.

Абзацтар аралығы «Алдында» – жоқ, «Кейін» – жоқ.

Азат жол– 1,25 см.

Мәтін: парақта бір бағана.

Мақаланың басқы беті келесі ақпараттарды қамтуы қажет:

1. *ӘОЖ коды.* Беттің сол жағына қалың қаріппен жазылады. Авторлық материалға ӘОЖ кодын мына сілтеме арқылы алуға болады: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Автордың аты-жөні.* Беттің оң жағына қалың қаріппен ӘОЖ кодын бір тармақ төмен жазылады.

3. *Авторлар туралы ақпарат.* Беттің оң жағына көлбеу әріптермен жазылады: автордың ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, қызметі, қызмет орны, қаласы, мемлекеті.

4. *Мақала атауы.* Беттің ортасында бас әріптермен және қалың қаріппен жазылады.

5. *Мақала түйіні.* «Түйін» сөзі (орыс. «Аннотация», ағылш. «Abstract») беттің ортасында қалың қаріппен мақала атауынан бір тармақ төмен жазылады. Түйін мақаланың жарияланатын тілінде жазылады. Түйін мәтіні: сөз аралықтарын қоса алғанда 500–800 таңба, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша, шегініс – оң және сол жақтан 2 см, азат жол– 1,25 см. Мақала тілінде жазылған түйінді мақала тілінде жазылған түпкі түйінмен (резюме) ауыстыру мүмкіндігі қарастырылған.

6. *Мақаланың түпкі түйіні.* Мақала жарияланатын тілден бөлек, мақала атауының аудармасымен екі тілде жазылады. Түпкі түйін мәтіні: көлбеу әріптермен әдебиеттер тізімінен кейін 1 тармақ төмен жазылады, сөз аралықтарын қоса алғанда 500–800 таңба, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша, азат жол– 1,25 см.

7. *Кілт сөздер* (5–8 сөз және/немесе сөз тіркесі). Кілт сөздер үш тілде сәйкесінше «Түйін» және «Түпкі түйіннен» төмен жазылады. «Кілт сөздер» тіркесі (орыс. «Ключевые слова», ағылш. «Key words»): қалың әріптермен, беттің сол жағына жазылады, шегініс – оң және сол жақтан 2 см, «Кілт сөздер» тіркесінен кейін қос нүкте қойылады, ары қарай кілт сөздер жазылады.

8. *Негізгі мәтін* келесі бөлімдерден тұрады:

1) *Кіріспе* (орыс. – Введение, ағылш. – Introduction).

2) *Материалдар және әдістер* (орыс. – Материалы и методы, ағылш. – Materials and methods).

3) *Нәтижелер* (орыс. – Результаты, ағылш. – Results).

4) *Талқылау* (орыс. – Обсуждение, ағылш. – Discussion).

5) *Қорытынды* (орыс. – Выводы, ағылш. – Conclusions).

6) *Ризашылық білдіру* (орыс. – Благодарности, ағылш. – Appreciation).

3 және 4 бөлімдер біріктірілуі мүмкін, 6 бөлім – қажеттілік туындаған жағдайда ғана жазылады.

Мақала бөлімдері нөмірленуі тиіс. Сандардан кейін нүкте қойылмайды. Бөлім атауларының жазылуы: қаріп– Times New Roman, өлшемі – 12, қалың қаріппен, туралануы– беттің сол жағында.

Мәтінде белгілі бір тармақты немесе тізімді белгілеуде араб сандары қолданылады.

9. *Әдебиеттер тізімі* (орыс. – Список литературы, ағылш. – References). Әдебиеттер тізімі мақаладан кейін жазылады. «Әдебиеттер тізімі» тіркесіқалың қаріппен жазылады, қаріп өлшемі – 12, шегініс – 1,25 см.

Дереккөздер туралы ақпаратты мәтінде дереккөздерге сілтеменің жасалу реті бойынша орналастырып, араб сандарымен нөмірлеу қажет. Сандардан кейін нүкте қойылмайды. Шрифт өлшемі – 11, шегініс – 1,25 см.

Қолданылған дереккөздерге сілтемелер тік жақшаның ішінде келтірілгені абзал. Библиографиялық жазу түпнұсқа тілінде орындалады.

Кітаптардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, кітаптың аты, жарияланған орны, басылымы, шыққан жылы, беттер. Мысалы: Семенов В.В. Философия: итог тысячелетий. Философская психология. – Пушино: ПНЦ РАН, 2000. – Б. 60–65.

Журнал, мерзімді басылымдардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, мақала атауы, журнал атауы, жылы, басылым нөмірі, беттер. Мысалы: Голубков Е.П. Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 1. – Б. 89–104.

Жинақтардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, мақала атауы, жинақ атауы, басылым жылы, беттер. Мысалы: Зимин А.И. Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф. – М.: Наука, 1996. – Б. 77–79.

Электрондық ресурстардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: мақала атауы, автор туралы ақпарат, мақаланың шығу орны, мерзімі, сонымен қатар, ақпараттық тасымалдаушы, жүйелік талаптар, ғаламтор ресурстарын қолдану мүмкіндіктері (Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM дисковод; 16 бит. зв. карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал. – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org>).

10. *Кестелерді жасау*. Әрбір кестенің реттік нөмірі мен атауы болуы шарт. Кесте нөмірі және атауы кестенің жоғары жағына орналастырылады. Көлбеу әріптермен жазылған «Кесте 1» («Таблица 1», «Table 1») сөзінен кейін сызықша қойылып, кесте атауы қалыпты әріптермен жазылады, туралануы – беттің ортасында, шрифт өлшемі – 11, кестедегі мәтіннің туралануы – беттің сол жағы.

11. *Графикалық материалдар* «Microsoft Graph» немесе «Excel» бағдарламаларында орындалуы қажет және сканерден өткізілмеуі қажет.

Графикалық бейнелер сурет немесе біртұтас объект ретінде берілуі тиіс. Графикалық объектілер беттің белгіленген жиектерінен аспай, бір беттен артық болмауы қажет.

Әрбір объектінің нөмірі және атауы болуы керек. Объект нөмірі мен атауы объектіден төмен орналасуы қажет. Шрифт өлшемі – 11, мәтіннің орналасу қалпы – беттің сол жағы.

12. *Формулалардың берілуі.* Математикалық формулаларды формулалар редакторы «Microsoft Equation» арқылы белгілеу қажет. Олар жақша ішінде оң жақтан нөмірленеді. Формулалар көп болған жағдайда әрбір бөлімнің формулаларын тәуелсіз нөмірлеу ұсынылады.

13. *Мақалаға міндетті түрде тіркелетін ақпараттар:*

– автор туралы ақпарат (үш тілде): тегі, аты, әкесінің аты, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі, жұмыс орны (ЖОО, мекеме атауы, факультет, кафедра), жұмыс және ұялы телефон нөмірі;

– ғылым кандидаты, докторы немесе PhD докторының мақалаға қатысты сын-пікірі (ғылыми дәрежесіз авторлар үшін).

Редакция ұсынылған барлық материалдарға сын-пікір білдіруге міндетті емес және материалдары қабылданбаған авторлармен пікірталасқа түспейді.

**Мақалалардың қабылдануы және жариялануы бойынша
сауалдар туындаған жағдайда мына мекен-жайға жүгініңіз:**

Қазақстан Республикасы, 110000, Қостанай қ., Тәуелсіздік көш., 118
ҚР БҒМ «Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті» ШЖҚ МРК
БСН 040340005711, БЖК HSBKKZKX, Кбе 16,
ЖСККZ726017221000000090
«Халық банк» АҚ, Қостанай қ.
№419 каб. Тел.:8 (7142) 54-85-56
E-mail: kgrynauka@mail.ru
Веб-сайт: press.kspi.kz

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «ҚМПИ Жаршысы» публикует статьи об оригинальных и ранее не печатавшихся результатах исследований в области социально-гуманитарных, физико-математических, технических, биологических, химико-технологических, экономических наук, по экологии, международным научным связям и т.п.

Решение о публикации принимается редакционной коллегией журнала после рецензирования. Отклоненные статьи повторно редколлегией не рассматриваются.

Статьи публикуются на казахском, русском, английском языках.

Журнал выходит четыре раза в год (январь, апрель, июль, октябрь).

Подписку на журнал можно оформить в любом почтовом отделении АО «Казпочта». Подписной индекс 74081.

Требования к статьям:

Объем текста статьи должен быть от 15000 до 60000 знаков, включая пробелы и сноски (от 0,3 до 1,5 печатных листов, т.е. от 5 до 24 страниц).

Технические требования к оформлению текста:

Шрифт: Times New Roman, размер шрифта – 12, выравнивание текста – по ширине страницы.

Поля: по 2 см со всех сторон.

Междустрочный интервал: одинарный.

Интервал между абзацами «Перед» – нет, «После» – нет.

Отступ «Первой строки» – 1,25.

Текст: одна колонка на странице.

Первая (титульная) страница статьи должна содержать следующую информацию:

1. *Код УДК.* Полуужирный, положение по левому краю страницы. Присвоить УДК авторскому материалу можно здесь: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Ф.И.О. автора.* Полуужирный курсив, положение на странице – по правому краю через строку после кода УДК.

3. *Сведения об авторе.* Курсив, положение на странице – по правому краю: ученая степень, ученое звание, должность, место работы, город, страна.

4. *Заглавие.* Прописные буквы, полуужирный, положение по центру страницы.

5. *Аннотация к статье.* Слово «Аннотация» (каз. «Түйін», англ. «Abstract»), полуужирный, положение по центру страницы, через строку после заглавия. Аннотация оформляется на языке статьи. Допускается замена аннотации на языке статьи на резюме на языке статьи. Текст аннотации: 500–800 знаков с пробелами, курсив, выравнивание по ширине страницы, отступы слева и справа – по 2 см, отступ «Первой строки» – 1,25.

6. *Резюме к статье.* Оформляется на двух языках, отличных от языка статьи, с переводом названия статьи. Текст резюме: курсивный, после списка литературы через интервал, 500–800 знаков с пробелами, положение по ширине текста, отступ «Первой строки» – 1,25.

7. *Ключевые слова* (от 5 до 8). Ключевые слова пишутся на трех языках, размещаются соответственно под «Аннотацией» и «Резюме». Фраза «Ключевые слова» (каз. «Кілт сөздер», англ. «Key words»): полуужирный, отступы слева и справа – по 2 см, после фразы ставится двоеточие. Сами ключевые слова указываются после фразы «Ключевые слова» в той же строке, через запятую.

8. *Основной текст* делится на следующие разделы:

1) *Введение* (каз – Кіріспе, англ. – Introduction).

2) *Материалы и методы* (каз. – Материалдар мен әдістер, англ. – Materials and Methods).

3) *Результаты* (каз. – Нәтижелер, англ. – Results).

4) *Обсуждение* (каз. – Талқылау, англ. – Discussion).

5) *Выводы* (каз. – Қорытынды, англ. – Conclusions).

б) *Благодарности* (каз. – Ризашылық білдіру, англ. – Appreciation).

Разделы 3 и 4 могут объединяться, раздел 6 – по необходимости.

Разделы статьи должны быть пронумерованы, необходимо нумеровать арабскими цифрами без точки. Оформление заголовков разделов – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, положение по левому краю страницы.

При выделении в тексте отдельных пунктов или списков следует использовать только арабские цифры.

9. *Список литературы* (каз. – Әдебиеттер тізімі, англ. – References). Список литературы приводится в конце статьи и озаглавляется «Список литературы» – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, отступ «Первой строки» – 1,25.

Сведения об источниках следует располагать в порядке появления ссылок на источники в тексте, нумеровать арабскими цифрами без точки, размер шрифта – 11, отступ «Первой строки» – 1,25 см. Ссылки на использованные источники следует приводить в квадратных скобках. Библиографическая запись выполняется на языке оригинала.

Выходные данные *книг* обязательно включают: фамилию автора (авторов), инициалы, название, место издания, издательство, год издания, страницы. Например: Семенов В.В. Философия: итог тысячелетий. Философская психология. – Пущино: ПНЦ РАН, 2000. – С. 60–65.

Выходные данные *статей из журналов и периодических изданий* указываются в следующем порядке: фамилия автора (авторов), инициалы, название статьи, название журнала, год, номер издания, страницы. Например: Голубков Е.П. Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 1. – С. 89–104.

Выходные данные *сборников* указываются в следующем порядке: фамилия автора (авторов), инициалы, название статьи, название сборника, год издания, страницы. Например: Зимин А.И. Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф. – М.: Наука, 1996. – С. 77–79.

Выходные данные *электронных ресурсов* содержат информацию об авторе, названии, дате и месте издания или публикации, также указывается информационный носитель, системные требования, режим доступа (к интернет-ресурсам) (Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM дисковод; 16 бит. зв.карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал. – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org>).

10. *Оформление таблиц*. Каждая таблица должна быть пронумерована и иметь заголовок. Номер таблицы и заголовок размещаются над таблицей. Номер оформляется как «Таблица 1» («Кесте 1», «Table 1»), стиль шрифта – курсивный. Заголовок таблицы размещается через тире, шрифт – Times New Roman, размер – 11, по центру страницы, стиль шрифта – обычный. Положение текста в таблице по левому краю, шрифт – Times New Roman, размер – 11.

11. *Оформление графических материалов*. Графические материалы должны быть подготовлены с помощью программ «Microsoft Graph» или «Excel» без использования сканирования.

Графические объекты должны быть в виде рисунка или сгруппированных объектов.

Графические объекты не должны выходить за пределы полей страницы и превышать одну страницу.

Каждый объект должен быть пронумерован и иметь заголовок. Номер объекта и заголовков размещаются под объектом. Номер оформляется как «Рисунок 1» («Сурет 1», «Picture 1»), шрифт – Times New Roman, курсив, размер – 11, положение текста на странице по центру. Далее следует название, шрифт – Times New Roman, размер – 11, стиль шрифта – обычный.

12. *Оформление формул.* Математические формулы оформляются через редактор формул «Microsoft Equation». Их нумерация проставляется с правой стороны в скобках. При большом числе формул рекомендуется их независимая нумерация по каждому разделу.

13. *К статье обязательно прилагаются:*

– сведения об авторе (на трех языках): фамилия, имя, отчество, ученая степень, ученое звание, должность, место работы (название вуза, организации, факультет, кафедра), рабочий и мобильный телефоны;

– рецензия кандидата или доктора наук, доктора PhD (для авторов без ученой степени).

Редакция не несет обязательств по рецензированию всех поступающих материалов и не вступает в дискуссию с авторами отклоненных материалов.

По всем вопросам приема и публикации статей обращаться по адресу:

Республика Казахстан, 110000, г. Костанай, ул. Тәуелсіздік, 118
РГП на ПХВ «Костанайский государственный
педагогический университет» МОН РК
БИН 040340005711 БИК HSBKCKZKX, Кбе 16,
ИИК KZ726017221000000090
АО «Народный банк», г. Костанай
№419 каб. Тел.: 8 (7142) 54-85-56
E-mail: kgrynauka@mail.ru
Веб-сайт: press.kspi.kz

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal «KMPI Zharshysy» is responsible for publishing the articles with original content on the results of research in the fields of social-humanitarian, physical and mathematical, technical, biological, chemical-technological, economical sciences, and ecology, international scientific relationships and etc. which were not printed previously.

The decision to publish an article is considered by the editorial board of the journal after peer review. Rejected articles are not considered again by the editorial board.

Articles are published in Kazakh, Russian and English languages.

The journal is published four times a year (January, April, July, October).

A subscription to the journal can be obtained at any post office of JSC "Kazpost".
Subscription index 74081.

Article requirements:

The volume of the text of the article should be between 15,000 and 60,000 signs, including spaces and footnotes (from 0,3 to 1,5 printed page, i.e. 5-24 pages).

Technical requirements for the decoration of the text:

Font: Times New Roman, size – 12, alignment – width of the page.

Field: on 2 cm from all directions.

Line spacing: single.

Spacing between paragraphs «Before» – no, «After» – no.

Indentation of "The first line" – 1,25.

Text: one column on the page.

The first (titular) page of the article must include the following information:

1. *UDC code*. Boldface, position on the left side of the page. Assign the UDC to copyright material can be available here: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Full name of the author*. Bold italic, position on the right edge of the page through the line after the UDC code.

3. *Information about authors*. Font style – italic, position on the right edge of the page: academic degree, academic title, position, place of work, city, country.

4. *Title*. Uppercase letters, bold, position – at the center of the page.

5. *Abstract to the article*. The word «Abstract» (kaz. «Түйін», rus. «Аннотация»), boldface, position – at the center of the page, in a line after the title. Abstract is made in the language of the article. It is possible to replace the abstract on the language of the article to the summary on the language of the article. Text of abstract: 500–800 signs including spaces, italics, position – the width of text, indents on the left and right – 2 cm, indentation of "the first line" – 1.25.

6. *Summary of the article*. It is made out in two languages differ from the language of the article, with the translation of the title of the article. Text of summary: italic, after references, 500–800 signs including spaces, alignment – the width of page, indentation of "the first line" – 1.25.

7. *Key words* (from 5 to 8). Key words are written in three languages, are located accordingly under the «Abstract» and «Summary». The phrase «Key words» (kaz. «Кілт сөздер», rus. «Ключевые слова»): boldface, indents on the left and right – 2 cm, after the phrase there is a colon. Key words are written after the phrase "Key words" in the same line, separated by a comma.

8. *Main text of the article* consists of the following parts:

1) *Introduction* (kaz. – Кіріспе, rus. – Введение).

2) *Materials and Methods* (kaz. – Материалдар мен әдістер, rus. – Материалы и методы).

3) *Results* (kaz. – Нәтижелер, rus. – Результаты).

4) *Discussion* (kaz. – Талқылау, rus. – Обсуждение).

5) *Conclusions* (kaz. – Қорытынды, rus. – Выводы).

6) *Appreciation* (kaz. – Ризашылық білдіру, rus. – Благодарности).

Parts 3 and 4 may be combined, part 6 – if it is necessary.

Parts of the article should be numbered, Arabic numerals without a dot. Headings of parts – font Times New Roman, size – 12, boldface, position on the left side of the page.

While highlighting only Arabic numerals should be used in the text of selected items or lists.

9. *References* (kaz. – *Әдебиеттер тізімі*, rus. – *Список литературы*). References should be listed at the end of the article and headlined as «References» –font Times New Roman, font size – 12, boldface, indent 1.25.

Information about the sources should be arranged in order of appearance of references to sources in the text, and numbered in Arabic numerals without a dot, font size – 11, indent 1.25 cm. References to the sources used should be given in square brackets. Bibliographic record is made in language of the original source.

Output data of *books* must include: surname of the author (authors), initials, name, place of publication, publisher, year of publication, number of pages. For example: Семенов, В.В. *Философия: итог тысячелетий. Философская психология.* – Пущино: ПНЦРАН, 2000. – Р. 60–65.

Output data of *articles from journals and periodicals* must include: surname of the author (authors), initials, title of the article, title of the journal, year, number of publication, number of pages. For example: Голубков Е.П. *Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и зарубежом.* – 2001. – № 1. – Р. 89–104.

Output data of *collections* is indicated in the following order: surname of the author (authors), initials, title of the article, title of the collection, year of publication, number of pages. For example: Зимин А.И. *Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф.* – М.: Наука, 1996. – Р. 77–79.

Output data of *electronic resources* provides information about the author, title, date and place of edition, or publication, also indicates the information carrier, system requirements, access mode (to the Internet resources) (*Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв.дан. и прикладная прогр. (546 Мб).* – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM дисковод; 16 бит. зв.карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. *Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал.* – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org>).

10. *Design of tables.* Each table should be numbered and titled. Table number and heading are placed above the table. Number is issued as «Table 1» («Кесте 1», «Таблица 1»), font style – italic. Table heading is placed by a dash, font – Times New Roman, size – 11, font style – regular, at the center of the page. The position of the text in the table – to the left, the font – Times New Roman, size – 11.

11. *Design of graphic materials.* Graphic materials should be prepared by using the programs «Microsoft Graph» or «Excel» without scanning.

Graphical objects should be presented as a picture or grouped objects.

Graphical objects should not extend beyond the page margins, and have no more than one page.

Each object must be numbered and titled. Number of the object and title are placed under the object. Number is presented as «Picture 1» («Сурет 1», «Рисунок 1»), the font – Times New Roman, italic, size – 11, position of the text – at the center of the page. Then, the title – the font – Times New Roman, size – 11, font style – regular.

12. *Design of formulas.* Mathematical formulas are made through the «Microsoft Equation» formula editor. The numbering is affixed to the right in brackets. If there is a large number of formulas it will be recommended their independent numbering for each section.

13. The article must have:

- information about the author: surname, name, patronymic, academic degree, academic title, position, place of work (name of institution, organization, faculty, department), office and mobile phone numbers;

- review of the candidate or doctor of sciences, PhD doctors (for authors without scientific degree).

Editors are not liable for reviewing all incoming materials and does not enter into a discussion with the authors of rejected materials.

On all questions of reception and publication of articles contact us at:

Republic of Kazakhstan, 110000, Kostanay, Tauelsizdik street, 118

RSE «Kostanay state pedagogical university» MES RK

BIN 040340005711 BIC HSBKKZKX, BC 16,

ИIC KZ726017221000000090

JSC «Halyk bank», Kostanay

office №419. Tel.:8 (7142) 54-85-56

E-mail: kgpynauka@mail.ru

Website: press.kspi.kz

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ СӨЗ	3
--------------------------	---

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА

<i>Балгабаева, Г.З., Анасова, А.Б.</i> Әбу Насыр әл-Фарабидің тарих ғылымына қосқан үлесі	5
<i>Балгабаева, Г.З., Байгенжина, У.М.</i> Әл-Фарабидің ғылыми философиялық дүниетанымының қалыптасуы	8
<i>Бисембаева, Ж.К., Ақмырза, А.</i> Өшпестей із қалдырды мұраларың.....	12
<i>Есмаганбетова, Ш.К.</i> Әл-Фарабидің музыкалық ілім мұралары	15
<i>Мукалиева, Б.Х.</i> Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы өнер	20
<i>Оспанұлы, С, Мырзағалиева, К.М.</i> Ыбырай, Абай, Ахмет және Ата заң	24
<i>Фазылова, А.А., Нұрмағамбетова, А.Қ.</i> Әбу Насыр әл-Фарабидің рухани мұрасы.....	28

ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР

<i>Иванова, Е.С., Бурмагина, Л.А., Рахметова, А.А.</i> Шет тілдерін оқыту барысындағы лингвомәдениеттің орны мен рөлі.....	32
<i>Касымова, А.Г., Косжанова, А.Г.</i> Инклюзивті білім беру барысындағы мұғалімдер мен әр түрлі мамандардың функционалдық жауапкершілігі.....	35
<i>Колдыбаев, С.А., Кинжибаева, А.С.</i> Заманауи жетекшінің команда таңдау процесінің психологиялық аспектілері	40
<i>Қанапина, С.Ф. Сабыржан, Н.С. Сакенова, С.С. Мақсұтова, М.Қ.</i> Сәкен Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» шығармасындағы теңеудің этнолингвистикалық сипаты.....	46
<i>Қанапина, С.Ф., Серикова, А.А., Косаева, А.Е., Куанышбаева, А.Б.</i> Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесіндегі синонимдердің қолданыс ерекшелігі.....	51

ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

<i>Баубекова, Г.К., Омарова, К.И.</i> Федоров ауданындағы мал шаруашылығының заманауи дамуы.....	56
<i>Брагина, Т.М., Бобренко, М.А., Рулёва, М.М.</i> Жәндіктердің түрлік тиістілігін анықтау үшін молекулалық-генетикалық әдістерді қолдану тәжірибесі – ДНҚ секвенирлеуге үлгілерді дайындау	61
<i>Каирова, Б.К., Шанкилова, С.Е.</i> Студент жастардың жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастырудың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері	67
<i>Пережогин, Ю.В.</i> Қостанай облысы аумағындағы флористикалық жаңалықтар	73
<i>Петраков, Д.С., Герасименко, Н.Н., Медетов, Н.А., Суюндуков, Р.А., Жиенбаева, А.А.</i> Объектілердің құрылымдық қасиеттері мен параметрлерін зерттеу үшін рентген өлшеулерінің нәтижелерін өңдеудің автоматтандырылған жүйесін пайдалану	78
<i>Смаглий, Т.И., Кудрицкая, М.И., Силенко, Е.А.</i> Когнитивті стильдерді ескере отырып, ересектердің шет тілін меңгеруінің психологиялық шарттары.....	85
<i>Танаева, З.Р., Смаглий, Т.И., Петрушка, А.Ю.</i> Болашақ мұғалімдердің уақытша құзыреттілігін қалыптастыру моделін әзірлеу	92

ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

<i>Агеева, С.В., Ребик, Е.В.</i> Жарыс кезеңінде шорт-тректен біліктілігі жоғары спортшыларды даярлау ерекшеліктері	100
<i>Ерсултанова, З.С., Цыганова, А.Д., Айтбенова, А.А.</i> Педагогикалық білім беруде «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәнін оқыту әдістері.....	107
<i>Чернявская, О.М., Лазебная, Ю.П.</i> Химиялық технологияларды оқыту кезінде ТЖКБ білім алушыларының білімін критериалды бағалау әдісін қолдану.....	115

ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

Бегежанова, Р.К. Инклюзивті білім беру жүйесіндегі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі 123
Қалмағанбетова, Ж.Н., Аканов, Ш.К. Спорттық іс-әрекеттегі мотивацияның көрінісі және оны қалыптастыру 128
Сабанова, Б.К., Иванова, И.В. Алтыаяқты өрмекші-робот үшін қозғалыс алгоритмнің бөліктерін есептеу 132

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Шолпанбаева, Г.А., Темирбаева, Д.М., Дмитриенко, Я.В. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында «Рухани жаңғыру» бағыттарын іске асыру жолдары 140

МЕРЕЙТОЙЛЫҚ ҚҰТТЫҚТАУЛАР 144

БІЗДІҢ АВТОРЛАР 146

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА 155

СОДЕРЖАНИЕ

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО 3

В ПОТОКЕ ИСТОРИИ

<i>Балгабаева, Г.З., Анасова, А.Б.</i> Вклад Абу Насыр аль-Фараби в историю науки 5	5
<i>Балгабаева, Г.З., Байгенжина, У.М.</i> Становление научного и философского мировоззрения Абу Насыр аль-Фараби 8	8
<i>Бисембаева, Ж.К., Акмырза, А.</i> Неизгладимый след наследий Абая Кунанбаева 12	12
<i>Есмаганбетова, Ш.К.</i> Музыкальное наследие аль-Фараби 15	15
<i>Мукалиева, Б.Х.</i> Искусство в годы Великой Отечественной Войны 20	20
<i>Оспанов, С., Мырзагалиева, К.М.</i> Ибрай, Абай, Ахмет и Конституция 24	24
<i>Фазылова, А.А., Нұрмагамбетова, А.К.</i> Духовное наследие Абу Насыр аль-Фараби 28	28

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Иванова, Е.С., Бурмагина, Л.А., Рахметова, А.А.</i> Место и роль лингвокультурологии в преподавании иностранных языков 32	32
<i>Касымова, А.Г., Косжанова, А.Г.</i> Функциональная ответственность учителей и различных специалистов в инклюзивном образовании 35	35
<i>Колдыбаев, С.А., Кинжибаева, А.С.</i> Психологические аспекты процесса подбора команды современным руководителем 40	40
<i>Канатина, С.Г., Сабыржан, Н.С., Сакенова, С.С., Максумова, М.К.</i> Этнолингвистический характер сравнения в произведении Сакена Жунусова «Жапандағы жалғыз үй» 46	46
<i>Канатина, С.Г., Серикова, А.А., Косаева, А.Е., Куанышбаева, А.Б.</i> Особенности использования синонимов в повести Бауыржана Момышулы «Ушкан уя» 51	51

ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Баубекова, Г.К., Омарова, К.И.</i> Современное развитие животноводства федоровского района 56	56
<i>Брагина, Т.М., Бобренко, М.А., Рулёва, М.М.</i> Опыт применения молекулярно-генетических методов для определения видовой принадлежности насекомых – подготовка образцов к секвенированию ДНК 61	61
<i>Каирова, Б.К., Шанкилова, С.Е.</i> Социально-психологические особенности формирования антикоррупционной культуры студенческой молодежи 67	67
<i>Пережогин, Ю.В.</i> Флористические находки на территории Костанайской области 73	73
<i>Петраков, Д.С., Герасименко, Н.Н., Медетов, Н.А., Суюндуков, Р.А., Жиенбаева, А.А.</i> Использование автоматизированной системы обработки результатов рентгеновских измерений для исследования структурных свойств и параметров объектов 78	78
<i>Смаглий, Т.И., Кудрицкая, М.И., Силенко, Е.А.</i> Психологические условия успешности обучения взрослых иностранному языку с учетом когнитивных стилей 85	85
<i>Танаева, З.Р., Смаглий, Т.И., Петрушка, А.Ю.</i> Разработка модели формирования временной компетентности будущих учителей 92	92

МЕТОДИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН

<i>Агеева, С.В., Ребик, Е.В.</i> Особенности подготовки спортсменов высокой квалификации по шорт-треку на соревновательном этапе 100	100
<i>Ерсултанова, З.С., Цыганова, А.Д., Айтбенова, А.А.</i> Методы преподавания дисциплины «Информационные и коммуникационные технологии» в педагогическом образовании 107	107
<i>Чернявская, О.М., Лазебная, Ю.П.</i> Применение критериального оценивания знаний обучающихся ТиПО при изучении химических технологий 115	115

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Бегежанова, Р.К. Профессиональная компетентность учителя в системе инклюзивного образования 123
Қалмағанбетова, Ж.Н., Аканов, Ш.К. Проявление и формирование мотивации в спортивной деятельности 128
Сабанова, Б.К., Иванова, И.В. Расчет параметров алгоритма движения ног для шестиногого робота-паука 132

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

Шолпанбаева, Г.А., Темирбаева, Д.М., Дмитриенко, Я.В. пути реализации направлений «Рухани жаңғыру» на уроках казахского языка и литературы 140

ЮБИЛЕЙНЫЕ ПОЗДРАВЛЕНИЯ 144

НАШИ АВТОРЫ 149

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ 158

CONTENT

INTRODUCTION	3
IN THE STREAM OF HISTORY	
<i>Balgabayeva, G.Z., Anasova, A.B.</i> Contribution of Abu Nasr al-Farabi to the history of science.....	5
<i>Balgabayeva, G.Z., Baigenzhina, U.M.</i> Formation of al-Farabi's philosophical and scientific worldview.....	8
<i>Bisembayeva, Zh.K., Akmyrza, A.</i> The indelible mark of Abai Kunanbayev's legacy.....	12
<i>Yesmaganbetova, Sh.K.</i> Al-Farabi's musical legacy.....	15
<i>Mukalieva, B.H.</i> Art during the Great Patriotic War.....	20
<i>Ospanuly, S., Myrzagaliev, K.</i> Ibrai, Abay, Akhmet and Constitution.....	24
<i>Fazylova, A.A., Nurmagambetova, A.K.</i> Spiritual heritage of Abu Nasyr al-Farabi.....	28
THEORETICAL AND OVERVIEW-ANALYTICAL ARTICLES	
<i>Ivanova, Y.S., Burmagina, L.A., Rakhmetova, A.A.</i> The place and role of the linguo-cultural studies in foreign language teaching.....	32
<i>Kassymova, A.G., Koszhanova, A.G.</i> The functional responsibilities of teachers and various specialists in inclusive education.....	35
<i>Koldybaev, S.A., Kinzhibaeva, A.S.</i> Psychological aspects of the team selection process by a modern manager.....	40
<i>Kanapina, S.G., Sabyrzhan, N.S., Sakenova, S.S., Maksutova, M.K.</i> Ethnolinguistic character of the comparison in the work of Saken Zhunusov «Japandagy jalgyz ui».....	46
<i>Kanapina, S.G., Serikova, A.A., Kosaeva, A.E., Kuanyshbaeva, A.B.</i> Peculiarities of using synonyms in the tale of Baurzhan Momshuly «Ushkan uya».....	51
EMPIRICAL RESEARCH	
<i>Baubekova, G.K., Omarova, K.I.</i> Modern development of animal husbandry in the Fedorovsky district.....	56
<i>Bragina, T.M., Bobrenko, M.A., Rulyova, M.M.</i> The experience in application of molecular genetic methods for insects species identification – preparing of samples to DNA sequencing.....	61
<i>Kairova, B.K., Shankilova, S.E.</i> Socio-psychological features of the formation of anti-corruption culture of students.....	67
<i>Perezhogin, Yu.V.</i> Floristic findings on territories of Kostanay region.....	73
<i>Petrakov, D.S., Gerasimenko, N.N., Medetov, N.A., Suyundukov, R.A., Zhiyenbayeva, A.A.</i> The use of an automated system for processing the results of x-ray measurements to study the structural properties and parameters of objects.....	78
<i>Smagliy, T.I., Kudritskaya, M.I., Silenko, Ye.A.</i> Psychological conditions for the success in adult foreign language learning taking into account cognitive styles.....	85
<i>Tanaeva, Z.R., Smagliy, T.I., Petrushka, A.Yu.</i> Development of a model for forming time-management competence of future teachers.....	92
METHODOLOGY AND TECHNOLOGY OF TEACHING DISCIPLINES	
<i>Ageeva, S.V., Rebik, E.V.</i> Features of preparation of sportsmen of high qualification in the short-track competition stage.....	100
<i>Yersultanova, Z.S., Tsyganova, A.D., Aytbenova, A.A.</i> Methods of teaching the discipline «Information and communication technologies» in pedagogical education.....	107
<i>Chernyavskaya, O.M., Lazebnaya, Yu.P.</i> Application of criteria-based assessment students' knowledge of technical and professional education in studies of chemical technologies.....	115

SCIENTIFIC WORK OF YOUNG RESEARCHERS

Begezhanova, R.K. Professional competence of a teacher in the system of inclusive education 123
Kalmaganbetona, Zh.N., Akanov, Sh.K. Manifestation and formation of motivation in sports activities 128
Sabanova, B.K., Ivanova, I.V. Calculating the parts of the foot algorithm for the six-legged robot spider 132

REALIZATION OF THE PROGRAMME «RUKHANY ZHANGYRU»

Sholpanbaeva, G.A., Temirbaeva, D.M., Dmitrienko, Y.V. The ways of realization of directions «Ruhani zhangyru» at lessons of the kazakh language and literature..... 140

ANNIVERSARY CONGRATULATIONS 144

OUR AUTHORS 152

INFORMATION FOR AUTHORS 161

Компьютерлік беттеу: *С. Худякова*

Түзетушілер: *М. Бобренко, А. Жиенбаева*

Компьютерная верстка: *С. Худякова*

Корректоры: *М. Бобренко, А. Жиенбаева*

Басуға 28.04.2020 ж. берілді.
Пішімі 60x84/8. Көлемі 13,5 б.т.
Тапсырыс № 065 Таралымы 300 д.

Подписано в печать 28.04.2020 г.
Формат 60x84/8. Объем 13,5 п.л.
Заказ № 065 Тираж 300 экз.

Қостанай мемлекеттік педагогикалық
институтының баспасында басылған

Отпечатано в типографии Костанайского
государственного педагогического института